

ERGANİ TARİHİNİN SAKLI SAYFASI

ERMENİLER

MÜSLÜM ÜZÜLMEZ

ERGANİ TARİHİNİN SAKLI SAYFASI

ERMENİLER

MÜSLÜM ÜZÜLMEZ

Müslüm Üzülmaz
Ergani Tarihinin Saklı Sayfası: ERMENİLER

İÇİNDEKİLER

Sunu-7

Önsöz: Makam Dağı'nın Dervîşi-Ali Güzel-8

I. Ergani Tarihi ve Ermeniler-13

II. Erganimaden Sancağında Farklı Kimliklerin İdari Temsili-21

III. Tehcirle Gelen Büyük Felaket/Katliam/Soykırım-26

IV. 1915'te Ergani'de Neler Yaşandı?-35

V. El Konulan Kadın ve Kızlar, Cüma Dedemin Meryem'le Evliliği-49

VI. El Konulan Erkek Çocukları, Haço Usta ve Parisli Ahmet-56

VII. Ermenilere Ait Mal ve Mülklere Ne Oldu?-63

VIII. "Millî" Sermaye Birikiminin Oluşturulması

Ve Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın Kurulması-67

IX. Almanların Maden ve Ergani'ye Geliş Nedenleri-72

X. Ermenilerle Yapılan Kirvelikler-78

X1. Cumhuriyet Yöneticilerinin Katliamda Bir Payı Yoktur Yalanı-82

XII. At Nalı Altında Gizlenmiş Şifreli Haberleşme Yalanı-84

XIII. Zelo Nenemin Haç (+) İşaretiyle Şifa Dağıtması-86

XIV. Meşhur Ergani Şarabı Nasıl Yok Oldu?-89

XV. Amerika'da Yaşayan Ermenilerin Ergani'de Akrabalarını Araması-93

XVI. Ermenilerden Geriye Kalan Mekânlar/Yerler-101

XVII. Meryem Ana Kilisesi'ne İlişkin Aldığım Bazı Yazılar-132

XVIII. Sonsöz Yerine-145

Ekler-151

Ek 1: "*Ergani Sancağı'nda Ermeni Emval-İ Metrukelerinden (Terkedilmiş Mallar) 1915 Soykırımındaki Yerel Eşrafın Gaspından Sonra 1924 Yılına Kalan Miktarları Gösterir*" Listede Yer Alan Şahıs ve Köy İsimleri İle İlgili Tablo-153

Ek 2: Zülküf Peygamber'in Makamı Hakkında Kimi İddialar ve Prens Hapik Olayı-159

Ek 3: 1915 Öncesi ve Sonrasında Erganimaden Sancağında Görev Yapmış Mutasarrıflar-165

Ek 4: Ergani'de Farklı Kimliklere Dair Bazı Osmanlı Arşiv Belgeleri-177

Kaynakça-211

SUNU

Soykırımın 100. yılı için Ergani Ermenilerini konu alan bir yazı yazmayı düşünüyordum, ama sonradan arşivimde biriktirdiğim bilgilerden ve aile büyüklerimden dinlediğim anlatımlardan yola çıkarak kapsamlı bir çalışma yapmanın daha iyi olacağını düşünerek bu kitabı hazırlamaya karar verdim.

Çalışmamı yaparken esas olarak mikro ölçekte toplumsal hafızanın tazelenmesini, yenilenmesini, geri gelmesini ve tarihin saklı sayfalarından çok ufak bir kısmını gün yüzüne çıkartarak dünün hatırlanmasını hedefledim; yerel ölçekte olsa da, tarihi biraz kirinden arındırarak toplumsal yüzleşmeye küçük bir katkı olsun istedim.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu "*Sünni Müslüman Türk*" esasına dayalı bir İmparatorluk olarak kurma hayali sebep oldu bunca kötülüğe, bunca vahşete, bunca belanın başımıza gelmiş olmasına. Ara yerden yüzyıl geçti, ama çok fazla bir şey değişti diyemem: Kemalistler, milliyetçiler, İslamcılar hâlâ eski tas eski hamam havasında. Oysa toplum olarak ruh sağlığınıza kavuşmamız lazım. Hakikatle, gerçekle yüzleşmemiz lazım. Unutmayalım, gerçek bir yüzleşme "*hepimizi özgür kılacaktır*"; Nazım Hikmet'in deyişiyle "*anlığımıza sürülen bu kara lekeden*" bizleri kurtaracaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işlediği ve Cumhuriyet'in sürdürdüğü utancı yaşamak zorunda değiliz!

Bu duygularla, tarihin getirdiği acılarla yıllanan yaşlı bir dağın yamacında kurulu ama şimdi harabeye dönmüş eski kasabanın gölgesinde yitik zamanın peşinde tarihin saklı sayfalarını aramaya çalıştım. Çalışmamda yazılı kaynaklardan, aile büyüklerimin geçmişte anlattığı anlatımlardan ve 7 Eylül-2 Ekim 2015 tarihleri arasında Ergani'de konuya vakıf bazı şahıslarla yüz yüze yaptığım görüşmeler esnasında tuttuğum notlardan yararlandım. Görüşme yaptığım şahısların isimlerini onaylarını alarak gerçek isimleriyle yazdım. İsimlerinin yazılmasını istemeyenlerin anlatımına yer vermedim, sadece bir anlatıcının Ermeni mülklerinin sahiplenmesinde basit, ama farklı bir ayrıntıyı açıkladığı için anlatımına çok kısa yer verdim.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında çok sayıda insanın emeği var. Yardımlarını esirgemeyen, katkı sunan tüm güzel insanlara teşekkür ederim.

Sevgi ve saygılarımla...

Müslüm Üzülmöz

ÖNSÖZ: MAKAM DAĞI'NIN DERVİŞİ

“...Bu dervişlik bir mihnettir/ Bilene büyük devlettir...” Pir Sultan Abdal

Rıza ile kabullenilen dervişliği, biat kültürü mensupları dünyadan elini ayağını çekmişlik, pasiflik, teslimiyetçilik olarak algırlarlar. “Rıza Lokması”nı her durumda otoriteye boyun eğme, itiraz etmeme, sorgulamama, verilene (ve verilmeyene) razı olma olarak tanımlarlar.

Oysa Abdal Pir Sultan’ın öyle bir algı ve kabulü kastettiğini sanmıyorum. Ben “Rıza Lokması”nı; gözü gönlü tok olarak kendi iradesiyle, rızasıyla yüce bir ideale yönelmek olarak algılıyorum. Dervişliği ise, hiçbir kişisel çıkar gütmekten, beklemeden, rıza ile “can-u-başı” hak ve adalet yoluna koymak ve mutluluğu bunda bulmak olarak kabul ediyorum. Yüreklerde kir ve pas tutmadan. Dinsel temalara ve yorumlara hapsedmeden. Bu anlamda dervişlik, diğer ifade ile erdem ve adalet fedailiği, Konfüçyüs’ün “İnsanlar ağaçlardan ders alsınlar. Ne üzerinde barınan kuşların, ne gölgesinde yatan insanların ne de verdikleri meyvelerin hesabını tutarlar!” tanımına karşılık gelmektedir.

İşte Müslüm Üzülmez böyle bir dervıştır. Yamacında doğup büyüdüğü, dilinden ve kaleminden düşürmediği Makam Dağı’nın dervışı! İlk gençlik yıllarında aktif muhalif siyasette bedeller ödemiş, şimdilerde ise mütevazı koşullarında özellikle tarih ve arkeoloji alanlarında sürekli araştıran ve yazan bu üretken dervişimiz bu defa Ergani’li Ermeniler’i ele almış. Karanlıkta iğne aramak gibi. Oysa o iğneyi aydınlıkta arayıp oyalansa, moda tabirle top çevirse, iş kolay. Resmi ideolojinin, resmi tarihin sunduğu açıklamalar hazır. Bol destekli ödenekli yayınlar; otoriteye sırtını dayamış, kaderini bağlamış akademisyenlerin ve diğerlerinin hikmetleri... saymakla bitmez.

Birçok yazısında resmi tarihe ihtiyatla yaklaşılmasını, zira o tarihin geçmişte olan bitenlere egemenlerin penceresinden bakarak, belge ve kayıtları dahi o gözle okuyarak anlattığını; ötekilerin tarihinin ise yok sayıldığını vurgulayarak ve egemenlerin safında ve sofrasında yer almayı aklının ucundan geçirmeyerek “getirisi olmayan bir işi kim yapar” dediği işi, ötekilerin tarihini, sanki yaşanmamış gibi göz ardı edilen hayatları yazmayı kendine iş edinmiştir.

Hal böyle olunca, belge ve kayıtların yanında, sözlü tarih çalışmalarının önemine sürekli işaret etmiş; fotoğraf, mektup, kitap, yazı, söyleşi, anı... gibi sıradan insana ait ne varsa hepsinin objektif bir tarih inşasına katkısı

olacağını sürekli vurgulamıştır. Aynı saiktedir ki, Prof. Mehmet Şehmus Güzel de, günde beş vakit, eşe dosta ve herkese anılarını yazmayı önermektedir. Bir söz, bir cümle, bir hitap veya telaffuz şekli, bir kişisel eşya, bir ağaç, taş... kim bilir hangi sırları aralayacak, hangi olay ve durumları veya ilişkileri araştırmaya ilham kaynağı olacaktır!

Sonuç olarak; bir yazısında “Işık vermek için yanmak gerekir” sözlerine yer veren Müslüm Üzülmüş, “Derviş gönlü taş gerek” (Yunus Emre) düsturunca “getiri” gözetmeden girdiği mücadelelerin ve yaptığı çalışmaların, rıza lokması olduğunun işaretini vermiştir. Koca Nazım Hikmet de “Ben yanmasam, sen yanmasan/ Nasıl çıkar karanlıklar aydınlığa” dememiş miydi! Aklın yoludur, dünyanın öbür ucunda Amerikalı Herman Melville de “Öncüler yenilirler, acı çekerler, ama yolu da onlar açarlar” diye yazmamış mıydı! (Beyaz Balina).

Müslüm Üzülmüş ve tüm derviş dostlarım, yolunuz açık, gönlünüz ferah olsun!

Ali Güzel, 2.12.2015

“Anadolu, kanlı sahne. Onca uygarlığın kurulduğu, dağıldığı, el değıştirdiğı; onca dilin, dinin, inancın, kültürün yaşadığı, çatıştığı, iç içe geçtiğı zorlu bir coğrafya burası. Ve her geçen gün biraz daha öğreniyoruz bu topraklarda her inkârın ardında yakın ya da uzak tarihli bir toplu mezarın yattığını... Toprağı yalnızca ölülerin değil, hakikatlerin, dillerin, kültürlerin, kelimelerin gömüldüğünü...”

Zaman’la kabaran toprak yalnızca ölüleri, kemikleri değil hakikatleri de geri verir. Zaman’ın rüzgârı estikçe toprağın altına gömülen ne varsa yavaş yavaş çıkmaya başlar ortaya.”¹

¹ Murathan Mungan (Haz.), **Bir Dersim Hikâyesi**, (Önsöz: Süt, Kan ve Kelimelerin Kemikleri), Metis Yayınları, İstanbul 2012, s.11-12.

I/ ERGANİ TARİHİ VE ERMENİLER

1. Giriş

Ergani/Erxani/Arğını Zülküf Dağı'nın, diğer adıyla Çiyayê Meryema'nın eteğine kurulu kadim bir yerleşim yeridir.

Ergani Kalesi'nde yapılan yüzey araştırmaları, bu kalenin ta Kalkolitik (Taş ve Maden) Çağ'a kadar indiğini göstermiştir. Tarih boyunca Ergani Kalesi ve çevresindeki yerleşim yerleri sürekli baskın görmüş ve el değiştirmiştir. Kayıtlara göre tarihte ilk baskın ve ele geçirmeyi M.Ö. 1260 yıllarında Asur kralı I. Salmanassar gerçekleştirmiştir.² Daha sonra Ergani Asur ve Hurriler arasında birkaç kez el değiştirse de, son vuruşu Asur kralı II. Aurnasirpal gerçekleştirmiştir. René Grousset bu konuda şunları yazar:

“866'da sıra 'Kipani ülkesi'ne (Hısn Keyfa [Hasankeyf] yöresi) ve bir süre sonra da 'Arkania ülkesi'ne, daha sonraki adıyla Ergani'ye geldi. Kısacası Diyarbakır'ın ve Kommagene'nin büyük kısmı Asur'un eline geçti.”³

Sonraları bu gelip gitmeler, ele geçirmeler hep devam eder. Ergani tarihi, özetle, Mezopotamya tarihinin ana özelliklerinin hemen hemen tümünü taşır. Bu tarih talihsizdir, kanlıdır, acıdır. Bu topraklarda savaş ve akınlar, yıkım ve talanlar hiç eksik olmaz. Asurlar, Persler, Ermeniler, Medler, Romalılar, Bizanslar, Araplar, Rumlar, Kürtler, Türkmenler, Moğollar ve yeniden Persler, Türkmenler, Selçuklular, Osmanlılar kanlı savaşlarla hep hâkimiyet aramışlardır; hâkimiyet kurmuşlardır. Ergani'de hüküm sürmüş, egemen olmuş uygarlık veya devletlerin sayısı otuzun üzerindedir.

2. Ergani Sancağı, Erganimaden Sancağı ve Eski Ergani

Ergani eskiden Zülküf/Makam Dağı'nın eteğine kuruluydu. Tarihte Arğını, Arghini, Arkania, Aşot, Arkanîn, Osmaniye, Erğani, Erxenî gibi birçok isimler almıştır.

1515 tarihinde başta Diyarbakır olmak üzere Kürdistan'ın büyük bir bölümü Osmanlı yönetimine girdikten sonra Ergani, Diyarbekir Eyâleti'ne bağlı

² Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri İle DİYARBAKIR TARİHİ**, I. Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2005, s.62.

³ René Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi**, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s.48.

Ergani Sancağı adıyla Osmanlı İmparatorluğu idari yapısı içinde yerini alır. Bu durum 1846 tarihine kadar devam eder.

1846 yılında Ergani Sancak isminin Erganimaden Sancağı olarak değiştirilmesi ve sancak merkezinin Ergani'den Maden kasabasına taşınması; dönemin Diyarbekir Valisi Kurt İsmail Hakkı Paşa zamanında (1868-1875 yıllarında) Diyarbekir-Elazığ Şose Yolu'nun⁴ kasabanın alt kısmından, uzak bir mesafeden geçirilmesi; 1889'da Devlet'in Ergani'nin şu anda kurulu bulunduğu yerle ilgili, "*Bakür (Bağür) köyünü teşkil eden evlere yakın bir mahalde arazi-i emiriyle üzerine ev ve dükkân gibi bina inşaa olunarak orada bir kasaba teşkiline izin verilerek adının da Osmaniye (Ergani)*"⁵ olarak değiştirilmesine karar vermesi ve 1318 (1902) tarihinde belirlenen bu yeni yerleşim yerinde Hükümet Konağı ile otel, mektep ve memurlar yurdunun yapılması⁶ sonucu Zülküf Dağı eteğindeki eski yerleşim yeri, yani tarihi Ergani önemini yitirdi.

Karekin Vartabat [Rahip] Sirvantsyants 1879'da yaptığı bir gezi sonrası kaleme aldığı **Toros Ahpar Ermenistan Yolcusu** adlı eserinde; "*Esas Arğın eski ama sağlam bir kaleye sahip. Yine de şehir olarak eski önemini kaybetmiş bir yer. Türk ve Kürtlerden bazı eski ve tanınmış aileler hâlâ ikamet ediyorlar. Ama geri kalan halkın büyük çoğunluğu eğitimsiz. Ermeniler bile terbiyesiz ve kavgacı,*"⁷ diye yazarak Ergani'nin **önemini yitirşi** esnasındaki durumuna tanıklık eder.

Ama bunlardan daha önemlisi, sonradan yaşanan "*Ermeni olayı yüzünden Hristiyan halkın çoğu dış ülkelere göçünce ticaret ve el sanatları canlılığını kaybetti. Nüfus azaldı. Belirtilen sebeplerden halk ticaret ve ulaşım zorluğu çekmeye başlayınca Bağür köyü (şimdiki Namık Kemal Mahallesi)*"⁸ civarına göçmeye başladı. İlk olarak Gregi'nin Meyhanesi ile Musa Bey'in Hanı yapıldı. Nahiye Müdürü Kahraman Efendi nahiye merkezini de Kahraman

⁴ Bakır madeninin civar illere taşınmasında sorunlar yaşandığı için bu yolun yapımına başlanmıştır. Bakınız: Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Tesisleri, İstanbul 1985, s.121.

⁵ Başbakanlık-Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Tarih: 18/Za/1306 (Hicrî)-[16 Temmuz 1889 (Miladi)], Dosya No:1639, Gömlek No:2, Fon Kodu: DH.MKT.

⁶ Basri Konyar, **Diyarbakır Tarihi Cilt I-II-III**, Ulus Matbaası, Ankara 1936, s.342.

⁷ V. Bardizaktsi-B. Natanyan-K. Sirvantsdyants, **Palu-Harput 1878**, II. Cilt/Raporlar, (Yay. Haz.: Arsen Yarman), Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s.515.

⁸ Bir yanlışlık sonucu Namık Kemal yazılmış, doğrusu İsmet Paşa Mahallesi'dir.

Efendi'nin konağı adı ile yaptırdığı binaya nakletti. 1920 yılından sonra göç hızlandı. ...asıl Erğani tamamen boşaldı.”⁹

Yeni Ergani'nin (Osmaniye'nin) Kuruluşuna Dair Bir Belge

Belgede kısaca:
Diyarbakır'ın Ergani kasabası
yakınlarındaki Bakür (Bağür)
köyünü teşkil eden evlere yakın
bir mahalde arazi-i emiriye
üzerine ev ve dükkân gibi bina
inşaa olunarak orada bir
kasaba teşkiline izin verilerek
adının da Osmaniye (Ergani)
olarak belirlendiği
yazılmaktadır.

Başbakanlık-Osmanlı Arşivi
Daire Başkanlığı.

Tarih: 18/Za/1306 (Hicrî)-[16
Temmuz 1889 (Miladi)], Dosya
No:1639, Gömlek No:2, Fon
Kodu: DH.MKT.

Enver Atılğan ve Yaşar Hekimoğlu da eski Ergani'nin önem yitirışı ve taşınması konusunda ayrıca bakır madeninin de payı olduğunu yazarlar:

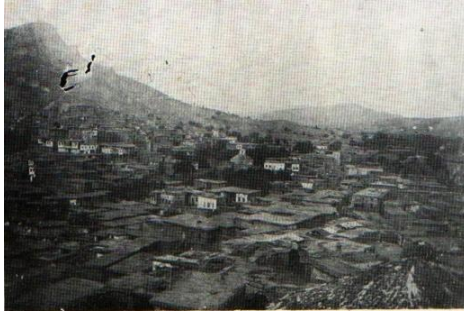
“1846 tarihinde bakır madenlerinin yeniden çalıştırılması üzerine, sancak beyliği Maden'e nakledildi. Bu tarihten sonra nüfuslu bir nahiye haline getirildi. Birinci ve ikinci Ermeni hâdiseleri dolayısıyla, Hristiyan nüfusu sıfıra düştü. Kurt İsmail Paşanın Diyarbakır valiliği zamanında, Diyarbakır-

⁹ Şerafettin Güneli, **Bütün Yönleriyle ERGANİ**, Modern Matbaa, Ankara 1966, s.4-5.

Elâzığ şosesinin dağın eteğinden geçmesi sebebiyle nahiye dağın tepesinden, şimdi bulunduğu yere nakledildi.”¹⁰

Sonuçta Osmanlı yönetiminin son döneminde, 1920’lerde göç hızlandı, Cumhuriyet sonrasında da şimdi harabe olan tarihi Ergani kasabası tamamen boşaldı. 1930’lu yılların ilk yarısında taşınma işi tamamlandı. Dumanın havada, köpüğün suda iz bıraktığı gibi eski kasaba hiçbir iz bırakmadan yok oldu. Oysa tarihi Ergani, bir zamanlar farklı inanç ve etnik kökenden nüfusu barındıran bir Sancak merkeziydi; konumu ve kalesiyle ünlüydü, ama devir ve zaman içinde değersizleşti.

100 yaşında olduğunu söyleyen ve çocukluğu Eski Ergani’de geçen memur emeklisi Cahver Uğur’un anlatımına göre: Yukarı Şehir’de üç mahalle varmış; Mervan Mahallesi, Soğuc Mahallesi, Meydan Mahallesi. Ayrıca Kale’nin olduğu yerde üç mahalle daha varmış; Ese Mahalle, Öte Mahalle. Kala Mahalle. Ermeniler Soğuc Mahallesi’nde otururlarmış, Güllük’ün batısında kalır. Mervan Mahallesi Tavuklarbağı’nın üstündeymiş. Meydan Mahallesi caminin olduğu yerden Geçî Kapısı’na kadar olan yermiş. Geçî Kapısı’ndan Venk’e gidilirmiş. Kasabada; Şehir Çeşmesi, Gölce Çeşmesi, Aponun Çeşmesi adında üç çeşme ve Camikebir, Hamam Cami, Çarşı Camisi adında üç cami varmış.

1920’li yıllarda Eski Ergani

2015’te Eski Ergani

Makam Dağı’nın arkasında bulunan bahçeye Ese Bahçe denilir. Esas ismi ise Kralın Bahçesi’dir. Yukarı şehrin suyu bu Kralın Bahçesi’nden hortum terazisi yöntemiyle getiriliyormuş. Su arkları hâlâ yerli yerinde duruyor. Mervan Mahallesi’nin alt kısmında/güneyinde bulunan Karaçortan’ın esas ismi de Çortan Çeşme’ymiş. Çeşmenin alt tarafında iki tarafı taşla örülü olan Kozdibi adlı yer Ermenilere ait bir yerleşim yeriymiş. Buranın alt tarafında

¹⁰ Enver Atılğan-Yaşar Hekimoğlu, **ERGANİ**, Fatih Matbaası, İstanbul 1967, s.31.

bir medrese varmış. Medrese daha önceleri kiliseymiş. Daha aşağıda da ayrıca başka bir kilise varmış. Buranın altında da Handibi denilen bir yer varmış. Buradan kervanlar geçermiş. Şimdi hepsi yalan oldu.

25 Eylül 1932 tarihinde eski Ergani’de inceleme yapan Basri Konyar; “*eski ata yurdunun hali harabesi insana dokunuyor*” diye yazar ve ardından da kimi yerleri sağlam kalan cami kapılarının “*Osmaniye evlerine aşırılmış*” olduğunu belirtir.¹¹

Sadece caminin değil, tüm devlet dairelerinin, tarihi kalenin, medreselerin, kiliselerin, manastırların, evlerin, Müslüman ve Hristiyan mezarlarının kesme taşları bazı insanlar tarafından eşeklerle taşınıp yeni kurulan kasabada ev yapımında kullanılır. Eski kasaba zaman içinde viranlaşıp harabeye döner. Mekânından, tarihinden, kökünden, kültürel ve sosyal kimliğinden koparak yeni bir mekânda, farklı bir şekilde varlığını sürdürmeye başlar.

Yeni Ergani Yıl: 1937

Yeni Ergani Yıl: 1938

Cumhuriyet’le birlikte, 1926 yılında sancaklar kaldırıldı; vilayet, kaza, nahiye, kasaba, köy şeklinde yeni bir idari düzenlemeye geçildi. Erganimaden Sancağı lağvedildi ve sancak bölünerek Ergani, Osmaniye ismiyle Diyarbakır’a, Maden ise Elazığ’a ilçe olarak bağlandı.¹²

Ama Osmaniye ismi hiç benimsenmedi; Adana’ya bağlı olan Osmaniye (Cebelibereket) ile isim benzerliğinden dolayı karışıklıklara neden olduğu için bir süre sonra ilçenin ismi yeniden Ergani olarak değiştirildi.¹³

¹¹ Basri Konyar, **Diyarbakır Tarihi Cilt I-II-III**, Ulus Matbaası, Ankara 1936, s.344.

¹² **30 Mayıs 1926 tarih ve 877 Sayılı Kanun**. Mülkî İdare Bölümleri, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1968, Sayı: 10.

¹³ 1515’de Ergani’nin Osmanlı egemenliğine girmesi, Ergani Sancağı adıyla idari yapı içinde yer alması, 1846’da bazı politik nedenlerden ve bakır madenine duyulan ihtiyaçtan dolayı sancak merkezinin Ergani’den Maden’e taşınması ve sancağın

3. Tarihi Ergani’de Farklı Etnik ve İnanç Gruplarının Varlığı

Tarihi Ergani’de hüküm sürmüş otuzdan fazla devlet veya uygarlıktan, yaşayan halklardan geriye bugün pek bir şey kalmadı. Oysa tarihi Ergani’de birçok farklı etnik ve inanç gruplarına mensup insanlar birlikte yaşardı. Ermeniler de bu topraklarda yaşayan kadim halklardan biriydi. İdrîs-i Bitlîsî’nin; “*O İran şahı Tebriz’den Erman¹⁴ ülkesine bir ordu gönderdi/ Niyeti Kürt kavimlerinden intikam almak, memleketleri kılıçla zaptetmekti*”¹⁵ dizelerinden de anlaşılmaktadır ki, 1515’te, Diyarbakır ve çevresine “*Erman ülkesi*” denilecek kadar çok fazla bir Ermeni nüfus varmış. Çok değil, yüz yıl öncesinin nüfus kayıtları da bunu doğrulamaktadır.

Ben, nüfus kayıtlarıyla ilgili sadece Vital Cuinet’in 1892’de Paris’te Fransızca yayınlan verilerine yer vermekle yetineceğim. Çünkü Osmanlı kentlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel envanteri çalışmasını, daha doğrusu raporunu Duyun-u Umumiye (dönemim İMF’si diyebiliriz) adına hazırlamış olması nedeniyle verileri doğruya en yakın olduğu için.¹⁶

Vital Cuinet’in verilerine göre Ergani kasabasında: 1.625 Müslüman, 1.000 Kürt, 2.000 Gregoryen Ermeni, 525 Protestan Ermeni, 1.000 Rum Ortodoks, Toplam 6.150 kişi yaşamaktadır.

Ergani Sancağı genelinde ise: 35.382 Müslüman, 66.666 Kürt ve Türkmenler, 3.354 Çerkez, 2.030 Suriyeli Araplar [107.432 Müslüman halk], 2.500 Yezidi, 500 Çingene [3.000 dini belirsiz halk], 17.300

isminin Erganimaden Sancağı olarak değiştirilmesi; Cumhuriyet sonrasında ise 1926’da çıkarılan bir yasayla Osmanlı idari yapısının kaldırılıp sancakların dağıtılması ve Ergani’nin ilçe olarak Diyarbakır’a, Maden’in de ilçe olarak Elazığ’a bağlanması; Maden’de bulunan bakır madeninin Ergani ismiyle özdeş olması nedenleriyle birçok yerli ve yabancı araştırmacı, gazeteci, yazar, gezginci, belge ya da arşiv çalışması yapanlar çoğu kez Ergani ve Maden ilçelerini birbirine karıştırmaktadır. Bu durum karışıklıklara neden olmaktadır. Anlatılan, yazılan ya da verilen bilgilerin Ergani ilçesine mi, Maden ilçesine mi ait olduğu belli olmamaktadır. Tarihçiler, araştırmacılar çalışmalarında bu hususu gözden kaçırmamalı derim.

¹⁴ **Erman ülkesi:** Ermeni ülkesi.

¹⁵ İdrîs-i Bitlîsî, **Selim Şah-Nâme**, (Hicabi Kırlangıç), Kültür Bakanlığı Yayınları No: 2565, Ankara 2001, s.258.

¹⁶ Vital Cuinet’in hazırlamış olduğu raporda, “*her taşranın tarifli ve mantıklı istatistiği*” verilmiştir diye yazılmaktadır.

Gregoryen Ermeni, 325 Katolik Ermeni, 1.750 Rum Ortodoks, 180 Suriyeli Katolik, 3.600 Suriyeli Yakubi [23.680 Hristiyan halk], 405 Yahudi, Toplam 134.517 kişi yaşamaktadır.¹⁷

Vital Cuinet'in bu verilerine göre; Ergani kasabasında nüfusun yarıya yakını Ermeni'dir. Sancak genelinde ise Ermeni nüfus oranı %5'lere düşmektedir. Yukarıda Suriyeli diye tanımlanan inanç gruplarından Suriyeli Katolikler, Keldani'lerdir; Suriyeli Yakubiler ise Süryani'lerdir.

 ugas İnciciyan'ın yazdıklarına bakacak olursak, 150-200 yıl öncesinde eski Ergani yaklaşık 400 haneymiş. Çoğu Müslüman, geriye kalanı Ermeni'ymiş. Aşağı, Yukarı ve Orta mahalleden oluşuyormuş. Yukarı ve Orta mahallede birer kilise varmış.  evre köylerden gelenler burada bir dua merkezi kurmuşlar. Birçok kiliseler inşa etmişler, burasını bir adak merkezine dönüştürmüşler. Köylüler buraya adaklarını getirirlermiş. 1800'l  yılların başlarında bile bu kiliselerin bir kısmı yıkılmış, kimileri de viraneymiş. Bu kiliselerin isimleri şunlardır: Kutsal Giragos, Kutsal Ye ya, Kutsal Manas ve Kutsal Lusavoriç, Hz. Meryem Kilisesi...¹⁸

Arifi Paşa, 1891'de, Ergani'ye geldiğinde Kahraman Beyin kona ında konaklar. Sonrasında kaleme aldığı Seyahatnamesinde yeni kurulan Ergani'de; "*100 hâne, 10 dükkân, 1 telgrafhane*"¹⁹ olduğunu yazar, ama eski Ergani ile ilgili rakamsal bir bilgi vermez. şehmus Aslan ise, eski Ergani'de Hristiyan nüfusun çoğunlukta olduğunu ve şehirde birçok manastır ve kilisenin bulunduğunu yazar.²⁰

Ama tüm bu gerçekler, geçmişte Ermenilerin yoğun bir şekilde Ergani'de var oluşları halktan saklandı ya da saklanılmaya çalışıldı. Sanki Ermeniler bu topraklarda hiç yaşamamışlar gibi her şeyin üzerine sünger çekildi; konuşulmaz ve yazılmaz oldu, geçmiş belleklerden silinmek istendi.

¹⁷ Vital Cuinet, **La Turquie d'Asie G ographie Administrative** [Asya'nın Türkiye'si-İdari Coğrafya(sı)], 2. Cilt, Paris 1892, s.477.

¹⁸  ugas İnciciyan, **Aşharakrutyun,  orits Masants Aşharhi** [Dünya Coğrafyası-I], Venedik 1808, s. 240-243.

¹⁹ Mustafa  zt rk-İbrahim Yılmazçelik, Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakir, **BELGELER Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Cilt: XVIII, Yıl: 1997, Sayı: 22, TTK Basımevi, Ankara 1998, s.93.

²⁰ şehmus Aslan, **Kuzey Mezopotamya'nın Gani Kenti ERGANİ**, Urartu Yayın Dağıtım Pazarlama, Diyarbakır 1998, s.56.

Oysa geçmiş sevabı ve günahıyla hepimizin tarihidir. “Anadolu Ermenilerinin tarihi sadece Ermenilerin tarihi değildir; o tarih, onlarla birlikte yaşadığımız bizim de tarihimizdir. Bu tarihi yok sayarak, bilincimizden çıkartarak yoksullaştırdığımız Ermeniler değildir, biziz. Biz bu tarihi yok sayarak kendimize kötülük etmekteyiz.”²¹

²¹ Taner Akçam, **Ermeni Tabusu Aralanırken: Diyalogdan Başka Bir zm Var mı?**, Su Yayınları, İstanbul 2000, s.43.

II/ ERGANİMADEN SANCAĞINDA FARKLI KİMLİKLERİN İDARİ TEMSİLİ

Ergani Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil olunca Diyarbekir Eyaletine bağlı Ergani Sancağı olarak idari sistem içinde yerini aldı. Sancak yöneticileri, yani Sancak Beyi saray tarafından atanıyordu. 1839'da Tanzimat Fermanıyla birlikte imparatorluk içinde yeni bir idari düzenlemeye gidildi. Yapılan düzenlemeyle Sancak Beylerinin yerini Mutasarrıflar (Valilik ve Kaymakamlık) aldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda eşitlik ve temsil ilkesinin yaygınlaşması ve güçlenmesi bakımından atılan diğer bir önemli bir adım da 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'dır. *“Bu Fermanla karma mahkemelerin kurulması, gayrimüslimlerin cizye²² ödemelerine son verilmesi, gayrimüslimlerin askere alınması, onlar için hakaret anlamına gelen ifadelerin kullanılmasının yasaklanması, mahkemelerde onların şahitliklerinin de kabul edilmesi ve her tanığın kendi dinine göre yemin etmesi türünden daha önce vaat edilmiş reformların gerçekleştirilmesi için atılması gereken somut adımlar belirtilir.”*²³

1908 yılında ise II. Meşrutiyet ilan edilerek anayasal düzene geçildi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bir dizi değişimin olacağı beklentisi içine girildi. Bu gelişmelerden Kürtler idari yapı içerisinde (sancaklarda) ayrıcalıklarını yitirdikleri için hoşnut olmadılar, ama Ermeniler gelişmelerden sevinç duydular. Çünkü Meşrutiyet, İmparatorluk sınırları dâhilinde tüm vatandaşlara özgürlük, eşitlik ve adalet vaat etmişti. Etnik kökeni ne olursa olsun Müslümanların yanı sıra, gayrimüslimlerin de yeni anayasal düzenden yararlanmaları öngörülüyordu.

Ermeniler, *“1908 Devrimi'nin ardından Ermeni siyasi partileri, anayasal uygulamaların gelişmesiyle Batı Ermenilerinin yaşamlarının kolaylaşacağına, takibatların kesilmesiyle durumlarının iyileşeceğine, toprak davalarının çözüleceğine, II. Abdulhamit döneminde ellerinden alınan mal varlıkları ve toprakların iade edileceğine iyiden iyiye inanmışlardı.”*²⁴

²² **Cizye:** Müslüman olmayanlardan alınan kelle vergisi.

²³ Boğos Natanyan, **Sivas 1877**, (Yayına Hazırlayan: Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2008, s.42,43.

²⁴ Arsen Avagyan-Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, Aras Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2013, s.33.

Ama gelişmeler umulduğu gibi olmayınca, Taşnaktsutyun/Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF)'un, bilinen ismiyle Taşnak Partisi'nin yayın organı **Troşag**'da (Bayrak) (No 2-3, Şubat-Mart 1909) Mikayel Varanyan, Ermenilerin durumunun kötüleştiğini, tehlikenin pusuda beklediğini, Ermeni illerindeki hiçbir resmi temsilcinin görev yerinin değiştirilmediğini; Van, Bitlis, Dikranagerd [Diyarbakır] ve Kharpert'te [Harput] kitlesel tutuklamaların yapıldığını yazarak İstanbul'daki yoldaşlarını uyarmak zorunda kalır.²⁵

Bu çelişik duruma rağmen yine de tüm Osmanlı Sancaklarında olduğu gibi, Erganimaden Sancağında da farklı inanç ve kimlikler sınırlı da olsa Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda kendi kimlikleriyle temsil edilir. Örneğin, 1912 yılında yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnak Örgütü (Ermeni Devrimci Federasyonu) anlaşıp seçim ittifakı yapar. Ermenilere 19 milletvekilliği sözü verilir, ama verilen söz tutulmaz, sadece 9 milletvekilliği verilir. Yapılan seçimlerin ardından Osmanlı Meclis-i Mebusan'a Ergani'den İstapan Çıracıyan²⁶ mebus olarak gönderilir.²⁷

Sancak yönetiminde ise, farklı inanç ve kimliklerin temsiline en iyi örnek 1915 Ermeni soykırımından önce, 18 Temmuz 1913-11 Haziran 1914 tarihleri arasında Erganimaden Sancağı Mutasarrıflığını Mihran Boyacıyan Bey'in, 3 Eylül 1914- 11 Kasım 1914 tarihleri arasında da Dikran Mardirosyan Bey'in yapmış olmalarıdır. Dikran Bey'in görevden alınmasından sonra Ergani'de Ermeni katliamı başlamıştır diyebiliriz.

Mutasarrıflığın dışında başka alanlarda da farklı inanç ve kimlikte olanlar sınırlı sayıda olsa da görev almışlardır. Bu konuda şehir yıllıkları olan Salnamelere bakmak yeterlidir. Örneğin, 1323 (1905) tarihli Erganimaden Sancağı Salnamesine baktığımızda:

²⁵ Arsen Avagyan-Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, Aras Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2013, s.170.

²⁶ İstapan Çıracıyan ve yüzlerce önemli Ermeni şahsiyet, “devrimci” önder Diyarbakır Valisi Mehmed Reşid Bey tarafından 28 Mayıs 1915'te Musul'a sürgüne gönderildi, ama sürgünlerin hiçbiri Musul'a ulaşamadı, yolda öldürüldü. (Hilmar Kaiser, **Diyarbakır'da Ermeni Kiyımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s.167-176). İlerki bölümde İstapan Çıracıyan'ın sürgün edilişi ve öldürülüşü kısaca anlatılacaktır.

²⁷ Arsen Yarman, **Ermeni Yazılı Kültürü**, Türkiye Ermenileri Patrikliği, İstanbul 2012, s.267.

Bakır Madeni İdaresinde Mühendis Bakif Efendi, Sandık Emni Mardiros Efendi,
Ziraat Bankası Şubesi Azası Yorgi Efendi,
Belediye Dairesi Azaları Gorgor Ağa, Dimit Ağa, İnok Efendi,
Belediye Tabibi Hongiyanos Efendi,
Reji Memuru Agop Efendi,
Polis Dairesinde Komiser Mehri Efendi, Komser Haçer Efendi, Polis Garabet Efendi ve Polis Kırkor Efendi gibi birçok Ermeni ve Rum'un kamu hizmetinde görev yaptıklarını görmekteyiz.²⁸

Ermenilerden kalma iki farklı bakır tabak/sahan Foto: Samet Güçlü²⁹

Bu temsiliyetlerden çok daha önemlisi ise, Ermenilerin Ergani'de sosyal ve ekonomik yaşamın göbeğinde yer alışlarıdır; hizmet ve becerileriyle yaşama hem katkı sunuyor hem de renk katıyorlarmış. Babamın amcası Zekeriya Üzülmaz'ın (d.1903-ö.1986) anlatımına göre, Eski Ergani'de Ermenilerle ilişkiler iyiymiş. Az da olsa hasıtluk (kıskançlık) varmış, ama ziyankârlık

²⁸ Lütfi Ergene, **Geçmişten Günümüze Bakır MADEN**, Kendi Yayını, Maden 1995, s.45.

²⁹ Samet Güçlü'nün dedelerinden kalma elinde dört adet tabak/sahan bulunmakta: Üçü sulu yemek için kullanılan derin tabak, biri ise yayvan pilav tabağıdır. Tabakların üzerinde Ermeni alfabesiyle yazılmış yazılar var. Pilav tabağının üzerinde "Bedros Kaspar", derin tabaklardan birinde ise "Boğos 1890" yazıyor. İki tabağın üzerindeki yazılar okunmuyor. Dört tabaktan bir iki tanesi annesinin babası Hüseyin Yaşar (d.1890-ö.1963/Ergani-Tılkadi Köyü) dedesinden; bir kaç da babasının babası Abdullah Yerlikaya (d. ?-ö.1937/Çüngüş-Hindibaba Köyü) dedesinden kalmış Samet Güçlü'ye. Tabaklara dair fotoğraf ve bilgileri benimle paylaşan Samet Güçlü'ye teşekkür borçluyum.

kimsenin aklına gelmezmiş. Sanatkârlık ve zanaat işlerini tümüyle Ermeniler yaparmış. Dinleri ters, ama işleri düzgün ve doğruymuş. Herkes gönül rahatlığıyla tüm işlerini Ermenilere yaptırmış. Ermeniler iyi de para kazanıyorlarmış. Müslümanların sanat ve zanaat öğrenmemeleri için, “*bu işler gâvur işidir*” diye telkinde bulunmaları, propaganda yapmaları için bazı Ermeniler cami hocalarına, imamlara el altından paralar verirlermiş. Eski Ergani’de değirmencilik, dokumacılık, çulculuk/semercilik, terzilik, goşkarlık, kahvecilik, berberlik, hancılık, nalbantlık, demircilik, tenekecilik, sobacılık, nacarlık (marangozluk), duvarcılık, taşçılık, çömlekçilik, kuyumculuk Ermenilerden sorulmuş.

Dahası Sancak merkezi Maden kasabasında 1909 yılında **Azad Khosk** (Hür Söz) adlı Ermenice bir gazete dahi yayınlanıyormuş³⁰ ve gazetenin Editörlüğünü Azarig Kolonyan yapıyormuş.

Ben bile kısmen zanaatkârlıklarına tanık oldum. Ergani Tren İstasyonu’nda 1940’lı yıllardan 1980’li yıllara kadar kaval çalan, “*hüzün ve gurbetin sesi*”, “*bozkırın Vivaldi’si*” Hafız Zülfi’nin (Yokuş) kavalını bir Ermeni usta yapmıştır.³¹ 2004 yılında evlerinde yaptığım bir görüşmede kızı Hece, Hafız Zülfi’nin kavalını Ermeni Nişo Usta’nın³² yaptığını bana anlatmıştı. Ve yine 1960’lı yılların sonlarına kadar Ergani’de 3 han vardı. Hanlarda eşek, katır ve atlar barındırılır ve ayaklarına nal vurulurdu. Bu hanları işletenler ve nalbantlık yapanlar Müslümanlaştırılmış Ermenilerdi. İsimlerinin önüne Ermeni geçmişlerini, damgalanmayı ima eden kâfir anlamına gelen “*gavur*” ya da “*dönme*” tabiri önad olarak eklenirdi. Bunlardan biri için “*anlı secdeye hiç gelmemiştir*” denilirdi, ama Haço (İsmail) Usta el üstünde tutulurdu. 1960’lı yıllarda bildiğim kadarıyla “*dönme*” Ermeni erkekler bir elin parmaklarından azdı. Ama “*dönme*” Ermeni kadınlar biraz fazlaydı. Açıkta kimse onlara “*dönme*” demezdi ve gelişi güzel, uluorta bu durum konuşulmazdı. Çok özel durumlarda “*dönme*”likleri söz konusu edilirdi.

1915 yılında gerçekleştirilen soykırımla Müslümanların dışında kalan farklı inançtaki insanlar, etnik gruplar bütün güzellikleriyle yok edildiler her şeyleriyle birlikte. İbadet yerleri, kültürleri yağmalandı; kadınları, çocukları,

³⁰ Osman Köker (Editör), **Diyarbakir Vilayetinde Ermeniler**, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2011. s.11.

³¹ Müslüm Üzülmüş, **Çayönü’nden Ergani’ye: Uzun Bir Yürüyüş**, Kendi Yayını, İstanbul 2005, s.385.

³² Hafız Zülfi’nin kavalını yapan Nişo Usta, Mıgırdiç Margosyan’ın **Gavur Mahallesi** adlı kitabında (s.13) bahsini ettiği, “*erik ağacından kaval yapan*” marangoz topal Nişo olabilir mi? Bilmiyorum.

malları, mülkleri talan edildi. Şimdi mumla arasak bir tek aileyi dahi zor buluruz.

Etnik ve dinsel kimlikleri sınırlandırmaya, daha doğrusu tekleştirilmeye kalkışılması sonucu bu büyük felaket yaşandı. Ergani kendi varoluş ağırlığını ve enerjisini kaybetti. Köhneleşti. Sosyal, siyasal ve ekonomik yaşam geriledi. Bu büyük felaketi görenler, duyanlar, yapanlar sessiz kaldığından veya kalmak zorunda kaldıklarından ahlaki çürüme başladı: Vicdanlar kirlendi.

Neden, ne oldu da halkların, inançların renkli bahçesi Ergani’de farklı renklerdeki çiçekler kök ve kökenlerinden koparıldı, tırpanlanıp yok edildi?..

III/ TEHCİRLE GELEN BÜYÜK FELAKET/KATLİAM/SOYKIRIM

*bazen yol ayırımına gelinir
yürürken; hiçbir şey seçilmez
makası değiştirir bir el
o yola gidilir.*³³

Birinci Dünya Savaşı Temmuz 1914'te başlar. 2 Ağustos 1914'te Almanlarla gizli bir anlaşma imzalayan Enver Paşa da Osmanlı devletini Almanların safında savaşa katılma sürecini başlatır. Aynı gün alınan Seferberlik kararıyla eli silah tutan tüm erkeklerin silahlı orduya alınmasına karar verilir.

Seferberlik kararıyla birlikte Harbiye Nezareti (Savaş Bakanlığı), askere alınan gayrimüslimlere silah verilmemesini, yol yapımı gibi işlerde çalıştırılmasını, bunun için Amele Taburlarının oluşturulması kararını verir. Harbiye Nezareti'nin aldığı bu karar, Ağustos 1914'te Dâhiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) vasıtasıyla tüm vilayetlere şifreli bir telgrafla bildirilir.³⁴

3 Kasım 1914 tarihinde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bastırması sonucu, Osmanlı İmparatorluğu resmen Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın safında savaşa katılır. Kâzım Karabekir anılarında; *“Bütün seferberlik ve tecemmu planlarımızı Almanlar yaptı. Bizler yalnız onlara malzeme hazırladık,”*³⁵ diye yazar.

Savaş kararının ardından *“tam zamanıdır”* denilerek, Nisan 1915'te Ermenilerin tehcir ve katliamına ilişkin bir dizi kararlar alınır: *“Türk olmayan cüzileri bir Türk havanında dövme”*³⁶ politikasıyla *“Anadolu'nun gayri-Türk unsurlardan temizlenmesi”* projesi savaş koşullarında uygulamaya konulur.

24 Nisan 1915'te İstanbul'da entelektüel ve politik Ermenilerin tutuklanması ve öldürülmesi ile yok etme eylemi başlar. Arkasından katliamlar sökün

³³ Abdullah Şevki, **Berfin Bahar Dergisi**, Şubat 2003, Sayı: 60, s.7.

³⁴ Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.32.

³⁵ Kâzım Karabekir, **I. Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s.47.

³⁶ Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian, **Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller**, Belge Yayınları, İstanbul 2004, s.77.

eder. Katliamların ardından ise, 1 Haziran 1915 tarihinde savaş mıntıkasında oturan Ermenilerin savaş alanı dışına, Suriye'ye gönderilmesini içeren **Tehcir Kanunu** dönemin resmî gazetesi **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanarak yürürlüğe konulur. Ve tehcirle göç edecek olanlara sadece iki gün mühlet verilir.

Tehcir Kanunu kısa ve üç maddeliktir. Bu kanunla, karşı koyanların şiddetli bir şekilde imha edileceği, ahali ve köylerde düşmanla işbirliği yapabilecek olanların hissedildiğinde diğer bölgelere sevk ve iskânı yasallaştırılır. Osmanlı yönetiminin bakış açısına göre; Hristiyanlar, "*dini ve coğrafi koşullar nedeniyle*" güvenilmez bir halk kümesiydi ve "*savaş sırasında devre dışı bırakılmalıydı.*"

Soykırım, İttihad Terakki'nin, Teşkilat- Mahsusa'nın ve askeriye'nin emir ve talimatları doğrultusunda yerel sorumlular tarafından örgütlenir. Yerel işbirlikçilerin bir kısmı görevlendirildikleri için, bir kısmı da gönüllü olarak katliamlarda yerlerini alır. Tehcir kabilelerinin toplanmasından önce Ermeni kanaat önderleri ve erkekler çok kısa sürede öldürülür, toplum başsız bırakılır. Sonra kadın, çocuk ve yaşlılar toplanmaya başlanır.

Kabileler halinde Ermeniler Suriye'de bulunan Deyr-i Zor denilen mevkiinin de içinde yer aldığı Mezopotamya çöllerine ölüm yolculuğuna gönderilir. Diyarbekir valisi Dr. Mehmed Reşid 28 Şubat 1915'te Diyarbekir'den Dahiliye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta sürgün edilenlerin sayısının 120.000'e ulaştığını bildirir.³⁷ "*Teşkilatı Mahsusa'nın (özel örgüt) Kürt çeteleri tarafından sistematik olarak vahşete, zulme, barbarlığa tabii tutulduktan sonra sürgünler, son sağ kalabilenler,*"³⁸ ancak Suriye çöllerine varabilir. Alman Konsolos Scheubner-Richer, 9 Kasım 1915 tarihli seyahat notunda: "*Musul'dan Erzurum'a, Hınıs, Muş, Bitlis ve Siirt'ten geçerken, vaktiyle Ermeniler tarafından ikamet edilen bütün köyleri ve bütün evleri tamamıyla boşaltılmış yağmalanmış, talan edilmiş olarak buldum. Sağ kalan tek bir Ermeni bile göremedim,*"³⁹ diye yazar.

³⁷ Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.52.

³⁸ Raymond H. Kevorkian, **Soykırımın İkinci Safhası**, Belge Yayınları, İstanbul 2011, s.30.

³⁹ Raymond H. Kevorkian, **Soykırımın İkinci Safhası**, Belge Yayınları, İstanbul 2011, s.62

Ergani “*savaş mıntıkasında*” olmamasına rağmen, Ergani’de de tufan kopartılır: Ermeniler tehciye tabi tutulup, sürülüp, katledilerek mallarına ve çocuklarına el konulur.

Tehciye tabi tutulanların akıbetleri genelde meçhuldür. Tehcir esnasında birinci güzergâh olarak bilinen Harput, Erzurum ve Erzincan hattından getirilip Diyarbakır merkezinden Suriye’de Deyr-i Zor bölgesine gönderilenlerden “*Ergani-maden’den (Arghana-Maden) gelen 400 kişilik kafileden 32’si*”⁴⁰ ancak Halep’e varabilmiştir. Gerisi ya yolda ölmüş ya da öldürülmüştür.

Katliamın boyutu nicelik ve nitelik olarak çok büyüktü. Diyarbakır ve çevresi “*ölüm tarlasına dönüşmüştü, hem de sadece yerel Ermeniler için değildi bu. Reşid Bey bölgeyi Osmanlı otoritelerinin kaybolmasını istediği Ermeni politikacıları, din adamları ve aydınları için bir mezbahaya çevirdi. Yerel Ermeni seçkinlerinin öldürülmesine benzeyen bir yöntemle Ermeni ulusal önderlerinin de Diyarbakır güvenlik güçleri tarafından katledilmesi, Dahiliye Nezareti’nin onayı ve desteğiyle gerçekleşti.*”⁴¹ İş olup bittikten sonra Vali Reşid Bey’in cinayet ve yalanlarını sağır sultanlar duydu: Yabancı devletlerin, kamuoyunun baskısı sonucu Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Talat Bey/Paşa⁴² sözde harekete geçti: 26 Eylül 1915’te, “*yüksek düzeyde bir memur olan eski Bitlis Valisi Mazhar Bey’i bir tahkikat komisyonunun reisliğine atadı. Komisyon, Diyarbakır dahil 3. Ordu bölgesindeki sivil memurların ve jandarma personelinin işlediği suçları, suiistimalleri ve kanunsuz hareketleri soruşturacaktı. Suç işlemiş olan bu memur ve jandarmalar divan-ı harplerde yargılanacaktı.*”⁴³

27 Mart 1916’da Talat Bey, “*Diyarbakır vilayetindeki henüz sonuçlanmamış divan-ı harp davaları konusunda Hariciye Nezareti’ne (Dışişleri Bakanlığı) bilgi verdi. İddianamelerde aralarında memurların, subayların, jandarmaların ve sivillerin yer aldığı yetmiş sanık bulunuyordu. ...Ergani’de komisyon asker toplanmasından sorumlu subayı, bir*

⁴⁰ Reymond H. Kevorkian, **Soykırımın İkinci Safhası**, Belge Yayınları, İstanbul 2011, s.31.

⁴¹ Hilmar Kaiser, **Diyarbakır’da Ermeni Kırımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 20015, s.386, 387.

⁴² **Talât Bey/Paşa**: Mehmed Talât (1874-1921), İttihat ve Terakki kurucularından ve önde gelen liderlerindendir. Savaşın kaybedilmesinden sonra yurt dışına kaçtı. 1921’de Berlin’de Ermeni bir suikastçı tarafından öldürüldü.

⁴³ Hilmar Kaiser, **Diyarbakır’da Ermeni Kırımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 20015, s.368.

jandarmayı, bir çarşı bekçisini ve yetimlerden sorumlu memur İsmail Bey'i suçlamıştı.”⁴⁴

“Eğil’de aralarında en tepedeki yerel memur Şükrü Bey ve belediye reisinin de bulunduğu altı kişinin suç işlediği düşünülüyordu. Şükrü Bey Diyarbakırlı Mirikâtipzâde Ailesi’nin bir üyesiydi. ...Daha önce İstanbul’da Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü’nde memur, sonra Diyarbakır şehrinde polis müfettişi olarak çalışmıştı. Ergani’de görevi sırasında bir askere kötü davrandığı için rütbesi indirilerek Eğil’e gönderilmişti. ...Şükrü Bey, tifüsten daha yeni kurtulduğu halde Ergani’deki görevi kabul etmişti ve orada ‘anavatanın’ bu bölgesini Ermeni hainlere karşı savunmuştu. Şükrü Bey, bir şikâyetle yol açmadan on bin Ermeni’yi sürdüğü için gurur duyuyordu. Yolsuzlukla ilgili yapılan tüm suçlamaları reddetmekteydi. ...Ergani hâkimi onu, askere önce hakaret edip sonra öldürmekle suçlamıştı.” Şükrü Bey de, vatanseverliği ve fedakârca hizmetlerinin tanıkları olarak başta Vali Reşid Bey ve Ziya Gökalp olmak üzere bir dizi önde gelen İttihat Terakki Cemiyeti ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesini gösteriyordu.⁴⁵

Sonuçta Mazhar Bey’in soruşturması bir işe yaramadı, suçluları adalet önüne çıkaramadı; *“Diyarbakır’ın Reşid Bey ve çetesi tarafından yönetilen egemen suç şebekesini çökertmeyi başaramadı. Vali yargılanmaktan ve görevinden alınmaktan kurtuldu. Diyarbakır’dan ayrılışı bir izinle örtbas edildi ve Ankara valisi olarak yeni bir göreve atandı.”⁴⁶*

Genelkurmay Başkanlığı’nın özel izniyle askeri arşivde araştırma yapan Amerikalı tarihçi Edward J. Erickson’nun yazdıkları aslında olup biteni çok net bir biçimde açıklamaktadır:

“Çok sayıda Ermeni’nin, özellikle liderlerinin ve askerlik çağındaki erkeklerin derhal veya sürgün sürecine girmeden öldürüldükleri kesindir. Birçokları, özellikle yaşlı ve sakatlar ya ilgisizlik veya ihmal nedeniyle yolda öldüler ya da sürgünler bir yerel yetkiliden diğerine devredilirken öldürüldüler. Sürgünlerin iskân edildikleri, Bağdat Demiryolu şeridindeki verimli ve sulak arazilerin uzağındaki kurak bölgeler de Ermenilerin uzun dönemde açlık çekmelerine yol açacak nitelikteydi. Uygulanan politika,

⁴⁴ Hilmar Kaiser, **Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 20015, s. 372.

⁴⁵ Hilmar Kaiser, **Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 20015, s.373.

⁴⁶ Hilmar Kaiser, **Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 20015, s.396.

günümüze de uzanan derin tarihi, ahlaki ve politik sonuçları olan bir felaket reçetesi idi.”⁴⁷

Bu tehcir ve katliamların sonucunda yüzbinlerce Ermeni öldürüldü ve sürüldü. Talat Paşa, 1915 sonlarında “*Artık Ermeni sorunu kalmadı*” der. 4 Ekim 1916’da İstanbul’daki Alman konsolosu Radowitz, Berlin’e gönderdiği bir haberde; Osmanlı devletinde yaşayan 2,5 milyon Ermeni’nin 2 milyonunun sürgün edildiğini, sürgüne gidenlerden 1,5 milyon Ermeni’nin öldüğünü bildirir.⁴⁸ Hilmar Kaiser ise, “*Diyarbakır vilayetinde ölen Ermenilerin sayısı, tek başına imparatorluk çapındaki imha kampanyasında meydana gelen toplam Ermeni kayıplarının en az yüzde 15’ini oluşturur. İhtiyatlı bir tahminle 1,3 milyon Ermeni öldürülmüş, binlercesi ise köleleştirilmiş veya din değiştirmeye zorlanmıştır,*”⁴⁹ diye yazar.

Sadece Ermeniler değil, Nasturiler, Keldaniler ve Süryaniler de bu katliamlarda benzer felaketi yaşadılar. Diyarbakirli Keldani Hanna Şimun bu konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir:

“Diyarbakır’daki bütün Hristiyanlara karşı yürütülen katliamlar dört ay sürdü. Vali Raşit Bey bir yıl valilik makamında oturdu. Kentten ayrılacağı gün 150 dükkân sahibi toplandı ve kışladan birkaç dakika uzaklıktaki Ziran Tepe’ye götürülerek orada öldürüldüler. Öldürülenler arasında iyi tanıdığım birçok Keldani de vardı. Evlerimizdeki bütün değerli eşyalar çalındı, kızlarımızın çoğu Müslümanların haremlerine götürüldü. ...Diyarbakır’daki bütün Keldani kiliseleri yağmalandı, tahrip edildi. Birkaç kilise hastaneye ve Türk askerlerinin atları için tavlalara dönüştürüldü. Reşit Bey Hristiyanlardan aldığı eşyaları 24 vagona doldurarak, İstanbul’a gönderdi; geriye kalanı da arkadaşları arasında paylaştırdı. Bu payın büyük bir bölümü Fevzi⁵⁰ ve Zülfü⁵¹’ye aktarıldı.”⁵²

⁴⁷ Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.36.

⁴⁸ Paylazu Kaptanyan, **1915 Ermeni Soykırımı -Bir Tanığın Anlattıkları**, (Çev: Fatma Özgen), Pencere Yayınları, İstanbul 2011, s.10.

⁴⁹ Hilmar Kaiser, **Diyarbakır’da Ermeni Kırımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 20015, s.391.

⁵⁰ **Feyzi Bey (Pirinçizade)**: Diyarbakir mebusu (d.1878-ö.1933). Dr. Mehmet Şükrü Sekban’ın “*Kürtler Türklerden Ne İstiyor*” başlıklı mektubunu yazdığı milletvekilidir. (Bkz. **Serbestî Siyasi Fikir Dergisi**, Güz 2002, Sayı: 8)

⁵¹ **Zülfü Bey (Tigrel)**: Diyarbakir mebusu (d.1876-ö.1940).

⁵² Gabriele Yonan, **ASUR SOYKIRIMI Unutulan Bir Holocaust**, Pencere Yayınları, İstanbul 1999, s.305-306.

Çermik-Ergani-Diyarbakır üçgeninde yaşayan Seyrekzade Ailesi, Keldani Katolik olan aileye ait bu resimler 1880-1900 yılları arasında çekilmiştir. A. Seyrekoğlu ve ailesine teşekkür ederiz. Keldaniler Katolik mezhebini kabul etmiş Nasturiler'dir ve esas olarak Süryani ayinini Katolik inançlarına göre değiştirmişlerdir. 1843 yılında Botanlı Kürt Beyi Bedirhan'ın saldırısı Nasturiler'e büyük zarar vermiştir. Tanzimat'ın bu bölgede uygulanabilmesi de ancak Bedirhan'ın çıkardığı isyanın 1847 yılında bastırılmasıyla mümkün olmuştur. Bu sayede bölgeye hakim olan Sultan Abdulmecid'e "Kürdistan fatihi" unvanı verilmiştir.⁵³

Erganimaden Sancağı'nın merkezi olan Maden'deki hane sayısının çok fazla düşüşü de zaten olup biteni çok iyi özetlemektedir. İttihatçı gelenekten gelen tarih öğretmeni Ömer Kemal Ağar, 1938 yılında hazırladığı **Maden İli** adlı kitabında şunları yazmaktadır:

*"Maden kazası, umumî harpten önce 1800 haneye malikti. Bakır cevherinin mevcudiyeti bir takım Rum ve Ermenilerin buraya gelip yerleşmelerini mümkün kılmıştır. Fakat; büyük harpta Ermeni hıyaneti ve azınlığı, milleti geriden yıkma emelleri izhar etmiş olduğundan bu muzır unsur memleketten uzaklaştırılmıştır. Rumlar da istiklâl mücadelesinin sonunda mübadeleye tabi tutulmuşlardır. Bu suretle Maden kazası yabancı unsurlardan tamamen temizlenmiştir. Bugün Madenin merkezinde 530 hane vardır."*⁵⁴

Düşünün, Maden'deki hane sayısı 1914 öncesi 1800 hane iken 1938'de 530'a düşmüş. Felaketin boyutunu bundan daha iyi ne açıklıya bilir ki?

⁵³ V. Bardizaktsi-B. Natanyan-K. Sirvantsdyants, **Palu-Harput 1878**, II. Cilt/Raporlar, (Yay. Haz.: Arsen Yarman), Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s.516.

⁵⁴ Ömer Kemal Ağar, **Maden İli**, Ülkü Basımevi, İstanbul 1938, s.10.

Ermeni soykırımında en çok başvurulan yalanlardan biri de “*Ermeni Çeteleri*” tarafından “*mezalim*” yapıldığı yalanıdır. Rus sınır boylarında, Sason bölgesinde ve güneyde sınır bölgelerinde yer yer ufak çaplı olaylar olsa da, bu sav doğru değildir. 1914’te başlayan Birinci Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde, bütün tebaaların askere alınımını düzenleyen kararname ile **Seferberlik** ilan edilmiş; davullarla, zurnalarla, tellallarla duyurular yapılmış, sefer görev emirleri hazırlanmıştır Aile büyüğümüz Zekeriya Üzülmmez, Seferberlik ilan edilince Ergani’de davul zurnaların çalındığını, tellallarla duyuruların yapıldığını ve herkesin silahaltına alındığını anlatırdı bizlere. Kısacası, her yerde **Seferberlik Hali** hüküm sürmektedir. 18-45 yaş arası eli iş ve silah tutan tüm tebaa gibi Ermeni erkekleri de askere alınıp Amele Taburlarına sevk edilmişlerdir. Ermeniler mezalim yaptı, yok şu oldu, bu oldu, bunlar hikâye. Dibi delik kova su tutmaz! Asker kaçağı ve torpilli olanların dışında Ermeni erkekleri mi var kent ve köylerde? Hepsi silahaltında, çoğunluğu da Amele Taburlarında. Katliam ve tehcir başlar başlamaz, bu Amele Taburlarında bulunanların “*hepsi de yavaş yavaş imha edildiler.*”⁵⁵ “*Askere götürülmek üzere toplanan Ermeni gençlerinin ıssız bir yere götürülüp öldürülmesi 1915 yılının ilk aylarından itibaren bir usul olmuştur.*”⁵⁶ Ergani içinde aynı şeyleri söyleyebiliriz. İngiliz tarihçi James Bryce ve Arnold Toynbee kaleme aldıkları “*Mavi Kitap*” olarak bilinen eserlerinde, Osmanlı sınırları dışındaki bir Ermeni’ye 2/15 Ağustos 1915 tarihinde gönderilen bir mektuba yer verirler. Mektupta, Ergani yöresinde öldürülen Ermeni askerlerle ilgili şunlar yazılmakta: “*Ermeni askerlerin silahları ellerinden alındı ve yol yapımında çalıştırıldılar. Erzurumlu Ermeni askerlerin, Erzurum-Erzincan yolunda çalışırken katledildiklerine dair elimizde kesin bilgi var. Diyarbakırlı Ermeni askerler de Diyarbakır-Urfa ve Diyarbakır-Harput yollarında katledildiler. Sadece Harput’tan 1800 genç Ermeni askere alındı ve Diyarbakır’a çalışmaya yollandı. Hepsi Ergani yöresinde öldürüldüler.*”⁵⁷

Dahası, Ermenilerin Ergani’de adıyla sanıyla bir Müslümanı (Türk, Kürt) öldürdüğüne ya da yaraladığına dair hiç bir anlatı dinlemedim, hiçbir yazılı kaynakta da bu türden bir olay okumadım. Bunun bir tek istisnası anneannem Şevkiye Değirmenci’nin (d. 1913 –ö. 1984) Çermik’te

⁵⁵ Reymond H. Kevorkian, **Soykırımın İkinci Safhası**, Belge Yayınları, İstanbul 2011, s.29.

⁵⁶ Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.42.

⁵⁷ James Bryce-Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, Cilt 1, Pencere Yayınları, İstanbul 2005, s.155-158.

yaralanma olayıdır. Şevkiye Nenem; Çermik'te Ermenilerin *Düden*'e⁵⁸ gruplar halinde götürülüp döküldüğünü; o zamanlar, kendisinin çocuk olduğunu, yaz olduğu için damda kurulu *tahta*⁵⁹ uyuduklarını, annesi ve babası dokuma işiyle ilgili *çıkırık*⁶⁰ eğirdiklerinde, damda kendisi yalnız uyurken Ermenilerin yatakta kendisine bıçak vurduklarını, bağırması/ağlaması üzerine kaçtıklarını, tesadüfen kurtulduğunu anlatırdı ve bizlere taşıdığı bıçak yarasını gösterirdi. Bıçaklama esnasında kimseyi görmemişler, sadece bir tahmin olarak "*Ermeniler bıçakladı*" diyorlar. Bu olayı 10 Eylül 2015 tarihinde Ergani'de, 82 yaşında olan annem Hava Üzülmöz'e tekrar sordum: "*Bıçaklayanı gören olmuş mu,*" diye. "*Hayır, kimseyi görmemişler,*" diye yanıtladı.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlının müttefiki olan Almanya'nın Musul Alman Konsolos Yardımcısı Walter Holstein; "*Osmanlıların vahşet hakkındaki resmi yalanlamalarının, Osmanlı memurlarının suçlarını 'apaçık yalanlarla' örtbas etmek için başvurduğu çabalardan başka bir şey olmadığını*", "*Diyarbakır vilayetindeki mezalimin, dünyanın bugüne kadar yaşadığı her tür zulmü aştığını ve bu suçların resmi bir politika olarak uygulandığının kanıtladığını*"⁶¹ yazarak, yalanın esas kaynağını açıklamaktadır.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Erganimaden mutasarrıflık, Diyarbakır vilayet idi. Tehcir ve soykırım esnasında Diyarbakır valisi Dr. Reşit Bey'dir. Reşit Bey, Çerkez kökenli olup, İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularındandır. 5 Kasım 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Ermeni tehciri esnasında binlerce Ermeni'nin katledilmesi ve mallarına el konulması, Lice ve Beşiri kaymakamlarının öldürülmesi ile suçlanır ve hakkında tutuklanma kararı çıkartılır. 18 Ocak 1919'da teslim olur. İstanbul'da Divan-ı Habi Örfi'de yargılanmak için tutuklu bulunduğu Bekir Ağa Bölüğü'nden kaçır. Polisler tarafından etrafı sarılıp kısırlılınca 6 Mart 1919'da Beşiktaş'ta intihar eder.

⁵⁸ **Düden** olayına; Musa Anter **Hatıralarım** adlı eserinde (Yön Yayıncılık, s: 111-112), Naci Kutlay ise **Anılarım** adlı eserinde (Avesta Yayınları, s: 217, 218) genişçe değinmektedirler.

⁵⁹ **Taht**: Yaz aylarında uyumak için damlarda veya bağ bahçelerde kurulan geçmeli tahtalardan oluşan karyola benzeri sedir.

⁶⁰ **Çıkırık**: Dokumacılıkta ip sarmada kullanılan bir gereç.

⁶¹ Hilmar Kaiser, **Diyarbakır'da Ermeni Kıyımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s.226.

*“Diyarbakırlı dört Kürt, Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Fevzi ve Zülfü Beyler Ermenilere yaptıklarından ötürü Malta’da sürgün kaldılar. Nisan 1921 sonlarına kadar sürdü bu sürgünlük. Kürt karşıtı ve ‘Osmanlıcı’ olan bu dört Kürt, ardından Türkiye Cumhuriyeti’nin bölgedeki en güvenilir adamları oldular.”*⁶²

Mutasarrıf Nusret Bey, Bayburt ve Ergani’de Mutasarrıflık yaptığı dönemde Ermeni tehcir ve katliamında cana, mala ve namusa el uzatmakla suçlanıp yargılanır. Divan-ı Harp tarafından idama mahkûm edilir. 5 Ağustos 1920’de Beyazıt Meydanı’nda asılarak idam edilir. İdam kararı 8 Ağustos 1920 tarih ve 3924 sayılı zamanın resmi gazetesi olan **Takvim-i Vekayi** gazetesinde yayınlanır.

İdam kararında; “Divan-ı Harp kararı aynı zamanda Nusret’in önce Arğana Maden daha sonra da Urfa mutasarrıflığına terfî ettirildiğini, ve burada da “farklı bölgelerden gelen on beş bin ile yirmi bin Ermeni sürgününe karşı trajik suçlar işlediği; her işlediği suçtan sonra bir terfî aldığı ve bütün bunların inkar edilmeyecek belgelerle kanıtlandığı”⁶³ yazılmaktadır.

Nusret Bey, kitabımızın sonunda Ek 3’te; “**1915 Öncesinde ve Sonrasında Erganimaden Sancağında Görev Yapmış Mutasarrıflar**” başlıklı kısımda geniş şekilde ele alınmıştır.

Şimdi 1915’te Ergani’de neler yaşandı, ona bakalım.

⁶² Naci Kutlay, **Anılarım**, Avesta Yayınları, İstanbul 1998, s.166.

⁶³ Raymond Kévorkian, **Ermeni Soykırımı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.424.

IV/ 1915’TE ERGANİ’DE NELER YAŞANDI?

*ve bir tek yüce dağlar
tanıklık etti acılarına ve sana
yüce dağlar, ak saçlı dağlar.*⁶⁴

1915’te Ergani’de kıyım ve tehcir esnasında neler olduğu, neler yaşandı bilinmemektedir. Devletin karanlık odalarında “sır” olarak saklanan belgeler açıklanmadığı, yaşanan o cehennemi günleri eli kalem tutan birileri bir yerlere not düşmediği ve sözlü anlatımlar sözde kaldığı, yazıya dökülmediği için gerçek anlamda olup biteni bilmekte mümkün değil: Geçmişin defteri kapanmamıştır, gizli kasalarda ve bilinçaltında açılmayı bekliyor. Olayın boyutunun çok büyük oluşu, şiddeti barındırması ve haksızlığı temel alması nedeniyle, bu topraklarda, -devletin arzu etmemesine rağmen- Ermenilerin geçmişte var oldukları hiç unutulmadı. Ermenilere ait çok sayıda mekânın halen varlığını ve isimlerini koruması buna bir örnektir. Bu mekânlar üzerinden toplumsal hafıza tazelenenirse, tarihin saklı sayfasındaki gerçeklerin bir kısmı gün yüzüne çıkabilir.

100 yıl önceki tarihi eski Ergani kasabasının nüfusunun yarıya yakını Ermeni’ydi. 1915 ve sonrasında önceden planlanan katliam ve tehcir sonucu Ermeniler yok edilirler. İşçi emeklisi olan 90 yaşındaki Zukar Onbaşı’nın anlatımıyla (14 Eylül 2015): “*Valiler o zamanlar emekli generallerdi. Sultan Abdulhamid zamanıydı. Diyarbakır valisine bir telgraf çekiliyor, “haşeratların imhası” isteniyor. Bu telgraf geldikten sonra tehcir başlıyor.*”

Tehcirde önce Erganimaden Mebusu İstapan Çıracıyan gibi Ermenilerin önde gelenleri ortadan kaldırılır, sonra katliam Ermeni önderliğinden genel halka doğru yayılır.

Diyarbakır Valisi Mehmed Reşid Bey, “*624 devrimciyi aynı gün Musul’a göndermişti. Ancak bu doğru değildi. Aslında hapishaneyi boşaltmış ve bütün önemli Ermenileri yollamıştı. Sürgünler arasında Mebus İstapan Çıracıyan, vilayet meclis üyesi Circis Kazazyan, Ziraat Bankası Müdürü Filibos Arpiyaryan, Fransız Konsolosluğu’nun eski tercümanı Harutyun*

⁶⁴ Aram Pehlivan, **Özgürlük İki Adım Ötede Değil**, Aras Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 46.

Kasabyan, Haçadur Dikranyan ve Abdülmesih Kazazyan vardı. Sürgünlerin hiçbiri Musul'a ulaşamadı, yolda öldürüldü.

Ermenilerin bu katliamla ilgili anlattıkları, ayrıntılı bir komplonun ürünü olduğu izlemine veriyordu. Mayıs başlarında Mebus Feyzi Bey⁶⁵, Raman reisleri Ömer ve Mahmud Beylerle aşiretin kalesi olan Şikefta köyünde bir araya gelmişti. Toplantı esnasında mebusun, kaçaklara, Ermeniler ve diğer gayrimüslimlere saldırırlarsa, hizmetleri karşılığı affa uğrayacaklarını söylediği öne sürülüyordu. Diyarbakır'a döndükten sonra Feyzi Bey'in, en önemli Ermenilerin adlarından oluşan bir liste yaptığı iddia ediliyordu. 28 Mayıs 1915'te bu adamlar keleklerle (nehir sallarına) konarak muhafızlar eşliğinde Musul'a gönderilmişti. Jandarma subayı Şakir Bey, jandarma ve milislerden oluşan bu güce komuta ediyordu. Jandarma subayı, Kazazyanlar dahil Diyarbakır'ın en zengin vatandaşlarını taşıyan kelekteydi. Böylece Şakir Bey, sürgünlerden koruma vaadi karşılığında ciddi miktarda para koparmayı başarmıştı. Şikefta'da sürgünler keleklerden indirildiler. Ramanlar, Ermenileri soyup bağladıktan sonra küçük gruplar halinde götürdüler. Yakında bir yerde aşiret üyeleri ve Şakir Bey'in birliği kurbanları öldürdü. Katiller kurbanların üstlerindeki kılıçları aldılar, Reşid Bey'de ganimetten pay verildi. Katliamdan sonra Reşid Bey'in jandarmaları yetkililerin bu işteki rolünü gizleme çabasıyla, Raman reisi Ömer Bey ve bazı suç ortaklarını tuzağa düşürerek öldürdüler.

Önde gelen kurbanlardan birinin öldürülmesi, Osmanlı hükümeti için bazı sorunlara yol açtı. Reşid Bey, mebusların dokunulmazlık hakkını çiğneyerek [Ergani] Maden Mebusu İstapan Çıracıyan'ı tutuklamıştı. Sahip olduğu mülkler aranmış ama bir şey bulunmamıştı. Yetkililer sadece İngilizce orijinalinden çevrilmiş iki ciltlik bir Ermenistan seyahat kitabıyla 1895'te İstanbul'daki Osmanlı Bankası'na yapılan saldırıya ilişkin bir kitap bulmuşlardı. Hayal kırıklığına uğrayan vali, üstlerine başvurarak bu kitapların yasak veya zararlı olup olmadığını sordu. Vali, Çıracıyan'ı tutukladığı için endişeye kapıldıysa bile, bu uzun sürmedi. Reşid Bey'in adamları mebusu diğer Ermeni eşrafla birlikte Dicle kıyısında öldürdüler. Çıracıyan'ın ölümü Osmanlı Meclisi'nde [Ergani] Maden sancağı sandalesini boş bırakmıştı.”⁶⁶

⁶⁵ Feyzi Bey: Diyarbakir mebusu Feyzi Pirinççizade.

⁶⁶ Hilmar Kaiser, **Diyarbakır'da Ermeni Kıyımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s.167-170.

1915-12-31-DE-003

Kaynak: PA-AA/BoKon/98; 10/12, 11790 (1915); 374 (1916); Telgraf raporu

Konstantinopol Büyükelçiliğinden Musul Konsolosluğuna

No. 102

İstanbul, 31 Aralık 1915

Diyarbakır'dan Stepan Çırcıyan'ın Ergani-Maden delegesi olup olmadığının lütfen tespit edilmesi, kaldığı yerin bilinip bilinmediği. Telgraf raporu

[Mordtmann'ın notu]

Bay Krumbholz'un ricası üzerine, Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Dragoman, burada Dr. Lazar'ın yakın bir akrabası söz konusudur; İmparator Başkonsolosluğu vasıtasıyla buraya ulaştırılması.

[Musul Konsolosunun Konstantinopol Büyükelçiliğine
telgrafı (No. 1) 10.1.1916]

102 No'lu telgrafa cevap.

Diyarbakır'dan onun zamanında buraya sürülen Ermeniler'den bugüne kadar hiçbirisi Musul'a ulaşamadı. Buradaki valinin bana açıkladığına göre, Diyarbakır'dan hiç kimse hayatta kalamadı. Stepan Çırcıyan hakkında hiçbir bilgi yok.

[Holstein]

Musul'un Alman Konsolos Yardımcısı Walter Holstein'in Erganimaden Mebusu İstepan Çırcıyan ile ilgili İstanbul Büyükelçiliğine gönderdiği telgraf metni.⁶⁷

Tehcir ve katliam öncesinde ve sonrasında din silahı kullanılarak katliamlar meşrulaştırılıp Ermenilere karşı Müslüman ahali kışkırtılır. Ermenilere ait mal ve mülkün işbirliği içinde olanlara dağıtılacağı, Ermenileri koruyan ve saklayanların ise cezalandırılacağı davul zurnayla tellallar vasıtasıyla duyurulur. Görüşme yaptığım 45 yaşındaki Azmi Subaşı'nın anlatımı bunu doğrulamaktadır:

1915'te, "Ermenileri saklayıp korumaya çalışan ailelerin zor durumda kaldığını; o dönemki idarecilerin davul çalarak tellallarla Ermenilere sahip çıkanların, onları koruyanların cezalandırılacağını yukarı şehirde (Ergani'de) bu uygulamaların yapıldığını Harun dedem bizlere anlatırdı."

⁶⁷ Wolfgang Gust, **Alman Belgeleri/Ermeni Soykırımı 1915/16**-Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri, (Çev: Zekiye Hasançebi & A. Takcan), Belge Yayınları, İstanbul 2012, s 604.

Raymond Kevorkian, Arğana/Arğın'ı anlatırken savaş döneminin ilk mutasarrıfı (kaymakam) Dikran Bey'in çok kısa bir süre görev yaptığını, sonra yerine 30 Aralık 1914'te Nazmi Bey'in atandığını ve Nazmi Bey'in 24 Ağustos 1915'te bölgeden ayrılana kadar buradaki Ermenilerin yok edilmesine nezaret ettiğini yazar. Ve sonrasında şu bilgileri verir: “*Kaza merkezi ve kazaya bağlı on yerleşim yerinde⁶⁸ yaşayan 10.559 Ermeni Temmuz 1915'te Yudan Dere⁶⁹ diye bilinen yerde Çınguş halkıyla birlikte yok edilir; burası bu kaza ile Çermik kazası arasındaki sınırda uzanan, Dicle'nin kaynağını besleyen bir yeraltı nehrinin geçtiği derin bir boğazdır. Ancak hiçbir felaketzede bu cinayetler hakkında bir tanıklık bırakmamıştır, sadece bir kişi Dicle'nin çıktığı dağ gölünün kıyılarında kurulu bir şehir olan Gölcük'te meydana gelen olaylara tanıklık eder.*”⁷⁰

Nazım Bey'den sonra Ergani-Maden Sancağı Mutasarrıflığına 13 Kasım 1915'te Mehmet Nusret Bey terfian atanır. Halk arasında “*Demir Pençeli Mutasarrıf*” olarak nam salar. Ergani-Maden Sancağı Mutasarrıflığı döneminde Ergani'de faaliyet gösteren Kürt Muhadenet⁷¹ Cemiyeti'ni “*muzır faaliyetlerinden dolayı*” kapatır. En önemli icraatını ise Bayburt, Erzincan ve Ergani-Maden bölgelerinde Ermeni tehcirinde gösterir. Katliam ve tehcir sonrasında ise Divan-ı Harp tarafından “*cinayet*”, “*tecavüz*” ve “*gasp*”tan suçlu bulunarak 5 Ağustos 1920 tarihinde Beyazıt Meydanı'nda asılarak idam edilir. (Ek 3'e bkz.)

Bu bilinenlerin dışında 1915'te eski Ergani kasaba merkezinde neler olduğuna dair en iyi bilgiyi 100 yaşında olduğunu söyleyen emekli memur Cahver Uğur'un anlatımından öğrenmekteyiz (8 Eylül 2015):⁷²

⁶⁸ Bu köyler şunlardır: Gölcük, Topılan, Pirnus Han, Payam, Eğil/Ankğ, Aypega/Hiredan [Heredan-Kırkpınar], Til Bağdad, Piran [Dicle] ve Gaplan. – (Yayıncının notu.)

⁶⁹ Raymond Kévorkian Çüngüş'teki Düden'i Yudan Dere olarak tanımlar. Ayrıca bu Düden'e Ermenilerin Dudan dediklerini aktarır. (**Ermeni Soykırımı**, s.519.)

⁷⁰ Raymond Kévorkian, **Ermeni Soykırımı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.517.

⁷¹ **Muhadenet**: Dostluk.

⁷² Cahver Uğur'u 8 Eylül 2015'te Ergani'de kendi evinde ziyaret ettim; demli güzel çaylarını içtim, bolca sohbet ettim. Görüşme yaptığım zaman kendisi fazla hareket edemese de sağlıklı ve dinçti, hafızası duruydu; hiç hasta bir hali yoktu. İstanbul'a döndükten sonra maalesef 18 Ekim 2015 günü vefat ettiğinin haberini aldım. Cahver amca, tarihi Ergani'yi en iyi bilenlerden biriydi, bir çınardı. Toprağı bol, mekânı cennet olsun.

“Yukarı şehirde doğmuşum. Resmi kayıtlarda 1920 doğumluyum ama büyüklerimin anlattığına göre 5 yıl sonra nüfusa kayıt edilmişim. Bu hesaba göre 1915 doğumluyum, yani 100 yaşımdayım. Çocukluğum yukarı şehirde geçti. 15 yaşlarındayken yeni Ergani'ye taşındık.

Büyüklerimin anlattıklarına göre Ermenilerle iç içeydik. Çok yakındık. Aramızda bir husumet, kötülük yoktu. Komşuluk ilişkilerimiz iyiydi. Birlikteydik. Bu durum, Ermeniler Palu'dan katırlarla, 9 katırla silah getirdiler ve komponya (silah alma) serbest oldu, Ermenilerde bir kaynaşma başladı. İslamı öldürmek için. Osman Beg (Yalçın), Neşet Beg (Yalçın), Yusuf Beg, Nuri Beg Ergani'nin ileri gelen begleriydi. Devlet bu begler aracılığıyla işlerini yapardı. Birde Kiner Köyü'nden Musa Keya ve dayım Sadun Ağa var. Musa Keya jandarma yüzbaşısının emrinde çalışıyor.

Jandarma yüzbaşısı, ismini hatırlamıyorum, Musa Keya'yı karakola çağırır ve bir çekmecedan Ankara'dan gelen şifreli bir pusulayı okur. Pusulada Ermenilerin öldürülmesi isteniyormuş.

Musa Keya bunun üzerine tellalla bir çağrı yaptırır, Ermeni erkeklerinin jandarma karakoluna gelmesi istenir. 50 kadar Ermeni karakola gelir. Ermenilerden o zaman önemli biri var, ismi Mardo'dur. Bu ağa jandarmalarla o kadar samimiymiş ki birlikte kebab yerlermiş, rakı içerlermiş. Mardo Ağa, Musa Keya'ya diyor bu Ermenileri niye çağırıttın? Musa Keya da, “Yüzbaşının emri var, sayım yapılacak” diyor.

Bu arada yüzbaşı da karakolun etrafını müfrezelerle sarıyor. Ermenilerin tek tek kolları bağlanıyor. Diyarbakır yolu üzerinde bulunan Hoşan'a götürülüyorlar. Hoşan'da katliam yapılıyor. Götürülen tüm Ermeniler kesiliyor ve Hoşan'da bulunan bir düden⁷³ atılıyor. Böylece erkeklerin işi bitiriliyor. Tarlada, bağda, bahçede çalışanlar, tellal çağrısından haberi olmayanlar hariç tüm Ermeni erkeklerinin işi bitiriliyor. Bağda, bahçede, tarlada kalanlardan kaçan kurtuluyor, yakalananlar öldürülüyor.

⁷³ 22 Eylül 2015 tarihinde görüşme imkânı bulduğum Erganili araştırmacı yazar Şehmus Aslan bu düdenle ilgili bana önemli bir ayrıntıyı anlattı. Kendisine de Hamit Kalmuş adlı bir şahıs anlatmış. Şehmus Aslan'ın anlatımına göre; Hamit Kalmuş/Hamiti Gucuki adlı şahıs 5-6 yıl önce birkaç arkadaşıyla altın aramak için Hoşan'daki Düden'e 15-20 halat bağlayarak inmiş. Düdenin/mağaranın dibinde çok sayıda insan iskeleti görmüş. İskeletlerin bir kısmı yerde yatar vaziyette, bir kısmının da oturur vaziyetteymiş.

Jandarma bu katliamdan sonra Ermeni evlerini kapatmaya gidiyor. Kadınlar, yaşlılar niçin kapatıyorsunuz diye sorduklarında; “Sizin cezanız var, hükümet tarafından...” Aynı soruyu Mardo Ağa da sorar, ona da aynı cevap verilir.

Ermeni evlerine giden hükümet yetkilileri; “Hükümet tarafından kocalarınız kesilip Düden’e atıldı. Sizlerde öldürüleceksiniz. Gelin İslam olun” diyor. Onlar da: “Babalarımız gitti, kocalarımız gitti, kardeşlerimiz gitti. Biz İslam olmayız.” İslam cellatları eğer kadın, eğer çocuk, eğer ihtiyar hepsini Venk’in orada Ergani Düdeni⁷⁴ denilen düdene atıyorlar. Allah kimsenin başına vermesin!.. Dışarıda olanlar, bağ ve bahçe işlerinde çalışanlar olanları duyanlar, haberleri olanlar kaçıyor, canlarını kurtarmaya çalışıyor. İslamın başına gelmesin!..

Jandarmalar Ermenilerin evlerini bekliyorlar. Gece yarısı olup bitenlerden haberi olmayan bir Ermeni, adı Bibo’ymuş; kendi evine gelip kapıyı çalıyor. Mama... Mama... diyor. Hristiyanlarca Ana, Ana demektir. Jandarma duyuyor. Bibo’yu yakalıyorlar. Ne soruyorsun diyor jandarmalar. Bibo, anamı soruyorum diyor. Osman Beg’in yanına götürüyorlar. Jandarmalar, Osman Beg’e; “Yakaladık, anasını soruyor” diyorlar. Osman Beg de; “Götürün anasını gösterin” diyor. Jandarmalar Bibo’yu alıp çıkarıyorlar, badem ağacının altında öldürüp gömüyorlar.

O zamanlar begler hükümetin temsilcileriydi. Bütün işleri begler yapıyordu. Ermeni olayında da bütün işleri begler tarafından yapıldı. Her şeye, her yere hükümleri geçiyordu. Nuri Beg, Gülbaranlı Bekir (Aral) Efendi’nin babasıydı. Gülbaran’dan Karacadağ’a kadar hükmü vardı. Piran yoluna kadar bütün tarlaları, bağları, bahçeleri tapuda oğlu Bekir Efendinin adına yaptırdı. Naciye (Güneri) Hanım, Ergani’de bulunan askeri taburun paşası ile evlendi. Bu paşa topçuydu. Birlikte Ermeni mallarına el koydular.”

1915’teki katliamda Müslüman olan veya olmak isteyenlere dahi aman verilmemiştir. Ergani’nin yerli ailelerinden 40 yaşındaki Fuat Şubaşı’nın anlatımından bunu öğrenmekteyiz:

“Aile büyüklerimden dinledim. Bedros Ağa ve ailesi katliam esnasında Müslüman oluyor. Venk’in yanındaki katliam kuyusu denilen düdene götürdüklerinde; “Biz Müslüman olmuşuz. Bize kıymayın” diye

⁷⁴ Görüşme yaptığım Fuat Subaşı ve Erkan Timur bu düdenin Katliam Kuyusu olarak adlandırıldığını söylediler.

yalvarıyorlar. Kelimeyi şahadet getiriyorlar. Ama cellatlar dinlemiyor, öldürülüyor. Öldürülürken, Bedros; “Allah’ım sen bizi duydun, Ahımızı yerde bırakma” diyor. O katliam gecesi zelzele oluyor. Kayalar yuvarlanıyor ve düden kapanıyor.”

Ergani merkezinde bunlar olurken, köylerde olup bitenler de çok farklı değil; Mehmet Yılmaz, Nuri Balcı, Mustafa Bal ve Huneyn Kaygusuz’un anlatımlarından köylerde olup bitenler hakkında kısıtlı da olsa bilgi edinebilmekteyiz.

Çiftçilik yapan 53 yaşındaki Mehmet Yılmaz’ın Hüşot köyünde yapılan katliamla ilgili anlattıkları (9 Eylül 2015):

“Tilxuzûr’da Nenem Zeynep hep anlatırdı. Qıra Filla (Ermeni Katliamı) döneminde eski Dicle Öğretmen Okulu’nun alt tarafında bulunan Hüşot köyünde, köyün o zamanki ağası İbrahim Ağa’mış, çok sonraları maddi durumu kötüleştiği için Züllüt Ağa⁷⁵ olarak anılmıştır. Ermeniler kafileler halinde bizzat askerlerin kontrolünde getirilip bu İbrahim Ağa’ya teslim ediliyor ve onun inisiyatifine bırakılıyor. Ağa’da getirilenlerin çoğunu kendi yöntemiyle Hüşot Deresi’nde öldürüyor ve öldürtüyor. O kadar çok insan öldürülüyor ki Hüşot deresinden su yerine kan akıyormuş. Devlet öldürülen her Ermeni için İbrahim Ağa’ya para veriyormuş.

Gençliğimde Hüşot’ta bulunan kaynak suya gittiğimde dereden kemik parçaları gelirdi. Eğer bir kazı yapılırsa öldürülen Ermenilere ait kemiklere ulaşılır.”

Çiftçilik yapan 54 yaşındaki Nuri Balcı da Zirkî köyünden Sarkis Usta’nın hikâyesini anlattı (23 Eylül 2015):

“Sarkis Usta’nın 1915’e kadar Zirkî köyünde herkesle arası çok iyiymiş. Köylülere hep yardımcı olurmuş. Köylülere buğday ambarlarının yapımını o öğretmiş. Buğday ambarları nakışlı tahtadan geçmeli, yani çivi kullanmadan yapılıyormuş. Karasaban başta olmak üzere çiftçilikte kullanılan araç ve gereçlerin yapımını dahi Sarkis Usta köylülere öğretmiş. 1915’te olaylar başlayınca korucular (bejikler) var olan Ermenileri öldürmeye başlıyor. Kaçabilenler kaçıyor. Sarkis Usta’yı köylüler bejiklerden korumuş. Bir süre

⁷⁵ Züllüt Ağa bankadan aldığı borçları ödeyemeyince, devlet borçlarının karşılığında köydeki arsalarına el koydu. Sonra da bu arsalar Dicle Köy Enstitüsü’nün yapımına tahsis edildi. (Huneyn Kaygusuz’un anlatımı)

bir bağ evinde saklanmış. Bejikler bağ evinde onu rahat bırakmamışlar. Bağ evinden gelip köyde yaşlı bir kadının samanlığında barınmaya başlamış. Sonrasında Hıdır İlyas adlı bir bejik Sarkis Usta'nın yerini tespit ediyor. Gelip yaşlı kadına Sarkis nerede, diye soruyor. Yaşlı kadın nerede olduğunu bilmediğini söylüyor. Sarkis Usta bejikle yaşlı kadının konuşmalarını duyunca samanlıktan çıkıp kaçmaya başlıyor. Bejik Sarkis Usta'nın kaçtığını görünce tabancasını çekip arkasından kurşunlayıp öldürüyor. Ardından da köylülere; "Bunu mezara koymayacaksınız, gömmeyeceksiniz," diyor. Köylüler bejikten çok korktukları için cesede dokunmuyorlar. Cesedi köpekler parçalıyor.

Sonra köyde samanlığında kendisini koruyan Ayşe Nene, Sarkis Usta'nın parçalanmış kolunu kucağına alıp; "Bu kol bize neler, neler yaptı. Kapı, pencere, karasaban, buğday ambarlarını hep bu kol yaptı" diye ağıtlar yakarak kolu götürüp bir yere gömüyor.

1924'te Şeyh Said isyanı başlayıncaya kadar bejikler köylülere baskılarını sürdürürler. İsyanda köyün muhtarı Ali Keya, bejik Hıdır İlyas'a Sarkis Usta'dan dolayı baskı uygulamaya başlar. Hıdır İlyas korucu olduğu için askerlik bile yapmamıştır. İlyas askeri yetkililere gidip, ben Ermenileri öldürdüğüm için Ali Keya (Muhtar) bana baskı yapıyor diyor. Muhtar askeri yetkililere; Hıdır İlyas'a baskı yapmadığını, asker kaçağı olduğunu, askerliğini yapması gerektiğini söylediğini açıklar. Bunun üzerine bejik Hıdır İlyas kaçıp kayıplara karışır.

Ben bu hikâyeyi en az on kişiden dinledim. Hepsi de bu şekilde anlattı."

Dicle ilçesi sınırları içerisinde bulunan Dıbnî (Dövez) köyünde yaşananları da 75 yaşındaki memur emeklisi Mustafa Bal'dan dinledim; hem 1915'te yaşananlara ve hem de sonrasına dair bilgiler verdi (16 Eylül 2015):

"Dıbnî, bugün Dicle ilçesine bağlı bir köydür. Dicle'ye 15 km uzaklıkta Dicle-Hani karayolu üzerinde bulunmaktadır. Eskiden Erganimaden Sancağı'na bağlı çok büyük bir Ermeni yerleşim alanıymış. Babam Zülfü Bal'dan dinledim. 1915'te köyde 101 hane varmış. Bunun 99 hanesi Ermeni, 2 hanesi ise Kürt'müş. 7 tane kilisesi varmış. Ermeniler fakir fukarayı besliyorlarmış. Çok iyilermiş. Sanatkâr insanlarmış. 1914'te olaylar başlayınca ellerindeki demirleri eriterek top bile yapmışlar. Tehcirde başta erkekleri toplamışlar. Sonra kadın ve çocukları toplamışlar. Tehcirde devlet tarafından yetkili kılınan Reşit Ağa tarafından yapılıyor tüm bu toplama ve

götürme işleri. Toplanıp götürülenlere ne olduğunu bilmiyorum. Ermeniler gidince köy 7 haneye düşüyor. Ermenilerin gidişinden sonra Reşit Ağa ve adamları Ermenilerin evlerini ve eşyalarını talan ediyorlar. Köyde eskiden var olan Ermeni Mezarlığı şimdi tarla olarak kullanılıyor. 7 kiliseden geriye kalan bir şey yok.

Ermenilerin gidişinin ardından Kürtler gelip köye yerleşti ve şimdi 300'e yakın hane var köyde. Tehcir edilen Ermenilerden bir kısmı 1947-1950 yılları arasında geri dönüyor arazileri için. Hatırlıyorum, kadınlardan iki tanesi Rozi Torosyan ile Hanım Kaymak ve kocası Anto Kaymak arazilerini satılar. Ermeniler arazileri için geldiklerinde mal mülkleri için, babam Zülfü Bal Arazi Tevzi Komisyonu'nda Bilirkişilik yaptı. Doğruları söylediği için sonradan çok mağdur oldu.

Tehcirde kadınları, kızları topladıklarında Reşit Ağa kadın ve kızlardan bir kısmını ayırıyor. Genç bir kız bağın altında toplananların arasına katılmıyor. Genç kız Reşit Ağa'ya; "Ben gelmiyorum. Ben Zülfü Bal'ın sözlüsüyüm" diyor. Reşit Ağa babama sorduğunda, babam da "öyledir Ağam" diyor. Babam sonradan bu kızı eş olarak alıyor. Analığım oluyor, doğum esnasında analığım ölüyor."

Hilar köyünde yaşayan ve çiftçilik yapan 65 yaşındaki Huneyn Kaygusuz, ailesinden ve yaşlı köylülerinden duyduğu bir şiddet pratiğini yazdığı Hilar kitabında anlatmaktadır:

"Onlar (Ermeniler) şu anda burada yoklar, buradan gitmişler. Nasıl ve ne şekilde gittiklerini bilmiyorum. Ancak içlerinden biri var ki, adı Mano'dur. Mano, şu anda ağzı ve üstü kapalı mağarada katledilmiş. Mano, uzun zaman bu mağarada saklanmış. Köylüler ona her gün ekmek götürüyorlarmış ve mağaranın kapısında kendisine; "Mano me ji te ra nan anî were bigré (Mano sana ekmek getirdik gel al)" deyip ekmeği veriyorlarmış. "Mano ji te ra nan" diye diye Mano'nun adı Nano olmuş. Sonradan bir gün biri; "Nano ha ji te ra nan" diye seslenmiş. Mano mağaranın kapısına gelince, Mano'yu tabancayla öldürmüş. Hilar'da yaşayan bütün yaşlılar bu olayı bilirlerdi. Diğerleri de büyüklerinden duymuşlardır."⁷⁶

Aile büyüklerimizden babamın amcası Zekeriya Üzülmez anlatmadan keyf aldığı için gençliğimizde bizlere geçmişte yaşananlara dair anlatımlarda

⁷⁶ Huneyn Kaygusuz, **Hilar**, Titiz Yayınları, İstanbul 2010, s.63.

bulunurdu: Ergani'deki Ermeniler, Boğaz'ın üst tarafından Çermik-Çüngüş'deki düdene atılmak için götürülür. Bir kısmı da, “Sizleri Suriye'ye götürüreceğiz” diye kabileler oluşturularak Ergani-Diyarbakır arasında bulunan *Devegeçidi*'e götürülüp kurşuna dizilir. Kurşuna kıyılmak istenmediği zaman veya kurşun ziyan olunmasın diye çoğu hamçer, kılıç ya da süngüyle öldürülür. Birçoğu ise daha kabileler oluşturulmadan yataklarında, tarlada, bağda, dağda çeşitli bahanelerle öldürülür; kıymetli eşyaları yağmalanır, genç Ermeni kızları, kadınları birinci, ikinci, üçüncü eş yapılmak veya hizmetkâr olarak çalıştırılmak üzere sahiplenilir. Küçük erkek çocuklarına çobanlık veya bağ bahçe işlerinde çalıştırılmak, besleme yapmak için el konulur.

*“çermik-çüngüş'ün arası
kanayan yürek yarası
milat bin dokuz yüz on beş
tarihlerin yüz karası*

...
*taşıyorum sırtımda can,
eğilemem karnımda can
bizlere tahsis edilmiş
yeniköy'de⁷⁷ dipsiz zindan⁷⁸*

Çüngüş-Düden Foto: Cumali Eşsizoglu

Dedem Fahri Değirmenci (Çermik: d.1906-ö.1999) de benzer şeyleri anlatırdı. Çermik'ten Ergani'ye öteberi satmaya geldiğinde geceleri bizde kalırdı. Aile büyükleri toplanıp kendi aralarında konuşurlardı. Bu konuşmalarda bazen dedem; Düden'in çok derin olduğunu, dibinden yer altı suyunun aktığını, su gürültüsünün çok yüksek ve ürkütücü olduğunu, düdenin altından akan suyun sonradan Sinek Çayı'na karıştığını, çaya

⁷⁷ **Yeniköy:** Düden bulunan köy (İngiko). (Cumali Eşsizoglu'nun dipnotu)

⁷⁸ Cumali Eşsizoglu, **Cehennemde Üşüyorum** (Şiir), Astore Yayınları, İstanbul 2010, s.189, 194.

kariştığı yerde bazen abdest aldığı zamanlar insanlara ait kemiklerin çıktığını anlatırdı.

Tehcirde, Suriye'ye götürülme bahanesiyle binlerce insan canlarından, ailelerinden, binlerce yıllık yurtlarından, evlerinden, tarlalarından, bağlarından, bahçelerinden, işyerlerinden, kiliselerinden, Müslüman komşularından oldu. Çoğu yollarda kötü “muamele”den, açlıktan, susuzluktan, hastalıktan “ld”. Halep'te, 23 Ağustos 1915'te bir Ermeni'nin düzenlenmiş olduğu bir rapor tehcirin ölümcül çirkin yüzünü göstermektedir:

“Diyarbakır ili Bakırmaden'den 35 zengin ve hali vakti yerinde aile ve dul kadınlar sürüldü, Diyarbakır'dan Urfa'ya 15 günde geldiler. Onlara refakat eden subay hepsini aradı, 300 liralarnı ve ayrıca birçok takılarını aldı. Seyahat boyunca bunu birçok kez yaptı ve onlarda hiçbir şey bırakmadı.

Harput'tan sürülen üçüncü grup Ergani'ye 4 günde gelebilen 1500 kişiden oluşuyordu. Orada onlara refakat eden subay erkeklerin hasata gitmeleri gerektiği emri verildiğini söyledi, 11 yaş üzerindeki tüm erkekleri topladı ve bir hana götürdü. Kadınlar ve çocuklar yola devam etmek zorundaydılar. 3 saatlik yürüyüşten sonra boş bir alanda onlara mola verdirdi, kendisi atla Ergani'ye geri dondu ve 7-8 saat sonra akşama doğru geri geldi. Kadınlara ve çocuklara şöyle dedi: “Erkekler hasada gittiler.” Ertesi sabah iki saat yürüdükten sonra mola verdikleri bir Kürt köyüne geldiler. Refakatçi subay orada onlara şunu dedi: “Hangi kadının yanında altın ve takı varsa hemen bana verecek. Kim 40 kuruştan daha fazla parayı yanında alıkoyarsa vurulacak. Bana vereceğiniz para ve takıları Diyarbakır'da geri alacaksınız.”

O onlara bu sözü verdikten sonra, kadınlar paralarının ve takılarının büyük bölümünü ona verdiler. İkinci akşam aynı subay kadınların ve kızların tüm elbiselerini ve vücutlarını aradı. Hatta uzun donlarını ıkarttırdı ve eliyle, gözüyle araştırdı. Bu subayla birlikte olan 10 jandarma bütün seyahat boyunca kadınlara sarkıntılık ettiler ve onlara şöyle dediler: “Paranızı subaya değil bize verin, biz onu Diyarbakır'da size geri veririz. Subay hepsini kendisi için almak istiyor.” Diyarbakır'a gelince hiçbir şeyi geri alamadılar. Diyarbakır'da bir gün kaldılar ve ertesı gün seyahate devam etmek zorundaydılar. Orada genç kadın ve kızlar subaylar ve jandarmalar tarafından dağa kaldırıldılar.

Diyarbakır'dan çıkınca, onlara oraya kadar refakat eden subay birkaç jandarmayla birlikte geldi ve birçok genç ve güzel kızı ve oğlanı ayırdı ve

ganimetiyle birlikte oradan ayrıldı. Diğerleri 6-7 jandarmayla orada kaldı. Mardin yolunda jandarmalar sürgünlerin elinde kalmış son eşyalarını, birazcık ekmeklerini ve tek tük takılarını da aldılar. Onlara refakat eden jandarmalar artık hiç paraları kalmadığını bildikleri sürgünlere Mardin'den Ras ul Ayn'a kadar 4 günlük yolculukta içme suyu vermeyerek işkence ettiler. Birçok genç kız ve oğlanı Kürtlere veya başkalarına sattılar veya hediye ettiler.

Böylece Harput'tan sürülen 1500 kişiden sadece 500'u Ras ul Ayn'a varabildi. Tahminen 1000 kişi yolda susuzluktan ölüp kaldı veya kaçırıldı, satıldı. Kadınların istisnasız hepsi soyuldu ve çoğu en az 9 kez uzun donunu aşağı sıyırmak, refakatçi değişik subay ve jandarmalar tarafından aranmak veya seyredilmek zorunda bırakıldı. Harput sürgünleri refakatçi subay ve jandarmaların yaptığı akla gelebilecek her türlü kötülüğe dayanamak zorunda kaldılar.”⁷⁹.

Bu kitlesel kıyımın Osmanlı yönetiminin plan ve bilgisi dâhilinde Türkler ve de Kürtler “*üzerlerine düşeni*” yaptı. Kıyımlardan ancak çok az insan, perişan bir vaziyette kurtulabildi. Geride kalanların bir kısmı Müslüman olarak veya edilerek “*besleme*”, “*dönme*” olmak zorunda kaldı. Bu “*kılıç artıkları*”, Müslüman olsalar da, beş vakit namaz kılsalar da, yine de “*gâvur*”luktan kurtulamadı: İsimlerinin önüne “*gâvur*” sözcüğü hep eklendi: “*Gâvur*” lakapları, önadları oldu. Ergani'de, “*dönme*”lerin dışında çok az Ermeni kaldı. Kalanlar daha sonra sessizce birer birer çekip gitti. Eski komşularımızın her biri bir tarafa savruldu.

Başka yerlere gidenler ve geride kalanlar acı ve eziyetin âlâsını çektiler. Kolay mı kökünden, kökeninden kopmak? Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte kabileler halinde “*yerlerinden yurtlarından sökülüp Suriye içlerine sürülen, çileli günlerin ardından geride kalabilenlerin bir kısmının izine seneler sonra rastlanılsa da; Halep, Şam, Kamışlı, Beyrut, Bağdat, Marsilya, Paris, Los Angeles gibi dünyanın*”⁸⁰ dört köşesine dağıldılar...

⁷⁹ Wolfgang Gust, **Alman Belgeleri/Ermeni Soykırımı 1915/16**-Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri, (Çev: Zekiye Hasançebi & A. Takcan), Belge Yayınları, İstanbul 2012, s.435-436. Verilen bu bilgilerin özetini Hilmar Kaiser'da yazmaktadır. Bkz. **Diyarbakır'da Ermeni Kıyımı**, s.225.

⁸⁰ Mıgırdiç Margosyan, **Biletimiz İstanbul'a Kesildi**, Aras Yayıncılık, İstanbul 1998, s.94.

Mıgırdiç Margosyan, **Söyle Margos Nerelisen?** adlı yapıtında Zeyno Bibi diye bir tanıdığıyla ilgili bakın neler yazmakta: “*Birinci Dünya Savaşı günlerinde Diyarbakır’ın Ergani kazasından Saro adlı genç bir kız olarak ‘Kafle’ye çıkmış ve yıllar sonra tesadüfen yeniden bulduğu akrabalarının karşısına bu kez uzun sakallı Şeyh Şeyhmus’un karısı Zeyno olarak çıkmıştı.*”⁸¹

Benzer bir olayı, Erganili Seher’in, diğer adıyla Heranuş’un öyküsünü torunu Fethiye Çetin **Anneanem**⁸² adlı kitabında anlatmaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa ile işbirliği yapan, İmparatorluk hesabına çalışan Adanalı Papaz Ohannes Kazancıyan’ın kızı Alis’in ve Alis’ten olan Alis’in, diğer adıyla Fatma’nın Ergani’deki serencamını da İlkay Yılmaz **Alis Kürtler Diyarında**⁸³ kitabında anlatılmaktadır. Tabi, Zeyno Bibi, Seher ve Alis’ler şanslı(!) olanlar. Ya şansları yaver gitmeyenler? Ölümün kaç türünü yaşadılar acaba? Tarihin dili olsa da anlatsa!..

Ergani’de katliamdan nasıl kurtulduğunu bilemediğimiz Hancı Şükrü’nün dördüncü nesilden akrabası olan 37 yaşındaki serbest meslek sahibi Murat İşçi’nin anlatımı geride kalanların durumunu açıklamaktadır (12 Eylül 2015):

“Dedemin babası Hancı Şükrü (İşçi) 1915’te nasıl kurtulmuş; annesine, babasına ne olmuş ve Ermeni adı neydi bilmiyorum. Aile içerisinde bu konular hiç konuşulmazdı. Ermeni olduğumuzu çok sonradan ailemizin dışındakilerden, dışarıdaki insanlardan öğrendim. Dedemin Babası Hancı Şükrü Siverek’ten gelmiş. Birilerinin yanında büyümüş. Dediğim gibi, konuşulmadığı için hiçbir şey bilmiyorum. Siverek’te Şükrü dedemizin bir kardeşi varmış. Dördüncü kuşak olduğum için geçmişteki yaşanmışlıkları fazla bilmiyorum. Ama dedemin babası Şükrü kurtulduğunda sahipsiz bir çocuk olduğu için sürekli korku içerisinde olduğu, ölüm korkusuyla yaşadığı anlatılırdı. Dedemiz Şükrü nalbant değildi, hancıydı. Nalbant olan dedem Kemal’dir. Dedemiz Şükrü hancılığı, dedem Kemal nalbantlığı Hancı Ahmet (Uçar)’dan öğrenmiş olabilir. Tam bilmiyorum.

Dördüncü nesilden biri olarak ben bugün kendimi inanç olarak Müslüman, etnik olarak Ermeni görüyorum.

⁸¹ Mıgırdiç Margosyan, **Söyle Margos Nerelisen?**, Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 1995, s.35.

⁸² Fethiye Çetin, **Anneanem**, Metis Yayınları, İstanbul 2004.

⁸³ İlkay Yılmaz, **Alis Kürtler Diyarında**, Şenocak Yayınları, İzmir 2011.

Geçmişte Ermeniler ve Müslümanlar birlikte yaşıyorlarmış. İlişkilerinde bir sorun yokmuş, ta ki 1915'e kadar. Dedemin babası Şükrü'nün babasının ve akrabalarının çok malı mülkü varmış. Bunlar ne oldu, bilmiyoruz. Kuru bir özürle yüzleşme olmaz, mağdur edilenlerin mal ve mülkleri yakınlarına iade edilmelidir. Sahipsiz kalan Ermeni mal ve mülkleri Ermeni hayır kurumlarına, vakıflarına verilmelidir. Bu yapıldığında ancak yüzleşme gerçek bir yüzleşme olur.”

İnanıyorum, tarih herkese ve her şeye hakkını verecektir!

V/

EL KONULAN KADIN VE KIZLAR, CÜMA DEDEMİN MERYEM'LE EVLİLİĞİ

*gözleri önünde vurduklarında ablasını
güzelliği sayesinde vurulmadığını fark etti
bir çırpıda
gözlerini çıkarıp yüzünü yırttı⁸⁴*

1915'te Ermenilere karşı adı konulmamış bir savaş yapıldı.

Müslümanların anlayışına göre savaşta ele geçirilen mal, mülk, kadın, kız ve erkek çocukları “*ganimet*”tir, yani el konulması dinen caizdir.

Katliam esnasında ve sonrasında çocukların kimilerini bazı şahıslar evlatlık aldı, kimileri bazılarına evlatlık verildi, kimilerini de besleme olarak karın tokluğuna bağ bahçe işlerinde, çobanlıkta çalıştırmak için bazı aileler yanlarına aldı. Sağlıklı ve güzel kız çocukları ve kadınlar ev işlerinde hizmetçi olarak çalıştırmak ya da evlenilmek için alıkonuldu. Bazen de Ermenilere ait mal ve mülkün üzerine konmak için Ermeni kadınlarla evlilikler yapıldı. Bir başka neden de, ev işlerinde ihtiyacı olduğu için ya da acıdığı için koruma amaçlı olarak Ermeni kadınlarla evlenildi. Ve bunların büyük çoğunluğu da Müslümanlaştırıldı.

Ergani merkezinde Müslümanlaştırılmış birçok kadın vardı. Bunlardan bir kaçını kendim gördüm ve bunlardan bir kısmının aile büyüklerimizle ailece sıcak ilişkileri vardı. Pehe Sefer'in (Küçükkaya) eşi Cemile Bacı, Ağa Kılıçkap'ın eşi Gâvur Papo, Kasap Sanayi'nin (Gülben) eşi Saadet hanım, Efe Osman'ın (Uğur) eşi Fatma, Gülabi Güzel'in eşi Fehime hanım bunlardan sadece hatırlayabildiklerimdir.

Gâvur Papo Saray Mahallesinde oturuyordu. Ağa Kılıçkap'la evliydi. Çocukları yoktu. Gâvurluğunu kimseden saklamazdı ve zaten mahallede herkes ona Gâvur Papo derdi. Zaman zaman Üçevler'e aile büyüklerimin yanına gelir, akraba kadınlarıyla bahçede sohbet ederdi.

⁸⁴ Apdurezak Ayata, **Bir Halaydır Ağdımız**, (Yayınlanmamış şiir kitabı), Kanada 2011.

Ergani’de yaptığım görüşmelerde Cahver Uğur, “*Gâvur Papo keşiş kızıydı*” diye açıklamada bulundu, anam ise farklı bir yanını anlattı; “*Duyduklarıma göre, Papo hanımın kardeşinin oğulları, yani yeğenleri Beyrut’taymış. Beyrut’tan Papo halalarını sormak için gelip giderlermiş. Çocuğu olmadı. Sohbeti hoş bir hanımefendiydi. Evimizin önünde bulunan bahçeye sık sık yazları gelirdi.*”

Bir de Faho (Fahri) dedemden dinlediğim bir kız çocuğunun ölümden kurtarılışı ve talihsizliği var aklımda: Çermik’te katliam başladığında dedem 6-7 yaşlarında yetim bir çocukmuş. Amcasının yanında kalıyormuş. Yazın bahçede, sabah uykusundan uyanınca kergenin⁸⁵ içinde tanımadığı küçük bir kız çocuğunun ağladığını görmüş. Dut ağacının dibinde, ocakta ekmek pişiren amcasının hanımının yanına gidip; “*Bu kız kimdir?*” diye sormuş. Amcasının hanımı; “*Sus, sesini çıkarma. O, senin bacındır. Kim sorarsa bacın olduğunu söyleyeceksin*” demiş. Kergenin içinde ağlayan, bacındır denilen o küçük kız çocuğu Ermeni’ymiş. Ölümden, Düden’e atılmaktan amcası kurtarmış. Tanıdık bir Ermeni’nin kızıymış. Bu kız çocuğu dedemle birlikte büyümüş. Amcası sonra kızı evlatlık edinmiş, ama amcasının hanımı çok zalimmiş; kendisine ve bu Ermeni kızına çok kötü davranıyormuş. Bütün işleri bu kıza yaptırır, ahırda yatırır. Kız büyüyünce, başlık parası alarak Siverek’te yaşlı biriyle evlendirilmiş, dört çocuğu olmuş. Dedem Siverek’e pirinç almaya her gittiğinde yanına mutlaka uğrarmış. “*Ne küçüklüğünde, ne de evlendikten sonra hiç yüzü gülmedi, çok eziyet çekti*” deyişi hâlâ kulaklarımdadır.⁸⁶

Şair ve yazar Bedros Dağlayan gerçek olaylara dair anlatımlara dayanan “*Bibi*” adlı öyküsünde Zıvart’ın kurtarılma hikâyesini anlatır. Öykü, anlamak isteyenlere çok, çok şey anlatır. Okuyalım öykünün ikinci bölümünü.⁸⁷

“*Açılan çift kanatlı büyük kapıdan arabasıyla giren Garabet Efendi karısına seslendi:*

⁸⁵ **Kerge**: Yazın bağ ve bahçelerde ağaç dallarından, çalı çırpıdan yapılan barınak.

⁸⁶ Kamil Sümbül, “*Soykırımın 100. Yılında Çermik Ermenileri ve Hatırda Kalanlar*” başlıklı yazısında bu Ermeni kızına, daha doğrusu bibisine (halasına) dair hatırlayabildiklerini kısmen yazmıştır. Bkz. <http://gelawej.net/index.php/yazarlar/128-kamil-suembuel/1788-soykirimin-100-yilinda-cermik-ermenileri-ve-hatirda-kalanlar> (Erişim Tarihi: 22.04.2015)

⁸⁷ “*Bibi*” adlı yayınlanmamış öyküsünü ve “*1943 Ergani Hatırası*” fotoğrafını benimle paylaşan Bedros Dağlayan’a teşekkür borçluyum.

—Marisa!

—Ne oldu Garabet, neden dükkâna götürmedin malları?

—İstanbul'da buralarda olan karışıklıklardan bahsettiler. Kumaşları bir kaç gün burada tutalım, ortalık yatışınca götürürüm. Şimdilik içerdeki boş odalardan birine koyalım.

O sırada dışardan gelen gürültülere kulak kabarttılar. Birden kalın bir ses bağırdı:

—Açın kapıyı!

Jandarmalar ve yanlarında bir sürü çapulcu açılan kapıdan içeriye küfürler eşliğinde giriverdiler. Çocukların ve Marisa'nın yakarışları arasında Garabet Bey'le birlikte Sarkis'i, Serop'u ve Kirkor'u sille tokat yanlarına katarak götürdüler. O sırada evde bulunan top top kumaşları, halıları ve altınlarını yağma ettiler. Ortalık sakinleştiğinde Marisa yanına Avedis ve Zivart'ı alarak bir köşeye sığındı. O kadar korkmuştu ki ağlayamıyordu bile. Kaç saat oturduklarını bilmiyordu. Bir kaç gün sonra tekrar geleceklerini biliyordu. O gün Ergani'nin bütün on beş yaşın üstündeki Ermenileri aynı şekilde götürüldüler.

Üç gün sonra jandarmalar tüm Ermenilerin geri kalanlarını ve yaşı on beşten küçük erkek çocuklarını, kadın ve çocukları toplayarak kafile yaptılar. Çavuş bir taraftan bağıyor, diğer taraftan elindeki değnek de herkese vuruyor küfürler ediyordu. Marisa kaç gün yüründüğünü bilmiyordu. Zivart ve Avedis hayli yorulmuş yürüyemez hale gelmişti.

—Anne yoruldum.

Askerlerden biri elindeki tüfeğin dipçiğiyle vurarak:

—Yürü lan gâvurun dölü, diye bağıyor bir taraftan da vuruyordu. Bu duruma dayanamayan Avedis ileri atılarak jandarmaya engel olmaya çalıştı. Jandarma bir an duraksamadan elindeki süngüyü Avedis'in karnına doğru sokarak küçücük çocuğu havaya kaldırıp yere vurdu. Avedis ağzında boğuk bir hırıltıyla sessizce yığılıverdi. Marisa dili tutulmuş bir şekilde yere yığılmış, Zivart'sa şoka girmiş bir şekilde titriyordu. Oda annesini üzerine yığılıp kaldı. Jandarmalar kafileyi yeniden yürütürken onları öylece bırakıp gittiler. Nasıl olsa kurda kuşa yem olurlar diye düşünüyorlardı.

O sırada köylerine dönmekte olan Garabet Bey'in marabalarından biri onları görünce her şeyi göze alarak onları kaçırıp gizlice kendi evinde saklamaya başladı. Bu arada zavallı Marisa'dan hiç ses çıkmıyor, yemeden içmeden saatler boyu sadece bakınıyordu. Halinde hiç bir şeye inanamamanın tavrı vardı. Yalnızca:

—İnçu! Diyordu

Adamın neden bunca tehlikeyi göze alarak onları kurtardığı bir kaç gün sonra ortaya çıktı. Hayli zengin olan Garabet Bey'in bütün malları ortada kalmış, herkesin gözü olduğu içinde kimse tek başına sahiplenememişti.

Hayli güzel olan Marisa'yı nikâhına alarak tüm malların sahibi olacağını düşünen adam ertesi gün bir imam getirerek nikâh kıymak istedi. Ancak dili tutulmuş kendinde olmadan perişan bir vaziyetteki Marisa'yı gören imam bu şekilde nikâh kıyamam diyerek geçip gitmişti. Bu durumu umursamayan adam başka bir imam getirerek, iki yalancı şahitle hedefine nail olmuştu. Daha sonra ikisini de yanına alan Mustafa ailenin terk ettiği evlerine giderek yerleştiler. Mustafa'nın eziyetleri arasında ana kız aynı yatakta birlikte yatarak yılları geçirdiler. Bu arada Zıvart büyümüş, serpilmiş annesi gibi güzel bir kız olurken, Marisa ise aksine hastalık ve üzüntüden bîtap düşmüş, bir deri bir kemik kalmıştı. Her gece kızının saçlarını tarayan Marisa kızına “büyüme kızım büyüme” derken, bir taraftan da için için kaderine ağlıyordu.

Ertesi yıl Zıvart on üç yaşının verdiği güzellikle serpilirken Marisa onca eziyetli geçen yılların ağırlığına daha fazla dayanamayarak kederle, gözlerinde ümitsiz ışıltılarla Zıvart'ı yalnız başına bırakarak ölüverdi. Zıvart artık yalnız ve korumasız bir ceylân gibi Mustafa'nın himmetine kalmıştı. Mustafa bu kez de hain plânlarını kızcağız üzerine kuruyor sağda solda fütursuzca bunu dile getiriyordu. Mahalle halkı bu durumu görüyor, ama elinden de bir şey gelmiyordu. O sırada Ergani'nin büyük ailelerinden olan Güzeller'in anneleri bu duruma kayıtsız kalamamış “ bu kızı kurtaracak bir babayığit yok mu” deyivermişti. Kadının oğlu Gülabi bir gün Mustafa'nın kapısını çaldı. Kapıyı açan Zıvart'ı tepeden tırnağa süzerek:

—Mustafa yok mu? diye sordu. Bir taraftan da kızın güzelliği karşısında nutku tutulmuştu.

Zıvart sessizce başını salladı sonrada:

—Dışarı gitti daha gelmedi, deyince Gülabi biraz bekleyip sonra gelirim diyerek dışarı çıktı. Doğruca annesine giden Gülabi'yi gündüz gözüyle karşısında gören annesine sordu:

—Anne bir babayığit yok mu diyordun kızı kurtaracak... Eğer iznin olursa ben kızı kaçıracağım. Zaten başkaca kız da istemem, dedi. Annesi sevinçle:

—Ben arkadayım oğlum, deyince Gülabi tekrar Mustafa'nın evine doğru atını sürüp iki kanadı açık kapıdan atıyla girip seslendi:

—Zıvart benimle gelir misin? Diyerek elini ona doğru uzattı. Mustafa donmuş bir halde ona bakarken; bir an bile düşünmeyen Zıvart bundan kötüsü olmaz diye düşünerek Gülabi'nin uzattığı elini tutarak atın tergisine atladı. Bir kaç gün sonra düğün dernek evlendiler. Mustafa bu büyük aileye karşı duramayacağını bildiğinden hiç sesini çıkaramamış ancak malı mülkü de sahiplenmişti.”

**Fotoğrafın Arkasında: “1943 Ergani Hatırası” yazıyor.
Solda olan Anjel Tarakçıyan, sağda olan Vartanuş Tarakçıyan’dır.
Omuzunda testi olan yerel kıyafetteki Ermeni kadının ismi bilinmiyor.**

Foto: Bedros Dağlayan Arşivi

Gelelim Cüma dedemin Meryem’le evliliğine.

Babamın dedesi Cüma Üzülmmez’in (d.1861-d.1948) bir Ermeni kadınla kısa da olsa bir evlilik yaptığını duymamıştım, ya da hatırlamıyorum. Şu anda akrabalar arasında bu evlilik olayını bilenlerin sayısının da çok sınırlı olduğunu tahmin ediyorum. Kardeşim Ali Haydar, amcaoğulları Abdurrahman ve Eşref birlikte aile tarihimizle ilgili bir araştırma ve bilgileri toplayıp aile tarihini yazma işine giriştik. 2013 yılında amcaoğullarından Eşref, “*Aile ve Soyumuzla İlgili Hikâyeler*” başlıklı çalışmasını bana gönderdiğinde ancak bu evlilikten haberim oldu. Kendisi, dedesi Zekeriya Üzülmmez’den dinlemiş. Cüma dedemiz Zekeriya Üzülmmez’in babası olur.

Cüma dedemizin Meryem adlı bir Ermeni kadınla evlilik olayını tarih öğretmeni Eşref Üzülmez'in kaleminden sunuyorum:

“Cüma dedenin üç defa evlendiğini sülalemden eskilerden herkes bilir. Birinci eşi Esmâ nene hakkında hiçbir hikâyeye ben şahsen dinlemedim.

İkinci eşi Meryem nene;

Meryem nenenin Ermeni asıllı bir kadın olduğunu, 1914-1915 (tahmini bir yıl) yıllarında zorla Müslüman yapıldığını, genç ve güzel olduğunu Zekerîya dedem bana anlatırdı. Cüma dede birinci eşi Esmâ nenenin ölümünden sonra bir eş aramış ve Meryem'le evlenmiştir. Kaç yıl evli kalmışlar bilmiyorum.

Meryem nene gerçekte Müslüman ol(a)madığından, Müslümanlar gibi ibadet yapamıyordu. Kripto Müslüman⁸⁸ olan Meryem nene Hristiyanlar gibi de ibadet edemediğinden ızdırap içersinde acı çekiyormuş. Geceleri ara sıra odasında mum yakıyormuş. Cüma dede, Onun bu davranışlarına bir şey demez, göz yumarmış. Meryem nene bir gün gizlice vişneligin olduğu sığ ağaçlık yerde, kavak ağaçlarının içersine bir kavak ağacı üzerine ikon yaparak/haç işareti çizerek gizlice ibadet etmeye veya tapınmaya başlamış. Zaten korkusundan ve Ermeni göçünde ortada kalmamak, belki de evlenebilmek için Müslüman gibi Cüma dedeye görünürmüş. Meryem nene, bir süre geçtikten sonra ibadet etmemeye dayanamaz. Kendi bildiği şekilde ibadetini gizlice, o gizli mabedinde yapmaya çalışır. Ama sonunda bir gün yakalanır. Bu hikâyenin yakalanma kısmını tam hatırlamıyorum. Cüma dedeye mi yoksa başka bir akrabasına mı yakalanır. Meryem nene yakalandığını, yani gizlice ibadet ettiğini gördüklerini ve olayı bildiklerini anlayınca hemen oradan kaçır. Bir daha da ortalıkta görülmez, eve de gelmez. Meryem neneyi ararlar, ama bir daha bulmazlar. Cüma dede, Meryem nenenin gitmesine çok üzülür, ama genç Meryem bir daha bulunamaz.

⁸⁸ **Kripto Müslüman:** Hristiyan olan insanların çıkarları için veya korkularından Müslüman gibi görünmelerine verilen isim. Karadeniz bölgesinde ve Doğu'da çok fazla görülen bir durumdur. (Eşref Üzülmez'in notu)

Cüma dede'nin Meryem'den çocuğu olmamıştır. Cüma dede Çermik'ten getirilen üçüncü hanımı Esma nene ile evlenir sonra. Dul olan Esma nene nüfusta kayıtlı 5 çocuk annesidir. Ama gerçekte ne Çermik'teki birinci kocasından ne de Cüma deden hiç çocuğu olmamıştır. Çocukların tümü ilk eşi Esma'dan olmuştur.”⁸⁹

Anlatımlarda kurtarılmış bütün Ermeni kadınlar: “*Güzeldir, Bilgilidir, Dindardır, Beceriklidir*”.

Bizim Cüma dedemizin Meryem'i Müslüman olarak değil, bir Hıristiyan olarak dindardır. Güzelliği, bilgili ve becerikli oluşu hakkında ise aramızda bugün bunu bilen maalesef kimse yok.

⁸⁹ Eşref Üzülmmez, *Aile ve Soyumuzla İlgili Hikâyeler*”, (Yayınlanmamış çalışması), Elazığ 2013.

VI/

EL KONULAN ERKEK ÇOCUKLARI, HAÇO USTA VE PARİSLİ AHMET

*“Kadir bilen dinleyenler unutmayın, ölümü görmüş insanlar, hiçbir zaman eskisi gibi olamazlar; ölümü görmüş insan, ölümü yüreğinde, ruhunda saklar.”*⁹⁰

1915 soykırımında yerel işbirlikçilerin gaspından sonra geriye kalan mal ve mülkler için Emval-i Metruke (Terkedilmiş Mallar) komisyonları kurulur, mal ve mülklerin listeleri yapılır. Bunlar resmi tutanaklardır. Bu evraklar, yani Emval-i Metrukeler, Ermenilerin yaşadıkları topraklardan sürülürken gasp edilen mallarının, mülklerinin dökümüdür, kısacası talanın belgeleridir. Bir de Eftal-i Metrukeler var: Sahipsiz çocuklar, kadınlar, daha doğrusu el konulan kadınlar ve çocuklar.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin “*baştan itibaren beş yaşından küçük çocukları büyük Türk ailesine entegre etmek üzere kurtarmayı planladığı anlaşıyor. Burada sözü edilen yaş sınırı, bu entegrasyon için çocukların kökenlerini hatırlamayacak kadar küçük yaşta olma şartının konulduğunu düşündürüyor. İlginç bir şekilde Ermeni kadınları ve çocukları oldukça rağbet görürler. Aslında reddedilen Ermenilerin kendileri değil, Ermeni kimliğidir.*”⁹¹

Diyarbakır Vali Vekili Bedri Bey’in görüşü bu savı doğrular gibidir. Katliam ve tehcirden sonra, “*Diyarbakır vilayetinde, resmi rakamlara göre, 1.800 Ermeni çocuk kalmıştı. Çocuklar Müslüman eşrafın ve diğer kişilerin evinde kalıyorlardı. Ancak vilayet yetkilileri bu durumdan tatmin olmuş değillerdi. Çocuklar Müslüman ailelerin kalmasına rağmen Vali Vekili Bedri Bey, bunların dini ve milli eğitiminin iyileştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Büyük ihtimalle memurların aklına, Diyarbakır vilayetinin çoğu Kürt olan halkının Ermeni çocuklarını ‘Türkleştirmelerinin’ pek mümkün olmadığı gelmişti. Çocukların Kürtçe öğrenmesi ve [Vali] Reşid Bey’in küçümsediği Kürt cemaatinin bir parçası olması ihtimali neredeyse kesindi. ...Ermeni*

⁹⁰ Mehmed Uzun, **Dicle’nin Sürgünleri-Dicle’nin Sesi-II**, İthaki Yayınları, (Kürtçeden çeviren: Muhsin Kızılkaya), 5.Basım, İstanbul 2006, s.60.

⁹¹ Raymond Kévorkian, **Ermeni Soykırımı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.423.

yetimlerinin Müslüman Türk cemaatinde asimle olmasını sağlamayı amaçlıyordu.”⁹²

Ergani’de katliam başladığında küçük çocukların evlat edinilmesine izin verilir. Kız çocuklarında yaş sınırı aranmaz: “*Ermeni kızı almak sevaptır*” denilir. Katliamda kaç kişi öldürüldü, kaç kişi çöllere sürüldü, kaç kişi kurtuldu elimizde bu konuda net bir bilgi ve sayı yok. Benim gençliğimde Ergani merkezinde çok az sayıda kurtulmuş ve Müslümanlaştırılmış kadın ve erkek vardı. Bu Müslümanlaştırılmış kadın ve erkeklerin nereli oldukları, nasıl kurtuldukları, nasıl Müslüman oldukları hiç anlatılmazdı. Kimse de sormazdı, genel bir suskunluk vardı. Müslüman olmuş Hancı Ahmet ve Hancı Şükrü’yü hatırlıyorum ve şahsen bunları tanıma şansım oldu. Abdullah Üzülmöz (d.1915-ö.1979) dedem eşeklerine Ahmet ve Şükrü amcaların hanında nal vurdururdu, Faho dedem (Fahri Değirmenci) ise 1960’lı yıllarda Çermikten satış için öteberi getirdiğinde eşeklerini bu hanlara bırakır ve gerekiyorsa eşeğine de ayrıca nal vurdururdu.

Birde babamın amcası Zekeriya Üzülmöz’in dilinden hiç düşürmediği Haço⁹³ (İsmail) Usta vardı. Sonradan, Müslüman olmuş. Gönüllü mü zorla mı? Zekeriya dedemiz bu konuda bir şey söylemedi, bizler de sormayı hiç akıl edemedik. Haço Usta’yı görüp görmediğimi hatırlamıyorum ama hakkında çok şey duydum. Çok yetenekli, mahir bir taş ve duvar ustasıymış. Zekeriya dedemizin de ustasıymış. Sadece Zekeriya dedemizin değil, Ergani’de var olan hemen hemen tüm duvar ve taş ustalarının ustasıymış.

Cahver Uğur’un anlatımına göre: “*İslamlar çocukları kendilerine çalışsınlar diye yanlarına aldılar. Haço usta marifetli ve bilgili olduğu için Ermeni davasında öldürülmedi; taşçılık, duvarcılık, marangozluk, demircilik öğretsin diye sağ bırakıldı.*”

Haço Usta’nın Ergani-Maden arasında demiryolu inşaatı, tünel ve köprü yapımında muazzam katkısı olmuştur. Amcamın deyişiyle, o zamanlar devlet işlerin aksamaması için; taşçı ve duvar ustası Haço Usta gibi her meslekten birer Ermeni’yi alıkoymuşlar: Bir terzi, bir marangoz, bir demirci, bir duvarcı gibi... Diğerleri ya öldürülmüş ya da göç ettirilmiş.

⁹² Hilmar Kaiser, **Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2015, s.254.

⁹³ **Haço**, Haçadur’un kısaltılmış halidir. Ali’nin Alo, Fatma’nın Fato oluşu gibi.

Ergani'ye ilk tren geldiğinde insanlarımız hayretleriyle birlikte treni şöyle tanımlamışlar: *“Ne iteleyeni, ne çeken var. Demir evler, demir raylar üzerinde kendi kendine gidiyor.”*

Cumhuriyet kurulduktan sonra demiryollarına öncelik tanındı. Onuncu Yıl Marşı'nda söylendiği gibi yurdumuz *“dört baştan demir ağlarla örüldü.”* Diyarbakır-Ergani-Elazığ-Pertek demir yolu hattı yapımında, babamın amcası Zekeriya Üzülmaz ve onun ustası Ermeni Haço Usta'nın azımsanmayacak emeği vardır. Bu iki inşaat ustası, tünel ve köprü yapımlarında çalışmışlardır. Özellikle, bugün her biri bir tarihi eser niteliğindeki Fırat ve Dicle nehirleri ve kolları üzerinde yapılan köprülerin ve dağların içinden, altından geçen o karanlık tünellerin yapımında Haço Usta'nın emeğinin çok büyük olduğunu Zekeriya dedemiz uzun kış gecelerinde bizlere hep anlatırdı. Ve yine Zekeriya dedemizin anlattığına göre, Haço Usta gibi daha hiçbir usta yeryüzüne gelmemiştir.

Atatürk, 1 Kasım 1937 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada; *“Demiryolları yapımı politikamızı uygulamaya başladığımız yıllar içinde 78 köprü geçişe açılmış bulunuyor. 23 köprü de inşa halindedir. Bu köprüler her biri başlı başına birer teknik ve sanat eseri olarak, yeni nesillere Cumhuriyetin armağan abideleri olacaktır,”* diyerek sanki Haço ve Zekeriya Usta gibi... daha nice emeği geçen ustaları kutlamıştır.⁹⁴

Haço Usta ile ilgili Zekeriya Üzülmaz'ın bir anlatımını Eşref Üzülmaz'ın kaleminden sunmak istiyorum:

“Dedem Zekeriya Usta ile Haço Usta İnönü döneminde (tahmini 1930'lu yıllar) Makam'daki ziyaretçilerin ibadetini yapmaları ve Zülküfil Peygamber'in yardımcısı Abdullah'ın türbesini (mescit değil) inşa etmişlerdir. Zekeriya dedemin türbe yapılırken başından geçen olayları anlatırken yine Haço ve Ermeniler hakkında ilginç hikâyeler anlatırdı.

O'na göre; “Bir gün türbenin küçük pencerelerinden birine demirden mazgallar yaparlarken (+, artı şeklinde) demirlerin dört ucunu önce taştaki yontunmuş delikler içerisine gömülüp, daha sonra bu delikleri kapatmak ve sağlamlaştırmak için kurşun eriterek dökerlermiş. Yine bir gün bu işlem yapılırken kurşun eritme işlemi sırasında Ermeni çıraqlardan bir tanesinin

⁹⁴ Müslüm Üzülmaz, *Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş*, Kendi Yayını, İstanbul 2005, s.154-156.

çıplak ayağına yanlışlıkla kızgın ve eritilmiş kurşun dökülür. Eritilmiş kurşun çırağın ayaklarına hiçbir zarar vermeden kayarak toprağa gider. Orda bu olaya şahit olanlar, bu çırağın hem beceriksizliğine hem de ayağının zarar görmemesine şaşırıp kalırlar. Zekeriya dede de bu olayı seyreder. Ustaları Haço Usta çırağa kızar ve çok dikkatli olmasını ister. Ermeni çırak dayanamaz ve ustasına kafasına takılan soruyu sorar;

-Usta ayağıma eritilmiş kurşun döküldü ama ayağıma bir şey olmadı neden? der. Haço Usta çırağına dönerek cevap verir;

-Burası (Makam dağı ve türbesi) mübarek bir yerdir, burada hiç bir şey olmaz! Korkma, der.

Bu olayı birebir yaşayan Ermeni çırak daha sonra evde tek başına olduğu bir sırada (ustansın sözlerine kulak asmadığı için) Makam'daki deneyi yapmaya çalışır. İnançsız! Evde bir gün tek başına kurşunu eritir. Makam dağında olduğu gibi eriyen kurşunu ayağına döker. Erimiş kurşun ayağını yakar, deler geçer. Acı içinde kıvrılır. Çırağın eşi doktor çağırır. Ancak Ermeni acemi çırak Ustasına güvenmediği ve akılsızca davrandığı için üç gün içinde kıvrana kıvrana ve bağıra bağıra ölür."

*Dedem bu olayı Haço Usta'nın hem İslam dinine geçişindeki samimiyetini ve hem de türbenin kutsiyetini vurgulamak için anlatırdı."*⁹⁵

Parisli Ahmet'i duymamıştım. 2015'in Eylül ayında Ergani'de çalışmamla ilgili bilgi sahibi olabilecek şahıslara yaptığım ziyaretlerde Parisli Ahmet'ten haberim oldu. Araştırdım, bu konuda en iyi bilgiyi Av. Vecdi Subaşı'ndan alabileceğimi öğrendim. Telefon açıp, ricamı ilettim. Sağ olsun, benim için Parisli Ahmet'in hikâyesini yazıp gönderdi. Av. Vecdi Subaşı'nın kaleminden Parisli Ahmet'in hikâyesini okuyalım:

"PARİSLİ AHMET"⁹⁶

Dedem Nuri Güler Malatya'da rüştiye mektebini bitirince devlet memuru olmak ister. Müracaat yapar, kendisini Erganimaden'ne reci (tekeli) memuru olarak tayin eder.

⁹⁵ Eşref Üzülmmez, *Aile ve Soyumuzla İlgili Hikâyeler*, (Yayınlanmamış çalışması), Elazığ 2013.

⁹⁶ Sevgili hemşerim Vecdi Subaşı'ya teşekkürlerimi gönderiyorum.

Dedem Maden'e gelip memurluk yaparken Maden yaz aylarında çok sıcak olduğundan Maden'de Tren İstasyonu'nun arkalarında kalan bir yerde bahçe kiralar. Her sene yaz aylarında bahçede kalır. Sabahları Maden'e gelir görev yapar, akşam serininde kaldığı bahçeye gidermiş. O yıllarda Ermeni tehcir olayı başlar. Dedem bir akşamüstü Maden'den çıkıp kaldığı bahçeye giderken bir çocuk ağlama sesi duyar. Akşamın bu karanlığında kimin çocuğudur, neden ağlıyor diye merak eder. Sesin geldiği yere doğru gider. Çocuk tahminen 4-5 yaşlarında bir erkek çocuğudur. Dedem kimin oğlu olduğunu, neden ağladığını sorar.

Çocuk Ermenice konuşmaya başlar. Dedem nerden geldiğini, nereye gitmek istediğini sorar. Bingöl taraflarından gelip Suriye'ye gitmek istediğini öğrenir. Maden'de Ermeniler kendi dininden dönüp bazı aileler Müslüman olduğundan ve bakırcılık yaptıklarından bunlara dönme diyorlarmış. Halepli gillerde onlardanmış. Onlar Ermenice bildiğinden dedem bu çocuğu alıp onlarla konuşturmuş. Çocuğun ailesinin geceleri dağlardan yürüyüp yol gittiklerini, gündüzleri saklandıklarını, Suriye, Lübnan'a doğru gittiklerini, çocukları sırtlarında kucaklarında taşımaktan yorulduklarını, bazılarının çocuklarını yolda bırakmak zorunda kaldıklarını, bu çocuğunda Bingöl Ermenilerinden olduğunu, büyüklerinin tehcir olayından kaçtığını dedem anlamış olur. Dedem acıyıp bu çocuğu himayesine alır. Besleyip, büyütür, Müslüman yapar. Olay Maden'deki Ermeni dönmeleri tarafından duyulur. Dedem bu çocuğu Müslüman yaptıktan sonra kendisine Ahmet ismini verir. Bu çocuk dedemin çocukları ile birlikte yani annem ve dayım ile birlikte aynı evde büyür. Dedem Maden'de memuriyetten emekli olunca Ergani'ye gelip Saray Mahallesi'nde o zaman satılan 16 dönüm kadar bir araziye satın alır. Üst taraflarını bağ ve bahçe yapar. Arazinin alt ucuna ise ev yapıp Ergani'ye yerleşir.

Dedem bu 16 dönümlük araziye bağ ve bahçe yaparken bizim çocuk Ahmet büyüüp artık genç bir delikanlı olduğundan dedeme yardım eder. Bahçıvan gibi çalışır. Dedem nüfusa bunu Ahmet Çelikel olarak kaydettirir. Dedem Ergani'de dava vekilliği yapar. Ahmet'i evlendirir. Kendisine bedeva arsa verir. Ahmet Çelikle bu arsa üzerine 2 gözden ibaret bir ev yapar. Evi bizim evin sırasında mezarlığa doğruydu. Dedem 1943 yılında vefat eder. Ben, Ahmet Çelikel'i çocukluk yıllarında bizim akrabamız zannederdim. Kendimi bildim bileli bizim bağ ve bahçeye bakardı. Bahçıvanımız gibiydi. Her türlü ihtiyacını bu bağ ve bahçeden temin ederdi. Sonradan Ahmet Çelikel eşi ile anlaşarak boşanmışlar.

Uzun yıllar sonra dedeme verilmek üzere Fransa'nın Paris şehrinden gönderilmiş bir mektup gelir. PTT dağıtıcısı araştırma soruşturma yaptırır; Nuri Güler'in yıllar önce emekli olup Ergani'ye yerleştiğini, orada öldüğünü öğrenir. Önemli bir evrak olabilir diye çocuklarını araştırır, oğlunun Etibank'ta çalıştığını, Murgul Bakır İşletmesi'nde şef olduğunu öğrenir. Postacı bu mektubu başka bir zarf içerisinde koyup dayımın ad ve adresine Murgul'a gönderir. Dayım mektubu açarak okur. Mektubu gönderen bizim Ahmet Çelikel'in kardeşiymiş. Ermenice adı Haçadur Balian'dı. Kardeşini dedemin himayesine alıp/bakıp büyüttüğünü, Maden'deki şahıslardan (muhtemelen dönme Ermenilerden) öğrendiğini, teşekkür ve minnet ifadelerini belirttikten sonra kardeşlerinin yaşayıp yaşamadığını, sağ olup olmadığını öğrenmek istediğini mektubunda sorar. Dayım şef Nusret mektuba cevap yazıp gönderir. Babası Nuri Güler'in vefat ettiğini, arayıp sorduğu kişinin Ahmet Çelikel ismini aldığını, halen sağ olduğunu, Müslüman dinine geçtiğini, kendisinin Ergani Kesker servisinde bahçıvan işçi olarak çalıştığını ve adresini yazıp mektuba cevaben Paris'e kardeşine bildirir. Bu defa Ahmet Çelikel adına Haçadur Balian tekrar mektup yazıp bazı bilgiler sorar, onun kardeşleri olup olmadığını emin olmak ister. Anasının, babasının, kardeşlerinin isimlerini mektubunda sorar. Ahmet Çelikel'de hatırladığı kadarıyla tek tek yazıp cevaben bildirir. İsimlerden Ahmet Çelikel'in kardeşleri olduğuna kesin kanaat getirirler. Bu sefer diğer bir kardeşinden mektup gelir. Kardeşleri Paris'te yaşarlar. Diğer kardeşinin adı Vahan Balian'dı. Kardeşleri Fransa'nın Paris şehrine yerleşmiş orada çalışıyorlardı. Kardeşleri sonradan dünya gözü ile ve ölmeden Ahmet Çelikel'i görmek istediler. Resim teatileri yapıldı. Her türlü masrafları yol, bilet vs. kendilerinin karşılayacağını belirtip Ahmet Çelikel'i Paris'e davet ettiler. 1960'da ihtilal olup bir süre yurt dışına gidilemedi. Babam Diyarbakır'a bizzat gidip Ahmet Çelikel'e bir yıl süreli pasaport çıkarttı. Para gönderdiler, Ahmet Çelikel trenle İstanbul'a gitti. Orada bir Ermeni isim ve adres bildirdiler. Onun İstanbul Haydarpaşa'da gelip kendisini karşılayacağını, sonra da Sirkeci'den Paris'e trenine bindirip kendisini yolcu edeceğini yazdılar.

Ahmet Çelikel'i tanıyabilmeleri için sağ koluna kırmızı renk kurdela bağlamasını söylemişler. Öyle yapıldı. İstanbul'da akrabaları trene bindirip yolcu edip Paris'e gönderdiler. Ahmet Çelikle trenle Paris'e gitti. Kardeşleri ile orada buluştu 3 ay kadar Paris'te kaldı.

Orada yanlarında kalması için çok ısrar ettiler. Fakat Ahmet Çelikel kabul etmedi. 5-6 bavul eşya ve hediyelerle Türkiye'ye döndü.

Ergani Kesker servisinde işçilikten SSK'dan emekli oldu. Dayım Kesker servis şefi iken Ahmet Çelikel'i işe aldirmıştı

Ahmet Çelikel sonradan bir köylü kadınla evlendi. Bir oğlu oldu. Oğlu Ergani'de bir fırında çalışıyordu. Fakat babasının geçmişini hiç bilmedi. Kimse söylemedi.

Ben ortaokulu bitirene kadar Ahmet Çelikel'i akrabamız zannediyordum. Ona Ahmet abi diye hitap ederdim. Lise'de okuduğum yıllarda Paris'te kardeşleri meydana çıkınca gerçekleri öğrenmeye başladım. Kardeşlerine mektupları ağırlıklı olarak dayımın kızı Nihal abla Ahmet abinin ağzıyla yazardı. Ahmet abi okula hiç gitmemişti. Okuma yazmayı bilmezdi. Kardeşlerinden mektup geldiğinde bazen de bana okutturur, bana cevap yazdırırdı. Bizlere çok sadık, vefalı, iyi huylu bir insandı. Ben ve kardeşlerimin çocukluk yıllarımızda bizleri koruyan, kollayan bir akrabamız gibiydi. Sonradan vefat etti. Hiçbir zaman onun Ermenice ismini bilmedim ve öğrenemedim.

Babasının ve annesinin ismini de bilmem. Fakat kardeşlerinin isminin Haçadur Balian ve Vahan Balian olduğunu yıllar sonra mektuplarına cevap yazdığında öğrendim.

Ahmet abi dedemin büyümesi olduğunu, akrabamız olmadığını Lise'de öğrencilik yıllarında öğrendim. Bayağı da üzülmüştüm.

Ahmet abi Ergani'den Paris'e gidip orada 3 ay kadar kalıp döndükten sonra aile çevremizde ona Parisli Ahmet lakabını takmıştık. (4 Aralık 2015)"

VII/ ERMENİLERE AİT MAL VE MÜLKLERE NE OLDU?

Soykırım, 24 Nisan 1915'te İstanbul'da Ermeni cemaatinin tüm önde gelenlerinin evlerinden toplanmasıyla başladı. Tehcir ise (resmi olarak) 27 Mayıs 1915'te başladı. 1915-1917 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan tüm Ermeni tebaa ülkeden zorla sürüldü.

“İttihatçılar, tehcirin hemen ardından Ermenilerden kalacak mal ve mülklerin ne olacağına dair mevzuatı ilan etmişlerdi. 30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela mazbatası ve 10 Haziran 1915 tarihli talimatnameye göre hükümet, tehcirin uygulandığı bölgelerde iki mülkiye ve bir maliye memurundan oluşacak Emval-i Metruke (Terkedilmiş Mallar) Komisyonları kuracaktı. Talimatnameye göre komisyonlar sevkiyatın ardından terk edilen evleri mühürleyecek ve içlerindeki eşyalarla birlikte kıymet takdirleri yapıldıktan sonra kayıt altına alacaklardı. Geride kalan menkuller içindeki hayvanlar, emlak ve araziden elde edilen tarım ürünleri ve bozulması muhtemel mallar müzayede usulüyle satılacak ve bedelleri sahipleri adına mal sandıklarına teslim edilecekti. Kiliselerde bulunan eşya ve resimlerle kutsal kitaplar tutanakla tespit edilecek ve mahallinde muhafaza edilmeleri sağlanacaktı. Ocak 1916'ya kadar 33 Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonu kuruldu.”⁹⁷

Resmi açıklamalarda tehcirde Ermenilerin taşıyabilecekleri kadar menkul değeri yanlarında bulundurma hakları olduğu söylene de, pratikte bu olmadı. Ermenilerin geride bıraktığı mallar ise muğlak açıklamalarla talan edilmeye fırsat yaratıldı: *“Halkın veya askerlerin tüketimi için çok gerekli olan veya kalıcı olmayan mallar ise açık artırmayla satılabilirdi. Bu kural, yetkililere, yerel talebi değerlendirerek malları istedikleri gibi satma hakkı tanıyordu.”⁹⁸*

Ermenilerden geriye ne kadar mal-mülk kaldığını bilmiyoruz, çünkü o döneme ait tapu kayıtları araştırmacılara henüz açık değil. 2005 yılında, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, kendi arşivinde bulunan Osmanlı dönemine ait tapu kayıt belgelerini TARBİS (Tapu Arşiv Otomasyonu) adlı proje kapsamında Türkçeleştirerek, bilgisayar ortamına aktarmak ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devretmek istediğinde Milli Güvenlik Kurulu

⁹⁷ Ayşe Hür, *“Ermeni mallarını kimler aldı?”* <http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ermeni-mallarini-kimler-aldi/370/> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2015).

⁹⁸ Hilmar Kaiser, *Diyarbakır'da Ermeni Kıyımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s.261.

Seferberlik ve Savaş Hazırlıkları Planlama Daire Başkanlığı Tuğgeneral Tayyar Elmas imzalı bir yazıyla böyle bir girişimin ülke menfaatleri açısından sakıncalı olduğunu belirterek girişime engel olunmuştur.⁹⁹

Genel anlamda bilinen şey, Ermenilerin el konan mallarının bir kısmı yerel Türk, Kürt ve Çerkez önde gelenleri tarafından talan edilmiş, bir kısmı Balkanlar'dan gelen muhacirlere dağıtılmış, bir kısmı da “*Müslüman-Türk*” sermayedar yaratmak için bazen herhangi bir ücret dahi talep edilmeden veya çok düşük bedelle veya düşük taksitlerle Müslüman kişi veya kuruluşlara verilmiştir. Kısacası, katliamda yer alanlar, eli uzun olanlar, sesi gür çıkanlar, adamı olanlar, devletin bilgisi dâhilinde, Ermenilerin mal ve mülklerine el koymuş ya da sahiplenmiştir.

Bu genel açıklamalardan sonra, Ergani'deki Ermenilerin mal-mülklerine ilişkin bilgileri aktarabiliriz.

Birinci Dünya Savaş başlayınca Erganimaden Sancağı Mutasarrıfı Dikran Bey, 28 Ekim 1914'te görevinden alınır. Yerine Nazmi Bey atanır. Nazmi Bey Erganimaden Sancağı'ndaki Ermeni tasfiyesini düzenler ve uygulatır.

O dönem Erganimaden Sancağı'nda ve Ergani kasabasında yoğun bir Ermeni nüfusu vardı ve maddi durumları Müslümanlara göre çok iyiydi

Ermenilere ait mal ve mülk, 1915 ve sonrasında devletin teşviki, rızası ve izniyle tasfiyesi ve dağıtımı yapılmıştır. Farklı uygulamalar olsa da, “*Gâvurun malı*” denilip önce “*devlet malı*” olarak hazineye devredilmiş, sonra da devletle, bürokrasiyle iyi ilişki içerisinde olanlara çok düşük fiyatlarla satılmış ya da kiraya verilmiştir. Kiracılar sonrada kiraladıkları yerleri sahiplenmişlerdir. Başka bir yöntem de, taşrada Tapu ve Kadastro pek bilinmediğinden ya da olmadığından, mülklere ait sınırların tam belirgin olmaması/muğlak oluşu nedeniyle ve de okuma yazma oranının çok düşük olmasından dolayı bağ, bahçe, tarla, ev gibi gayrimenkullerin tapulanmasında, tapu belgesi alınmasında birçok ayak oyunları oynanabilmiştir.

Ergani'de görüşme yapılan, ama isminin yazılmasını istemeyen 66 yaşındaki emekli öğretmenin anlatımları küçük bir örnek oluşturmaktadır buna:

⁹⁹ Ayşe Hür, “*Ermeni mallarını kimler aldı?*” <http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ermen-i-mallarini-kimler-aldi/370/> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2015).

“Papaz Gölü’nün yanında bulunan bahçe ya da bağlara, ki buraya “Büzme” denilir. Büzme’nin yanında Ermenilerin mal ve mülkleri çok fazla idi. Tehcir olayı ve öldürmelere yakınlarım da katıldı, ayrıca dedem Ermenilere ait arazileri kendi bahçelerine katmış. Kendi sinorlarında¹⁰⁰ 3 ceviz ağacı varmış, dedem bu ceviz ağaçlarını yakıp Ermenilerin bahçelerini de kendi bahçelerine katıp sınıra da 3 ceviz ektiğini ve böylece tapudaki sınırın değiştirildiğini anlatırdı.”

Ermenilere ait Herbeto (Yeşilköy) köyü Cumhuriyet sonrasında, “1965 tarihinde Bulgaristan’dan gelen göçmenlere tahsis edilmişti. Onlar için evler yapılmıştı, arazi dağıtılmıştı, her aileye bir çift öküz ve bir inek verilmişti. Fakat göçmenler çevreye intibak etmedikleri için, buradaki ev ve arazilerini Göldoğan’lara satarak göç ettiler. Halihazırda köyün bütün arazileri Göldoğan Ailesinin elindedir. Köyde oturan çiftçiler de marabalarıdır.”¹⁰¹

Göldoğan ailesinin 1915’teki ağası Güllü Ağa’nın Çüngüş’teki Ermeni katliamında yer aldığı, Ermenilerin topluca Sînaq (Sinek) köyü yakınlarında bulunan Düden’e atılmasını planladığı ve sonrasında da mal ve mülklerine el koyduğu çeşitli kaynaklarca söylenmektedir.¹⁰² Ayrıca Çüngüş’teki tapulu(!) arazisinde bir kilisenin bulunduğu da bilinmektedir.¹⁰³

14 Eylül 2015 tarihinde Ergani yerlilerinden işçi emeklisi 90 yaşındaki Zukar Onbaşı ile yaptığım görüşmede: Makam dağıtımın arkasında bulunan Eşe Bahçelerinin tamamına yakınının Ermenilerin malı olduğunu; su kemerlerinin, çeşmelerin, sekilerin onlar tarafından yapıldığını; bağların bahçelerin onlar tarafından ekilip biçildiğini; bunların el değiştirmesinin tehcirden sonra olduğunu, bu işin içinde de yine o dönem mülki ve askeri idarenin bulunduğunu söyledi. Eskiden, burada toplanan gelirlerin bir kısmını Meryem Ana Kilisesine verildiğini; yukarı şehirde (Eski Ergani) büyük bir depo-ambar olduğunu, buradaki gelirlerin toplandıktan sonra Van

¹⁰⁰ Sinor: Sınır.

¹⁰¹ Şehmus Aslan, **Kuzey Mezopotamya’nın Gani Kenti: ERGANİ**, Amid Gazetecilik Mat. Basım Yayın Dağıtım A.Ş., Diyarbakır 1998, s.165.

¹⁰² Musa Anter’in **Hatıralarım** adlı kitabında yer alan “Çüngüş ve Güllü Ağa” başlığı altında yazılanlara (Yön Yayıncılık, 2. Cilt, 1992, s.110-113.) ve Naci Kutlay’ın **Anılarım** adlı kitabında yer alan “Diyarbakır Ermenilerine İlişkin” başlığı altında yazılanlara (Avesta Yayınları, İstanbul 1998, s.217-218.) bakınız.

¹⁰³ Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüz Yıllık Ah! 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.265.

Akdamar (Ağtamar) Kilisesine aktarıldığını; Ermenilerin idari, ticari, ekonomik, siyasi ve ruhani ilişkilerini kiliseler üzerinden yaptıklarını belirtti.

Ergani’de 1915 öncesi mülkleri olan Ermeniler kimlerdi ve bu Ermenilerin mülklerinin kayıtlı olduğu yerler nerelerdeydi?

Bu konuda var olan bilgiler yok denecek kadar azdır. Sait Çetinoğlu, 12 Nisan 2013 tarihinde “*Diyarbakır/Ergani [Argana] Sancağında 1915 Soykırımı ve Ermeni mülklerinin paylaşımı*” başlıklı yazısı ile birlikte, “*Ergani Sancağı’nda Ermeni Emval-i Metrukelerinden (Terkedilmiş Mallar) 1915 Soykırımındaki yerel eşrafın gaspından sonra 1924 yılına kalan miktarları gösterir*” bir liste sundu. Sorulan sorunun yanıtını bu liste çok azda olsa vermektedir. Listede yer alan 16 tabloda mülk sahibi Ermenilerin isimleri, mülkün cinsi (bağ, bahçe, tarla, hane, değirmen...), bu mülklerin bulunduğu karye (köy), dönümü ve değeri/kıymeti yazılmaktadır.

Listede yer alan şahıs ve köy isimlerini Ek 1’de sunuyorum. İsmi yazılı şahıslardan bazılarının hem mülkün niteliği bakımından (bağ, bahçe, tarla gibi) hem de farklı köylerde olması gibi birden çok mülkü var. Bir fikir vermesi açısından tablolarda yer alan şahısların isimlerini ve isimlerin karşısında yazılı olan yer isimlerinden sadece birini yazdım (Bkz. Ek 1) İlgi duyanlar, daha fazla bilgi edinmek isteyenler yukarıda anılan yazıya internet ortamında bakabilir.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Sait Çetinoğlu, “*Diyarbakır/Ergani [Argana] Sancağında 1915 Soykırımı ve Ermeni mülklerinin paylaşımı*”, <http://www.ermenisoykirim.net/sait-ergani.htm> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2015).

VIII/

“MİLLİ” SERMAYE BİRİKİMİNİN OLUŞTURULMASI VE OSMANLI İTİBAR-I MİLLİ BANKASI’NIN KURULMASI

Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan itibaren Müslüman-Türk unsurlar kendilerine sadece çiftçiliği ve askerliği yakıştırmışlar, gayrimüslimleri ise 1856’ya kadar “cizye” (baş veya kelle vergisi) ile, 1909’a kadar “*bedel-i askeri*”, 1914’ten sonra ise “*amele taburları*” gibi uygulamalarla askerlik dışında tutmuşlar. Gayrimüslimler de başka yolları kalmadığı için ticaret ve zanaata yönelmişler. 18. yüzyıldan itibaren askeri alanda bir dizi başarısızlık sonucu durumları giderek kötüleşen Müslüman-Türk kesim gözlerini değişen dünya koşullarına ayak uydurarak zenginleşen gayrimüslimlerin servetlerine dikti. İttihatçılar iktidarı ele geçirince, “*Milli İktisat*” adıyla kamufle edilen servet transferi planları yapmaya başladı.¹⁰⁵ “*Ermeni mallarına el konması, resmi tehcir sürecinin bir parçasıydı ve hükümete çok ihtiyaç duyduğu finansmanı sağladı. Ayrıca İTC’nin Ermeni karşıtı kampanyasının ikinci aşaması, yani Ermenilerin yerine Müslümanların iskân edilmesi projesinin dayanağını oluşturdu. İTC planlarına göre; Müslüman yerleşimciler, ekonomide Ermenilerin rolünü üstlenecekti.*”¹⁰⁶

1908 sonrasında peş peşe yaşanan askeri yenilgiler ve ardından Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmaya başlamasıyla Osmanlı aydınları milliyetçi (Türkçü) akımlara yöneldi. 1908-1913 yılları arasında iktidarı tam denetleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913 yılından sonra 1918 yılına kadar siyasi yaşam üzerinde tek başına hâkim bir güç oldu ve bu döneme ve sonrasına milliyetçilik damgasını vurdu. Hâkim olan ulusçuluk düşüncesi, iktisadi yaşamda kendisini gösterdi, “*milli iktisat*” anlayışı benimsendi; Hristiyan toplulukların mallarına zorla el koyarak gelişmiş bir Türk burjuvazisi yaratılması hedeflendi.

Bu hedefe varmak için, İttihat ve Terakki 1915’te Ermeni tehciri ve soykırımında Çerkez ve Kürt işbirlikçileriyle beraber gayrimüslimlerin canlarını almakla, sürgün etmekle kalmadı; mallarına, mülklerine, paralarına, kıymetli olan ne varsa her şeyine el koydu, koydurttu: İktisadi yaşamdan sildi. El konulan servetin bir kısmı katliamda rol oynayan şahısların ceplerine, kasalarına girdi, bir kısmıyla da sermaye birikimini

¹⁰⁵ Ayşe Hür, “*Ermeni mallarını kimler aldı?*”<http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ermeni-mallarini-kimler-aldi/370/> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2015).

¹⁰⁶ Hilmar Kaiser, **Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s.257.

gerçekleştirmek ve savaş politikasına destek için dolaylı yoldan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na aktarımı yapıldı.

Savaş öncesinde, yani 1914 öncesinde var olan Osmanlı Bankası'nın ismi Osmanlı olsa da, İstanbul'da kurulu bulunsa da esas merkezi Londra ve Paris'teydi. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer almasıyla Londra ve Paris para musluklarını kesmesinin yanında, Osmanlı Bankası'nın da savaş nedeniyle giderleri artan devlete mali destek vermesini önlemeye başladı. *“Osmanlı Bankasının savaş giderlerinin karşılanmasında hükümete mali destek vermemesiyle hükümet Almanya'dan (Wilhemstrasse) borç almıştır. Savaşın başından itibaren Osmanlı Devleti Almanya'ya 1914 yılında 95 milyon, Nisan 1915'te 80 milyon mark borçlanmıştır.”*¹⁰⁷

Bu gelişmeler İttihatçıları 1916 yılında “milli” bir bankanın kurulmasına yöneltti. Zamanın Maliye Bakanı Cavid Bey, Enver Paşa, Talat Paşa ve Halil Bey kendi aralarında konuyu enine boyuna tartışılar. Kurulacak bankanın *“ülkeyi iktisadi bağımsızlığa taşıyacağı”* düşünülür ve *“iktisadi cihad”* çağrısı yapılır. *“Mefkûre için sarf olunan her türlü faaliyetler, cihad mahiyetinde olduğu için milli iktisat hareketine (...) iktisadi cihad”* denilir. Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası böyle bir konjonktürde 1917 başlarında kurulur. *“Almanlar; Bankanın kuruluşu sırasında çıkan milliyetçi haberlerden ve Bankanın Umum Müdürlüğüne Avusturya-Macaristan uyruklu bir müdürün getirilmesine”* tepki gösterince, Cavid Bey Almanların bu tepkilerini gidermek için önce Talat Bey'e Almanların gazetelerindeki haberlerle ilgili rahatsızlığını bildirir ve ardından Alman mali çevrelerinin önde gelen şahsiyetlerinden Mösyö Wasserman'la görüşür.¹⁰⁸

Bu görüşme karşılıksız kalmaz. Britanya (İngiltere) Dışişleri Arşivi'nde bulunan bir belge bunu kanıtlamaktadır:

“1918'de sabık Britanya Başbakanı Sir James Baldwin ve yardımcısı Herbert Asquith, yeni Başbakan Ramsey McDonald'a Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilere niye maddi yardım yapılması gerektiğini anlatan raporlarında şöyle diyorlar: “Toplam beş milyon Türk pound'u

¹⁰⁷ Suat Oktar-Arzu Varlı, *“İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası”*, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2009, Cilt XXVII, Sayı II, s.10.

¹⁰⁸ Suat Oktar-Arzu Varlı, *“İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası”*, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2009, Cilt XXVII, Sayı II, s.12-14.

(yaklaşık 33 ton altına eşdeğer) Türk Hükümeti tarafından 1916'da Berlin'deki Reichs Bank'a yatırılmıştır. Bunun büyük bir miktarı Ermenilerin parasıdır." Deutche Bank'a yatırıldığı rivayet olunan Ermeni altınlarının miktarı ise bilinmemektedir."¹⁰⁹

Bu görüşmeyle Almanların gönlü alınır ve ayrıca el konulan Ermenilere ait servet, Reichs Bank ve Deutche Bank üzerinden Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na kaynak olarak aktarılır.

Ama İttihatçıların tüm çabalarına karşın bankanın gidişatı iyiye gitmez. 400 bin hisse senedinden sadece 253 bini satılır, gerisi elde kalır. Bu, iç ve dış finans çevrelerinde Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na güven sarsıcı bir başlangıç olur. Bunun üzerine 27 Şubat 1917 tarihinde kabul edilen bir kanunla Maliye Bakanına bankanın ihraç edeceği hisse senetlerini Devlet adına satın alma yetkisi tanınır. Ayrıca ileride bir devlet bankasına dönüşmesi öngörülen Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na 21 Şubat 1917 tarihli bir kanunla bir dizi ayrıcalık ve kolaylık tanınır.¹¹⁰

"Bu çerçevede bankaya verilen ilk imtiyaz Ergani Bakır Madenleri'ni işletmek olmuştur. Banka, bu madenleri denize bağlayacak bir demiryolu işletmesinin imtiyazını almıştır. Ne var ki, Banka bu işler için gerekli sermayeyi Alman bankalarından sağlama yoluna gitmiştir. Bu durum bankanın milli olma kimliğine zarar vermiş ve bankanın kurulma amacını bir ölçüde zedelemiştir. (...) para piyasası yine eskisi gibi yabancı bankalara terk edilmiştir."¹¹¹

¹⁰⁹ Ayşe Hür, "**Ermeni mallarını kimler aldı?**" <http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ermeni-mallarini-kimler-aldi/370/> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2015). Ayşe Hür aynı yazısında ayrıca şunları yazmaktadır: Ermeni Ulusal Konseyi adlı bir Ermeni örgütünün 1919'da Paris'te hazırladığı rapora göre ise, 1915-1917 Tehciri'nde el konulan mallarının yaklaşık değeri 19 milyar Fransız Frankı'na ulaşmaktadır. Aynı örgütün iddiasına göre, Ermenilerin Osmanlı bankalarındaki paralarına el konduğu gibi, Avrupa bankalarındaki paralarına da el konulmuştur. 1925'te ABD Senatosu'nda yapılan görüşmelerde, Ermeni mallarının bedelinin yaklaşık 40 milyon Dolar olduğu tahmini yapılır. Günümüzde bazı Ermeni araştırmacılar tehcirden sonra el konan Ermeni servetinin 14,5 milyar Frank'a (bugünün parası 100 milyar Dolar) tekabül ettiğini ileri sürüyorlar.

¹¹⁰ Suat Oktar-Arzu Varlı, "**İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası**", Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2009, Cilt XXVII, Sayı II, s.15.

¹¹¹ Suat Oktar-Arzu Varlı, "**İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası**", Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2009, Cilt XXVII, Sayı II, s.16.

Cumhuriyet sonrasında yapılan girişimler neticesinde daha önceleri imtiyazı feshedilen Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın imtiyazı yenilemiş ve 3 Nisan 1924 tarihinde 5 yabancı şirketle birlikte 3 milyon sermaye ile Ergani Bakır T.A.Ş. kurulmuştur. İşin garip tarafı 5 şirket ortağından ikisinin, yani Kreditanstalt (Alman) ve Deutsche Bank (Alman)'ın ortaklar arasında yeniden yer almış olmasıdır.¹¹²

Kısacası, Osmanlı Devleti'nin savaştan yenilgiyle çıkması, yurt içinden ve yurt dışından yoğun eleştirilere maruz kalması, kamuoyu desteğini yitirmesi nedenleriyle Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası etkisiz ve işlevsiz bir duruma düşer. Varlığını bir süre korusa da 1927 yılında İş Bankası'na katılır.¹¹³

“Milli Sermaye” ve “Milli Burjuvazi” yaratma işi 1915'te el konulan Ermenilere ait mal ve mülkle sonlanmaz, sonrasında da devam eder. Varlık Vergisi bunlardan sadece biridir.

Varlık Vergisi Kanunu çıkartılmadan, Başbakan Saracoğlu, 5 Ağustos 1942'de okuduğu hükümet programında; “*Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. İstedğimiz sadece Türk milletinin hâkimiyetidir*” diyerek hükümetin sosyal politikasını açıklar. Arkasından 11 Kasım 1942 tarih ve 4305 sayılı kanunla Varlık Vergisi Kanunu çıkartılır.

Kanununun resmi gerekçesi, hükümet tarafından “*olağanüstü savaş koşullarının yarattığı yüksek kârlılığı vergilemek*” olarak dile getirilmiş ve sözde herhangi bir dini veya etnik grup hedef alınmamıştır. Oysa basına kapalı olarak yapılan CHP grup toplantısında Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun vurguladığı gerekçe çok farklıdır:

“Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz.

¹¹² Lütfi Ergene, **Geçmişten Günümüze Bakır MADEN**, Kendi Yayını, Maden 1995, s.67.

¹¹³ Suat Oktar-Arzu Varlı, “**İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası**”, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2009, Cilt XXVII, Sayı II, s.17.

Bu memleket tarafından gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin oldukları halde, ona karşı bu nazik anda vazifelerini yapmaktan kaçınacak kimseler hakkında bu kanun, bütün şiddetiyle uygulanacaktır.” diyerek gerçek niyet açıklanır.¹¹⁴

Varlık Vergisi Kanunu uygulamaya konulunca; Ermenilerin, Rumların... elinde ne var yok alınır. Ergani’de tek tük kalan “dönme” Ermeniler bile bu uygulamalara maruz kalır.

Ergani’de görüşme yaptığım 54 yaşındaki çiftçi Nuri Balcı’nın anlatımları, Ergani’de 1915’ten geriye kalan Ermenilerin Varlık Vergisiyle yok edilişlerini ve “*Milli Sermaye*” yaratmanın gerçek yüzünü, Şevket ve Halid gibi sonradan Müslüman olmuş Ermenilerin bile bu uygulamadan fazlasıyla nasiplerini aldıklarını göstermektedir.

Nuri Balcı anlatıyor (23 Eylül 2015):

“Şevket ve Halid daha önce Ermeni’ymişler. Sonradan Müslüman olmuşlar. Ergani’nin en iyi tüccarlarıymış. Bunların hikâyesini bana amcam Musa Çakır anlattı.

1940’larda Varlık Vergisi çıkınca gayrimüslimleri yeniden topluyorlar. Şevket ve Halid’ı da Hükümet Konağı’na götürüyorlar. Şevket ve Halid, dedem Ali Keya’yı Hükümet Konağı’na çağırıyor. Dedeme bir alacak listesi veriyor. Dedeme; “Bunlar bizi götürüp öldürecekler. Ali bu listedeki alacaklarımı/paralarımı topla çocuklarıma ver. Perişan olmasınlar,” diyor. Dedem de; “Yok sizi öldürmezler. Size bir şey yapmazlar.” Orada bulunan Muharrem (Öner) Efendi dedeme; “Ali, bu kâfirlerin parasını toplamak, bunları korumak sana mı kaldı,” diyor. Dedem: “Beraber iş yapıyoruz, onlar benim ortaklarımdır,” diyor.

Sonrasında Şevket ve Halid taş ocaklarında taş kırmaya gönderiliyor. Bir müddet taş ocaklarında taş kırdıktan sonra Ergani’ye geri dönüyorlar.

Geri dönüşlerinden sonra Şevket Amerika’ya, Halid ise İstanbul’a gidip yerleşiyor.”

Bu memlekte “Sünni Müslüman Türk” olmamak ne büyük bir günah!

¹¹⁴ <http://www.mehmetaltan.com/?sayfa=sureliyayin&icerik=1212> (Erişim Tarihi: 25.10.2015)

IX/

ALMANLARIN MADEN VE ERGANİ'YE GELİŞ NEDENLERİ

Nerede maden, petrol ve enerji kaynakları varsa açgözlü güçlü, büyük devletler oradadır.

Erganimaden Sancağının merkezi Maden'de (şimdinin Maden ilçesi) o zamanlar zengin bakır cevherinin bulunması nedeniyle; Almanlar, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte askerleri, mühendisleri, uzmanları; silah, araç ve ekipmanlarıyla Erganimaden Sancağına, yani Maden ve Osmaniye'ye (Ergani) gelip bakır madeniyle yakından ilgilenmişlerdir.

Alman ordusu ve Alman politikası, 1915-1918 yılları arasında Türk ordusunun yönetiminde ve düzenlenmesinde rol oynamakla kalmamış, İttihat ve Terakki Cemiyeti vasıtasıyla Osmanlı'yı savaşa sürüklemenin yanında Osmanlı mülkünde bulunan yeraltı ve yerüstü zenginliklerini de kendi ülkelerine taşımak istemiştir. Başını uzatan Osmanlının başına çorap örüp, yok oluşa sürüklemiştir. İttihatçılarla kafa kafaya verip Ermenilerin tehcir ve soykırımı uğratılmasında, Türkleri de büyük vebal altında bırakmada önemli rol oynamıştır. Zamanı geldiğinde de kendisi Yahudi soykırımını yapmıştır.

Arghana Maden'den bir görünüm
*Foto: Michel Paboudjioan collection*¹¹⁵

¹¹⁵ <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir.html>

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla çalışan işçilerin cephelere savaşa gönderilmesi ve 1915 yılında yapılan Ermeni katliamı nedeniyle Maden'de 1915'te bakır işletmesinde üretim tamamen durmuş; çalışacak uzman kadro ve işçi kalmayınca işletmenin kapısına kilit vurulmuş. Ama Almanlar boş durmamış;

“Savaş sırasında işletmenin durmasının yanında jeolojik tetkiklerle beraber sondaj çalışmaları yapılmıştır. 1917 yılı Temmuz’unda hükümetçe bakırın durumu hakkında araştırma yapmak için bir komisyon kurulmuştur. 1918 yılı Kasım ayına kadar çalışan komisyon, araştırmalarının yanında 37 adet sondaj yaparak madenin mevcudunu çıkarmıştır (2,5 milyon ton). Bu arada 1917-1918 yıllarında askeri bir heyet tarafından 17.000 ton ham bakır çıkartılarak Almanya’ya gönderilmiştir.”¹¹⁶

Kazım Karabekir, Almanların bakır madenine olan ilgisini anılarında detaylı anlatmaktadır. İlgili bölümü aktarıyorum:

“Ergani Madenleri

1333 (1917) Temmuz’unda yani bundan beş ay kadar önce Almanlar gelmiş ve hükümetin emriyle burayı ellerine almışlardır. Fakat şimdiye kadar uğraştıkları iş, keşifler ve temizlemelerdir. Henüz istihsale başlamamışlar. Mağaranın içinden, amudî sondaj 73 metredir ve bakırdır. Boruları bitmiş, bakırın derinliği tamamıyla anlaşılamamış. Aynı yerden ufki sondaj 45 metreye kadar bakırmış. Daha sonrası toprak çıkmış. Bakırın derinliği, dereye kadar yani 150 metreden fazla devam ettiği, akan sudaki eserlerinden anlaşılıyor.

Almanlar şimdiye kadar sandıklar içinde üç dört posta ile Almanya’ya numuneler göndermişler. Alman mühendisleri, Krupp fabrikasının mühendisleri imiş, başmühendisleri Müller Hernigs, son numune ile Almanya’ya gitmiş. Burada ikinci mühendis Buk işe nezaret ediyormuş.

Almanlar işi pek gizli tutuyorlarmış. Bizden birinin işittiğine göre, madenin 1000’de 15’i altın; kalanı bakır, demir ve kükürt imiş. Elde mevcut 1.550.000 kilo istihsal edilmiş maden varmış. Bunun 1.300.000 kilosunu Almanlara 10 kuruş 30 paradan burada yerinde teslim olunmuş. 1332 (1916) yılının Birinciteşirini’nden 1334 (1918) yılının ilk ayına kadar 610.000 kilosunu sevk etmişler. Fakat bunlarda kısmen Osmaniye (Ergani)’de, kısmen de Diyarbekir’de imiş. İstanbul’a henüz az kısmı

¹¹⁶ Lütfi Ergene, **Geçmişten Günümüze Bakır MADEN**, Kendi Yayını, Maden 1995, s.63-65.

gidebilmiş. Bundan başka, İskenderun'da 300.000 küsur kilo bakır dahi Almanlara verilmiş veya satılmıştır. Bunu vaktiyle Almanya'ya nakletmişler.

Bu bakırımızda altın dahi bulunduğu 1329'da (1913) Maden Mutasarrıfı bulunan Ermeni Mihran Efendi bir Amerikan risalesinde okumuş. Makale şu imiş:

“Türklerin Ergani madeninden yılda İskenderun ambarına naklettikleri 400.000-450.000 kilonun nakliyesi için verdikleri 3.000 lirayı (kilosu 30 paraya gidiyordu) İngilizler Londra'daki tasfiye neticesinde aynen altın olarak alıyorlar. Türklerin gafletine hayret!” Demek ki bizim nakliye için verdiğimiz miktarda altın bakırın içinde varmış! Biz, bu suretle nakliye ücretini bir misli fazlasıyla vermiş oluyoruz...

Mihran Efendi Bitlis'e Mülkiye müfettişi tayin olununca yerine Dikran Efendi gelmiş!¹¹⁷ Ermeni tehciri başladıktan sonra Türk Mutasarrıflar tayin olunmaya başlamış. Fakat her yıl Mutasarrıf değiştirilmiş: Ali Nazmi Bey gelmiş, Adana tasfiye komisyonu reisi olmuş. Nusret Bey gelmiş, Urfa Mutasarrıfı olmuş. Yeni Mutasarrıf Necip Bey (Bu da çok kalmamış olacak çünkü mütareke başlarında kendilerini Sinop'ta görmüştüm). Şimdiki halde işleyen madenin yüzde 15'i HALİS bakırdır ve dünyanın en zengin damarıdır. Almanya'daki yüzde 2 imiş. Çok zengin sayılan Avustralya ve Amerika'da yüzde 8 imiş. Madenin şimal cihetindeki kısmında yüzde 8 olan yerleri işletemiyormuşuz çünkü fırınlar eski sistem olduğundan, dehşetli odun sarfiyatı oluyormuş.

Pirçeman bakır madeni yüzde 12 imiş ve harpten birkaç ay evvel 99 yıl müddetle İngilizlere verilmiş. Hükümetin işlettiği eski ocaklar muattalmış. Yine o civarda Hoşin köyünde dahi aynı bakır varmış. O cihette mebzul kurşun da varmış. Şark tarafta, Maden'e beş saat mesafede, pek mebzul krom madeni de bulunuyormuş. Madenden akan sudan günde 18 liralık bakır gittiğini Almanlar söylüyormuş. Halbuki Amerikalılar bunu 80 lira tahmin etmişler. Bu suyu bir setle kapatarak bugünkü kalhane önünde 25 metre sukutla elektrik istihsalini ve tasfiyesiyle içindeki bakırın çıkarılmasını, ocaklardan çıkan bakırın da havai tellerle buraya alınmasını tasavvur ediyorlarmış.

¹¹⁷ Osmanlı Hükümeti Ermenileri Şark vilayetlerinde böyle büyük memuriyetlerde kullanır ve hatta kabinelerde, Nezaretlere bile yükseltirdi. Buna rağmen yine Ermenilere zulüm yapıldığından bahis olunurdu. Zulüm mü gaflet mi hangisi? (Kaynak eserde düşülen dip not)

Maden Ocaklarını Ziyaretim

14 Pazartesi sabahı maden ocaklarını gezeceğimi Alman mühendise de dünden haber vermiştim. Sabahleyin maden ocaklarına, maiyetimdeki zabıtlarle birlikte çıktım. Asırlardan beri köstebek yuvası gibi birçok oyuklar, bu içi bakır dolu olan dağa bir hususiyet veriyor. Alman mühendislerin barakasında harita üzerinden lüzumu kadar malûmat aldım. Sondaj neticesi, madenin toprak altındaki muazzam şekli, makta ve musattahlarıyla görüliüyor. İki Alman mühendis, bir de Alman doktor var. İş başıları içinde Alman olanlar bulunuyor. İşçiler kâmilen Türk'tür. Madenin yüzde nispetleri hakkında Almanlar malûmat vermekten kaçınıyorlar.

Ocakilara giden yolların yüksekliğı çok yerde az olduğından, başımızı eğerek yürümeğe mecbur olduk ve epeyce zahmet çektik. Ocaklar pek sıcak, tıpkı hamam gibi. Yol boyunca yeşil renkli istalagtitler ve istalagmitler görüliüyor. Henüz yapılmakta olan bir sondajdan çıkan bir parçayı Alman iş çavuşu, bir cemile olmak üzere bana verdi. Buna, Alman mühendis dehşetli kızdı ve herife ağır sözler söyledi. Ben parçayı hemen cebime attım. Mühendisin sözlerini anlamamazlıktan geldim. Bu parçayı şimdiye kadar topladığım malûmat ve müşahedelerime dayanarak yazdığım bir raporla, doğruca Harbiye Nezareti'ne gönderdim. Bu raporda sondajların Almanya'ya kaçırıldığını, bunun önünü almaları lazım geldiğini de bir mütalaa şeklinde yazdım.¹¹⁸

Akşamüstü, benim için saatlerce çalışan ve hayli zahmete giren Almanlara bir çay ziyafeti verdim. Sondaj parçasının elime geçmesinden sıkıntıda oldukları fark olunuyordu!

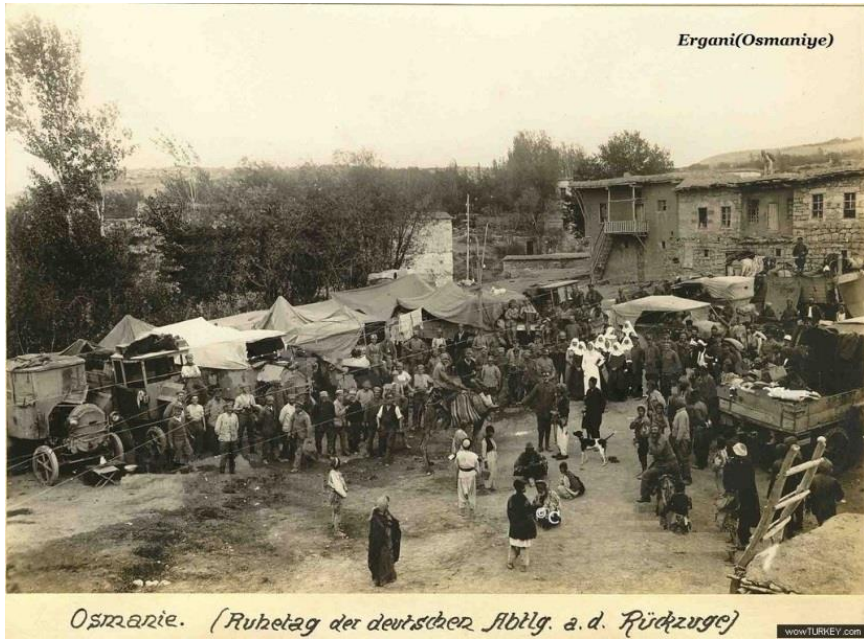
[Harput'ta] ...Akşam, Alman tayyarecilerin yemek davetine gittik. Ergani Maden'indeki Almanlara çay ziyafeti vermiştim. Onlar da buraya telgraf çekerek böyle samimi mukabelede bulunmak istemişler. Buradan, Ergani'deki Almanlara da selamlar yolladık.¹¹⁹

¹¹⁸ İstiklâl Harbi'nde bizim hudutlarımız içinde kalan Artvin mıntıkasındaki Murgul ve Kuvارشane bakır madenlerini de 1338 (1922)'de gezmiştim. Almanlar ve Amerikalılar tarafından vaktiyle Çarlık hükümetinden imtiyazı alınarak işletilmeye başlanmış fakat harbin son yıllarında sarsıntıya uğramış. Buradaki mütkâmil müessesat karşısında dört buçuk yıl önce gördüğüm Ergani madeninin iptidailiği gözlerimde bir daha canlanmıştı. (Kaynak eserde düşülen dip not)

¹¹⁹ Kâzım Karabekir, **I. Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s.544-546, 548.

1918 yılında madenin imtiyazı Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na verilmiştir. İmtiyaz şartnamesine göre 6 ay içerisinde faaliyete geçmesi koşulu konmuş. Bankanın Birinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra faaliyete geçememesi sebebiyle bu imtiyaz feshedilmiştir: Bakır madeni 1924 yılına kadar atıl kalmıştır.

Cumhuriyetten sonra, 3 Nisan 1924 tarihinde 3 milyon sermayeli “**Ergani Bakır T.A.Ş.**” kurulmuştur. Bu şirketin ortakları Syndicat d'Entreprises d'Orient (Fransız), Societe Schrader (İngiliz), Kreditanstalt (Alman), Deutsche Bank (Alman), Baron Hirsh (Avusturya)'dır.¹²⁰

Yıl: 1918. Osmaniye (Eski Ergani)
Fotoğrafın alt kısmında Almanca; “Osmaniye (Alman bölüğünün görevden çekilişi, kapanış günü)” yazıyor.¹²¹

Aile büyüklerimizden Zekeriya Üzülmöz, Almanlar Ergani'ye geldiklerinde 14-15 yaşlarında olduğunu, yol yapımı için geldiklerini, arabalarıyla geldikleri için kendisinin temaşa için gittiğini, Almanların kendisinden el kol

¹²⁰ Lütfi Ergene, **Geçmişten Günümüze Bakır MADEN**, Kendi Yayını, Maden 1995, s.67.

¹²¹ Fotoğraf altı yazının Almandan Türkçeye çevrisinde katkı sunan Recep Maraşlı dostuma teşekkür borçluyum.

işaretleriyle nerede tosbağa (kaplumbağa) bulabileceklerini sorduklarını, sonra da Almanların tosbağaları toplayıp çuvallara doldurduklarını, bunları pişirip yemek yaptıklarını anlatırdı bizlere.

Yukardaki fotoğraftan anladığımız kadarıyla 1918’de Almanlar Ergani’den ayrılıyor. Ergani’den ayrılırken de kıymetli şeyleri de beraberlerinde götürüyorlar. Tarihi Hilar köyünde o zamanlar sağlam olan Ermeni Kilisesinin çok kıymetli çanını, pek çok heykel, dini resim ve tabloları beraberlerinde götürdüklerine örnek verebiliriz.¹²²

Ve yine Hilar köyünde Şemsilere ait mabed Almanlar tarafından tahrip edilir ve var olan heykeller yerlerinden kopartılır. Basri Konyar’ın ifadesiyle; “*Çok şayanı dikkat eserleri ihtiva eden bu mabed seferberlikte Almanlar tarafından taharri ve bu münasebetle lâğıma atılmak suretiyle tahrib edilmiştir.*”¹²³

¹²² Şerafettin Güneli, “*Çayönü Kazılarının Yapıldığı Hilar Köyündeki Arkeolojik Bulgular*”, Berfin Bahar Dergisi, Kasım 2002, Sayı: 57, s.10.

¹²³ Basri Konyar, **Diyarbakır Tarihi Cilt I-II-III**, Ulus Matbaası, Ankara 1936, s.350.

X/ ERMENİLERLE YAPILAN KIRVELİKLER

*Bir dokunursun tellere; tehcirleri anlatır dizeler.*¹²⁴

Kürtlerin yaşadığı coğrafyada Müslümanların (Kürt, Türk...) yaşamında kirvelik eskiden çok önemli bir sosyal olguydu. Müslüman aileler erkek çocuklarını birinin kucağına oturtarak sünnet işlemini gerçekleştirirlerdi. Sünnet sırasında sünnetçiye yardımcı olan ve sünnet olan çocuğu kucağında tutup muhafaza edene kirve denirdi. Kirvelik kutsal ve değerli bir ilişkidir. Kirve çocukları birbirleriyle kardeş gibidirler. Bu nedenle kirveden kız alıp verilmez, yani kimse kirvesinin kızıyla evlenmez. Çünkü o kız onun kardeşi gibidir. Kirve, sünnet olan çocuğa hediye veya hediyeler alır, sünnet olan çocuğun babası veya ailesi de çocuğun kirvesine hediye verir. Bu hediyeler kişilerin varlıklarına bağlıdır.

Müslümanlarla Ermeniler kasabamızda ve birçok köyünde iç içe yaşamış, komşuluk yapmışlardır. Ermeniler Hristiyan olarak kendilerini güvende hissetmek ve iyi ilişkiler geliştirmek için Kürtlerle kirvelikler yapmış ya da günlük konuşmalarında kirve diye hitap etmişler. İdari ve toplumsal yaşamda “[e]şitsizlikler elbette mevcuttur ama farklı topluluklar birbirlerini yok etmeden ya da kırımdan geçirmeden bir arada yaşamamanın yordamını bulmuşlardır. Kirvelik, Kürt-Ermeni ilişkileri açısından bu mekanizma ve kurumlardan belki de en önemlisidir.”¹²⁵

Eski Ergani kasaba merkezinde kirvelik ilişkilerine dair hiçbir anlatım duymadım. Ama Ergani köylerinde Kürtlerle Ermenilerin kirvelik ilişkilerine dair bazı anlatımlar duydum. Hilar köyünden Huneyn Kaygusuz’un kirvelikle ilgili kısa açıklamasını ve ardından da bir Ermeni’nin ağzından Kürtçe olarak kaleme aldığı geçmişte Hilar köyündeki ortak yaşanmışlıktan bir kesiti anlattığı **Lo Kirîvo** şiirini örnek verebilirim:

*“Karşısındakini kirve olarak gören ona zarar vermeyeceğini hissettirmek ve ondan da zarar görmemek isteği ve arzusu vardı. Bu nedenle her bir Ermeni ailenin bir Kürt kirvesi olurdu. Kirve oluşun bir başka nedeni de, yapılan kirvelikler sayesinde Ermeni ve Müslüman ailelerin çocuklarının evlenmelerinin önüne geçmektir.”*¹²⁶

¹²⁴ Bedros Dağlayan, **Yaya Turna** (Şiir), Pencere Yayınları, İstanbul 2011, s.30.

¹²⁵ Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüzyıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Yayınları, İstanbul 2015, s.55.

¹²⁶ Huneyn Kaygusuz’un 23 Temmuz 2015’te şahsıma gönderdiği yazı.

LO KÎRÎVO

Lo kirîvo bihevra cot dikirin
Kal û bawen me û apên mena
Pel û pincar top dikirin
Dê û xungên mena
Li binya mala bihevra dilistin
Zar û zêçên mena
Mala me li rojavayê gud bû
Mala we li rojhilatbû
Me bihevra xar dilist
Li binya kevirê beroj
Bona birê û sêqûçka
Em diçûn binya mala

Me jî mîna we Kurmancî digo
Em file bûn hûn Mislîman
Li cem hev bûn rez û bîstanên me
Nav hev da diçêriyan
Pez û dewarên me
Qîz bihevdikeyin serê gavê
Ji Goşkarê bînin biferaqan avê
Hinek jî diçûn Çelpiyê
Jibona wan jî
Xort diçûn serê kelê
Jina dikir şuxulê malê
Mêr diçûn çolê
Karê gundan nediqediya
Sal donzde meh

Pez tim û tim lê çolê bû
Em her li gel hevbûn
Pezê me û we tevlihev bûn
Ez û tu li ber pez bûn
Xungên mena li berxan bûn
Wexta bêriyê
Feraqên wan di milan de
Kunên wan li piştê
Dihatin cem me bêrîvanên mena

HEY KÎRVE

Hey kirve, birlikte çift sürerdi
Atalarımız ve amcalarımız
Yaprak ve pancar toplarlardı
Ana ve bacılarımız
Evlerinin önünde oynarlardı
Çoluk çocuğumuz
Köyün batısında evimiz
Doğusunda sizin eviniz
Birlikte bilye oynardık
Günebakan kayanın önünde
“Birê” ve “Sêqûçk” için¹²⁷
Giderdik önüne evlerin

Biz de sizin gibi Kürdçe söyledik
Biz Hıristiyan idik siz Müslüman
Yan yanaydı bağımız ve bostanımız
İç içe otlanırlardı
Koyun ve davarlarımız
Adım başı buluşurdu kızlar
Helkelerle getirsinler diye suyu Goşkar’dan
Çelpiye giderlerdi bazıları da
Onlar için de
Gençler Kalenin başına giderlerdi
Evin işini kadınlar görürdü
Erkekler yazıya giderdi
Köyün işi bitmezdi
Yıl on iki ay

Koyunlar sürekli çölde idi
Biz hep beraber idik
Koyunlarımız birbirine karışmış idi
Sen ve ben koyunların önündeydik
Kuzulara bakardı bacılarımız
Süt sağımı zamanında
Kollarında kapacak
Sırtlarında tuluklarla
Yanımıza gelirlerdi süt sağımclarımız

¹²⁷ Birê” ve “Sêqûçk: Köylerde taşla oynanan oyun adları.

Wexta dotinê
Te bi serê miyan digirt
Min jî para pez dajot
Tê bîra te miya we ya qer
Tim direviya dawiyê
Ziwanê pez li dora malan bû
Biharê, havînê û payîzê
Em li çem diketin
Diçûn deştê
Nav beyar û pirêzan
Dewarê reş
Di hundur de bûn zivistanê
Wekî din
Gavan diçû ber naxirê
Manga biga tevî cangê lî dû xwe
Rojekê li pezê me û we qelibî
Jibona wî te li gavan xist
Êvârê gavan go
Ez êdî narim ber naxirê
Mezin ketin navînê
Hûn li hev anîn
Gavan dîsa çû ber naxirê

Buharê wexta cota
Nîr dikirin hustiyê ga
Gunîr girêdîdan
Li pê dikişîya halet
Destê cotkarî da misas
Zixta wî tûj bû
Ho dikir ga
Wexta tâştê li hew rûdiniştin
Cotkiriye dorê
Jibona bîhn girtinê
Ga berdidan
Ser avê û çêrê
Zarok li ber ga diman
Cotkaran dixwar tâştê
Paşê cotkaran cot dikir
Zarok dihatin malê
Buhara dawîn wexta paliya
Berê nîsk paşê ceh û genim

Sağım anında
Sen tutardın başından koyunların
Ben de arkadan koyunları sürerdim
Hatırlıyor musun kara koyununuzu
Hep kaçırdı gerilere
Kışın evlerin çevresindeydi sürü
Baharda, yazda ve güzde
Dereye vururduk
Giderdik ovaya
Kıraç ve anızlara
Büyükbaş hayvanlar
İçerilerdeydi kış boyu
Bunun dışında
Sığırtmacı sığırları güderdi
Kızgın inek peşindeki boğayla beraber
Sürülerimize tosladı bir gün
Bunun için sığırtmacı dövdün
Akşama sığırtmacı dedi
Artık gütmem sığırları
Büyükler araya girince
Barıştırdınız
Sığırtmacı yine gütmeye gitti sığırları

Baharda çift sürme zamanı
Boyunduruk takarlardı boynuna öküzün
Geven bağlarlardı
Ardından çekilirdi saban
Çiftçinin elinde üvendire
Üvendiresi sivriydi
Ho diyordu öküze
Bir araya gelirlerdi kahvaltı zamanı
Çevredeki çiftçiler
Nefeslenmek için
Öküzleri bırakırlardı
Suya ve yayılmaya
Çocuklar öküzleri beklerdi
Çiftçiler kahvaltı yapardı
Sonra çift sürerlerdi çiftçiler
Çocuklar eve gelirlerdi
İlkyazda hasat zamanı
Önce mercimek sonra arpa ve buğday

Dihatin çinin
Germa havînê
Me pez radikir şevînê
Şîr û mast pir bû
Nediqediya bixwarînê
Zebeş û petêx derdiketin
Çi xweşbû toraqa payîzê
Tim û tim bi wî hawayî
Derbas dibû wexta me

Me derdixin ji warê me
Nigên me narin
Vaye tu dibînî halê me
Ne xema zar û zêcan e
Kal û pîr zanin mirînê
Ya îro ya sibê

Ez derim bi xatirê te
Jibîrnabe
Hevaltiya min û te

Biçilirdi
Yazın sıcakında
Kaldırdık geceye koyunları
Çoktu süt ve yoğurt
Bitmezdi yemeyle
Kavun ve karpuzlar çıkardı
Ne güzeldi çökeleği güzün
Sürekli bu şekilde
Geçerdi zamanımız

Bizi çıkarıyorlar yurdumuzdan
Ayaklarımız gitmiyor
İşte görüyorsun halimizi
Umuru değil çoluk çocuğun
Yaşlılar bilincinde ölümün
Ya bugün ya yarın

Ben gidiyorum hoşça kal
Unutulmazdır
Arkadaşlığımız¹²⁸

¹²⁸ Huneyn Kaygusuz'un kaleme aldığı "*Lo Kirîvo*" şiirini Kürtçeden Türkçeye çeviren Salih Şimşek'e teşekkür borçluyum. Sağ ol sevgili arkadaşım.

XI/

CUMHURİYET YÖNETİCİLERİNİN KATLIAMDA BİR PAYI YOKTUR YALANI

Yıllardır yazılı ve görsel kaynaklarda Cumhuriyet kadrolarının Ermeni katliamıyla bir ilişkisinin olmadığı, yapılan ve edilenlerin Osmanlılar zamanında olduğu belirtilmektedir.

Acaba gerçekten denildiği gibi midir? Kısaca bir bakalım.

Ermeni katliamında yer alan birçok İttihatçı, Cumhuriyet sonrasında korunmuş, devlet kademelerinde çeşitli görevlere getirilmiş, birçoğu milletvekilliğiyle ve bakanlıkla ödüllendirilmiştir: Örneğin, Osmanlı Erkânıharbiye Kumandanlığı II. Dairesi'nin İstihbarat Şubesi yöneticisi olarak soykırımın örgütlenmesini, kıyım eylemlerine yönelik propaganda, lojistik ve personel planlamasını yürüten Miralay Seyfi; *“Ermeni katliamlarının organizasyonunda şüpheli görülerek Türk yetkililerce Ocak 1919’da tutuklanmasına rağmen, her nasılsa serbest kalmayı başardı. Daha sonra Anadolu’daki Kemalist ihtilalcilere katıldı, Kemalistlere Sovyet askeri yardımı için Bolşeviklerle görüşmeler yürüten Kemalist heyetin bir üyesi oldu. Yeni Türk Cumhuriyeti’nde tuğgeneralliğe terfi ederek Düzgören soyadını aldı.”*¹²⁹ Diyarbakır’dan ise Fevzi (Pirinççizade) Bey, Zülfü (Tigrel) Bey ve Ziya Gökalp yeni yönetimce baş tacı edilerek milletvekilliğiyle ödüllendirildi. Örnekleri çoğaltabiliriz.

Dahası “katil”ler “*milli şehit*” ilan edilmiş, ailelerine maaş bağlanmış ve ödül olarak ailelerine Ermeni malları verilmiştir. Ayşe Hür, kaleme aldığı *“Ermeni mallarını kimler aldı?”*¹³⁰ başlıklı yazısında fazla söze gerek bırakmayacak şekilde olayı özetlemiştir. Kısaca, yapılanlar bir bakalım:

7 Ağustos 1921’de Başkumandanlık Kanunu ile Meclis’e ait tüm yetkileri üzerinde toplayan Mustafa Kemal, düşmana karşı savaşın finanse edilmesi için “*Tekalif-i Milliye*” emirlerini çıkarttı.

25 Aralık 1921’de İstanbul’daki Divan-ı Örfi Mahkemesi’nde, tehcirde katliamlara emir verdiği için suçlu bulunup idam edilen Urfa (ve Ergani) Mutasarrıfı Nusret Bey ile 14 Ekim 1922’de ise aynı mahkemede aynı gerekçe ile idam edilen Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey önce “*milli*

¹²⁹ Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian, **Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller**, Belge Yayınları, İstanbul 2004, s.132.

¹³⁰ Ayşe Hür, “*Ermeni mallarını kimler aldı?*” 2 Mart 2008 tarihli Taraf Gazetesi.

şehit” ilan edildi, ardından da ailelerine “*Emval-i Metruke*” faslından maaş bağlandı.

Eylül 1923’de Kilikya (Adana havalisi) ve Doğu Anadolu’dan savaş sırasında göç eden Ermenilerin geri dönüşünü yasaklayan bir kararname çıkarıldı.

3 Nisan 1924’te Mahsub-i Umumi Kanunu’nun 2. maddesinde değişiklik yapılarak, Birinci Dünya Savaşı için mallarına el konmuş gayrimüslimlere ödeme yapılmaması sağlandı.

Ağustos 1926’da, devletin, Lozan’ın yürürlüğe girdiği 19 Ağustos 1924’den önce gayrimüslimlerce edinilmiş tüm malları müsadere etme hakkına sahip olduğu ilan edildi.

2 Şubat 1927’de çıkarılan bir kararname ile daha önce “*milli şehit*” ilan edilmiş olan Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey’in eşi ile çocuklarına İstanbul’da Ermenilerden kalan 20 bin lira değerinde gayri menkul tahsis edildi.

Mayıs 1927’de, Lozan’dan sonra ülke dışında olanların Türk vatandaşlığından çıkarılacağına dair kararname ilan edildi.

Aralık 1927’de tehcir suçlusu Urfa (ve Ergani) Mutasarrıfı Nusret Bey’in geride bıraktığı ailesine Ermenilerden kalan mallar verildi. Tahsisler bununla kalmadı, tehcirde en kanlı eylemlere imzasını atmış kişilerden Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Dr. Bahaeddin Şakir, Diyarbakır Valisi Dr. Reşid ve Tiflis’te Cemal Paşa’yla suikasta uğrayan yaveri Nusret Bey’in ailelerine Ermeni malları verildi.¹³¹

Bunları okuduktan sonra kim Kemalistler pir-ü paktır diyebilir? Yapılanlar İttihat Terakki’den günümüze kadar gelen temel devlet politikasının en iyi göstergesi değil mi?

¹³¹Ayşe Hür, “*Ermeni mallarını kimler aldı?*”<http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ermen-mallarini-kimler-aldi/370/> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2015).

XII/

AT NALI ALTINDA GİZLENMİŞ ŞİFRELE HABERLEŞME YALANI

2004 yılında, **Çayönü’nden Ergani’ye Uzun Bir Yürüyüş** adlı kitabımın çalışmasını yaparken, Ergani’de birçok tanıdıkla görüşmeler yaptım. Görüştüğüm şahıslardan biri de Bekir Küçükkaya idi. Bekir Küçükkaya¹³² ile yaptığımız görüşmeden bir bölümü, anılan kitabımda “**Ermeni Olayları ve Ermenilerin ‘Gidişi’**” başlığı altında şöyle yazdım:

“Beşiktaşlı Pehi Sefer Amca’nın oğlu Bekir Küçükkaya’nın bana anlattığı bir olayı aktarmak istiyorum:

O zamanlar, Beşiktaşlı Kıtırmır Ali (Dolu)¹³³ Meryem Ana Kilisesi’nde seyislik ve Ermenilerin çobanlığını yapan bir çocukmuş. Ermeni olayları olduğu zaman, Ermeniler at nalının altına, ‘Erganililerin yediği darıdır, benizleri sarıdır. Durmayın gelin!’ diye yazıp gizleyerek, diğer Ermenilere şifreli bir haber gönderirler. Kıtırmır Ali, at nalının altına gizliden kâğıt parçası konulduğunu görür. Hemen, zaman yitirmeden tanıdıklarına söylüyor, onlarda Yakup Onbaşı’ya¹³⁴ haber veriyorlar. Devegeçidi’nin orada Ermenilere ait atlar durduruluyor. Atların nalınları sökülüyor. Şifreli kâğıt ele geçiriliyor. Bunun üzerine Ergani’de, Ermeniler ha babam de babam vurulmaya başlanıyor.

Yalan mı doğru mu bilemiyorum? Bana bu şekilde anlatıldı.”¹³⁵

At nalı altında haber ulaştırılmasını daha önce hiç duymamıştım. Söz konusu kitabım yayımlandıktan sonra amcaoğlu, tarih bilim uzmanı Abdurrahman Üzülmüş’le bir sohbetimizde at nalı altında şifreli haber ulaştırma işini sordum: “*Uydurma bir hikâye*” diye cevap verdi. “*Uydurma bir hikâye*”

¹³² Bekir Küçükkaya’nın annesi Cemile Bacı, katliam ve tehcirden tesadüfen kurtulan bir Ermeni’ydi.

¹³³ Kıtırmır Ali, kendi halinde, zavallı, eşeğinden başka bir şeyi olmayan ve eşeğiyle 1960 ve 1970’li yıllarda Ergani Belediyesi’nin çöplerini toplayan biriydi. Beşiktaş’ında otururdu. Her gün evimizin arkasından eşeğiyle geçirdi.

¹³⁴ 8 Eylül 2015 tarihinde Cahver Uğur’la yaptığım görüşmede, bu konuyla ilgili bana şunları anlattı: “*Yakup Onbaşı, Zukar Onbaşı’lardandır. Yakup Onbaşı, olayı Osman Beg’e haber veriyor. Atın nalını söktüklerinde pusulada: “Burada kalan karı/ Yedikleri darı/ Nerde İslam görürsen/ Vurun boynunu” yazılıymış. Ondan sonra Ergani’de katliam başlıyor.”*

¹³⁵ Müslüm Üzülmüş, **Çayönü’nden Ergani’ye Uzun Bir Yürüyüş**, Kendi Yayını, İstanbul 2005, s.115.

olduğunu ilk kez yine o zaman amcaoğlundan duydum, daha sonra okuduğum başka kitaplarda, farklı yerlerde yapılan anlatımlarda bunun değişik versiyonlarının da olduğunu öğrendim.

Sadece bir örnekle yetineceğim. Bir sözlü tarih çalışması olan **1915 DİYARBEKİR** kitabında, görüşme yapılan kişilerden iki tanesi, at nalı hikâyesini farklı farklı şekilde anlatmaktadır.

Lice doğumlu, mesleği avukatlık olan 53 yaşındaki Eyüp şunları anlatmakta:

“İttihatçılar katliamı gerçekleştirmek ve halkı da bu işe dahil etmek için bazı fesatlıklarda bulunmuşlar. Onlardan bir tanesi de şu: Bazı atların nallarının altına veya semerlerinin arasına güya Ermeni ağalarının, Ermeni önde gelenlerinin Rus ordusuna şifreli mesajlar yollaması. ‘Bakın! İşte görüyorsunuz, Ermenilerde yakaladık bu yazıları,’ falan diyorlar: ‘Ermeniler sizi katledecek ve Rusları davet edecek bu topraklara.’ Müslüman Kürtleri böyle korkuttular.”

Çüngüşlü Güllü Bey’in (Güldoğan) torunlarından araştırmacı Cengiz ise, daha farklı bir şey anlatmaktadır:

“Çüngüş’e bir papaz gelmiş. Bu papaz, artık ne getiriyorsa, bunu manastırın biraz ilerisinde durduruyorlar, arıyorlar üzerini ama hiçbir şey bulamıyorlar, sonra atının nalını söküyorlar. Arka ayağın nalını sökünce katlanmış bir pusula çıkıyor. Talimatname gibi bir şey bu. Bunun üzerine Çüngüş’teki Ermeniler tehciye tabi tutulmuş.”¹³⁶

Anlaşılan bu at nalı hikâyesi algı operasyonunun, propagandanın bir parçasıymış o zaman.

¹³⁶ Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.150, 194.

XIII/

ZELO NENEMİN HAÇ (+) İŞARETİYLE ŞİFA DAĞITMASI

Ortak mekânlarda birlikte yaşam, ortak alışkanlıkların, ortak adetlerin oluşmasına ya da bazı alışkanlıkların, adetlerin benimsenmesine neden olur.

Zelo (Zeliha Üzülmaz: d.1907-ö.1997) nenemin Haç (+) işaretiyle torunlarını iyileştirmesi gibi. Bu örneğin, zamanın ruhunu anlamamıza ve o zamanın ilişkilerine iyi bir örnek oluşturduğunu düşünüyorum.

“Zelo nenem çocukların hasta olmasına dayanamazdı.

Biz çocuklar hastalanıp yatağa düştüğümüzde, havale geçirdiğimizde, ateş bastığında hemen “Bismillâhirrahmanirrahîm” deyip, içinden dualar okuyarak (dualar sessiz okununca daha mı makbuldür?) ocak karasıyla, ocak isiyile alnımıza bir artı (+), yani Haç işareti çizerdi: Bizleri cinlere, kötülöklere ve nazara¹³⁷ karşı korumaya çalışırdı.

Artı (+) işaretinin, yani Haç işaretinin alnımıza sürölmesi bence tamamen Ermenilerden kalan bir alışkanlıktır.”¹³⁸

Bu satırları 2005 yılında yayımlanan **Çayönü’nden Ergani’ye Uzun Bir Yürüyüş** kitabımda yer alan “Sağlıkla İlgili Eskiye Dayanan Bazı Gözlem ve Bir İki Anı” başlığı altında, “Ocak Karası İle Haç (+) İşareti Yaparak Ateşli Hastalıkların Tedavisi” bölümünde yazmıştım.

2015’in başlarında yayınlanan **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR** kitabını okuduğumda, görüşme yapılan şahıslardan 77 yaşındaki Silvan doğumlu Mücahit’in Haç işaretiyle tedavi edilise dair anlatımlarını okuyunca düşünmeye başladım. Önceleri Haçla tedavi yönteminin Zelo neneme has bir tedavi yöntemi olduğunu düşünüyordum. Mücahit’in anlatımında olayın kendisinde bir benzerlik var, ama yorumlaması değişik:

¹³⁷ **Nazar:** Arapçada bakış demektir. Sonraları, insanların kötü ve zararlı bakışları, bir kişi ya da nesne üzerinde olumsuz bir etkinin meydana gelmesi anlamını kazanmıştır. “Göze geldi”, “Nazar değdi” gibi deyimlerle ifade edilmek istenen budur.

¹³⁸ Müslüm Üzülmaz, **Çayönü’nden Ergani’ye Uzun Bir Yürüyüş**, Kendi Yayını, İstanbul 2005, s.303-304.

“Bir şey daha vardı: Eskiden çocuklarımızın alnına Haç- o şeyin, o şey var ya? İs, is!- yapardık. Yani haç yapardık çocuğumuzun alnına ki bu da Ermeni işidir. Akıllı ve bilgili Ermeniler çocuklarını gayet temiz besliyorlardı, onların çocukları ölmüyordu. Fakat biz çocuklarımızı temiz beslemiyorduk. Biz derdik ki, onların kaderi neyse zaten öyle olacak. Bunun ömrü, takdir-i ilahisi neyse, kaderinde ne yazılmışsa öyle bırakırdık ve çocuklar ölüyordu. Biz Ermeni’dir diye, Azrail’i kandıralım diye çocuklarımızın alnına haç yapardık. Biz ona “Tennî” (is) derdik. Kürtçesi, “Me deste xwe bine tawê tennî bû û me ‘eniye kurê xwe ewa xaç dikirin. Yanî eviya Ermenî ye jibo Azraîl neye rihê wî nestîne.” (Elimizi tavanın alt kısmına sürerdik, tavanın altı is idi, o isi çocuğumuzun alnına haç işareti çizerek sürerdik. Yani, ‘bu Ermeni’dir derdik ki, Azrail gelip canını almasın!) Çocuklarımıza da Nonê, Agop, Erî diye Ermeni isimleri koyardık. Biz büyüyene kadar böyle oldu bu. Sanki Azrail gelecek ve kanacak. İsmi Ermenicedir diye ruhunu almaz, alnında haç var ruhunu almaz diye düşünürdük.”¹³⁹

Mücahit olaya bence biraz farklı yaklaşıyor. Azrail’i kandırmadan çok, bu topraklarda birlikte yaşayan insanlar birbirilerinden çok şey alıp verdiğidir önemli olan. Giyimleri, kuşamları, yemekleri çok farklı değildi. Kapı komşusuydular. Kapı komşusu kendi çocuğunu kutsamak için alnına is karasıyla Haç yapıyorsa, okuma yazması olmayan Müslümanların bu edimin iyi bir şey olduğunu düşünerek kendi çocuğunun alnına da Haç yapmasından daha doğal ne olabilir? Dahası başka şeyler de var, mesela kız çocuklarına hem Ermeniler hem de Müslümanlar Papo ismini çok rahatlıkla verebiliyorlarmış.

Ünlü yazar Gabriel García Márquez’in **Benim Hüzünlü Orospularım** adlı romanında geçen; “Büyük perhiz’in ilk çarşambasının külle çizilmiş haçları alınlarında hâlâ duran beyaz gömlekli üç yüz genç kız düğme dikiyordu” cümlesinde geçen “külle çizilmiş haçlar” a çevirmenin düştüğü dip not bu savımı sanki doğrulamaktadır:

“Hristiyanlarda Paskalya’dan önceki Büyük Perhiz döneminin birinci günü olan Çarşamba günü kilisede ayine katılanların alınlarına, insanın külden gelip sonunda yine kül olacağının simgesi olarak, külle çarpı işareti çizilir.”¹⁴⁰

¹³⁹ Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.76.

¹⁴⁰ Gabriel García Márquez, **Benim Hüzünlü Orospularım**, Can Yayınları, Roman, (Çev: İnci Kut), 3. Basım, İstanbul 2005, s. 86-87.

Zelo nenemin Haç çizme yöntemiyle torunlarını iyileştirirken, bunun Ermenilerden Müslümanlara geçtiğini düşünüyorum. Hele hele Azrail'i kandırmayı düşündüğünü hiç zannetmiyorum. Ailemiz kasabanın yerlilerindendir; Türkçe konuşur, görece olarak temizlik kurallarını bilirlerdi. Nenem, inanmış biri olarak önce duasını okurdu, sonra da ocak karasıyla torunlarının alnına Haç'ını çizerdi. Anası ya da nenesi bunu kapı komşuları Ermenilerden, kendisi de anası ya da nenesinden öğrenmiş ve benimsemiş. Bu, çok normal bir davranıştır. Bundan 100 sene önce Ergani nüfusunun yarısına yakını Ermeni'ydi ve iç içeydiler. Kapı komşusuydular. Karşılıklı çok şey alıp çok şey vermişler. Olaya böyle bakmak gerekir diye düşünüyorum.

XIV/ MEŞHUR ERGANİ ŞARABI NASIL YOK OLDU?

*şarap;
bağlardan küplere
küplerden testilere
testilerden kadehlere
kadehlerden dudaklara
dudaklardan gönüllere akan
dirilten hoş bir serinliktir.*

İttihat Terakki ve zihniyeti sadece Ermenileri yok etmedi, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamı felç etti, ahlaki değerleri yıprattı, yetmezmiş gibi yaşamın renkleri tat ve neşe kaynaklarını da ortadan kaldırdı.

Tarihi Ergani’de, yani yüz yıl öncesinde aile büyüklerimin anlatımına göre¹⁴¹ Zülküf/Makam Dağı’nın tüm çevresi tarla, bağ ve bahçeymiş ve bunların çoğu da Ermenilere aitmiş. Tarla, bağ ve bahçelerde toprak kaymalarını önlemek ve yamaç eğimlerini düzleştirmek için seki denilen taş duvarlar yapılır, bağ ve tarlaların sınırlarına baştanbaşa badem ağaçları dikilirmiş. En iyi şaraplık üzümler Ergani bağlarında bulunurmuş. Tarih kitaplarında ve günümüzde yapılan televizyon konuşmalarında Ergani bademinin çok meşhur olduğu yazılmakta ve söylenmekte, dahası ağızları tatlandırıran, yaşamı renklendiren şarabı çok meşhurmüş. Bunu ben Erganili olduğumdan dolayı övünmek için söylemiyorum, en ünlü seyyahlar bunu böyle yazıyor.

Şarap, kadim bir içkidir. Şarabın tarihi, Anadolu’nun tarihi gibi çok eskidir. Zaten Anadolu insanı hiçbir zaman şarapsız olmamış; antik çağlarda bile, Anadolu’da, şarap törenlerde, şenliklerde, kutsamalarda has içkidir, hep var olmuştur. Şarap, tanrıların içkisidir.

Bu durum İslâm’ın Anadolu’yu fethedişine kadar devam etmiştir. Bugün Anadolu’nun değişik yerlerinde yapılan resmi ve kaçak kazılarda toprak altından en çok “küp” çıkmaktadır. Bu küp’ler başka başka amaçlar için kullanılsa da, daha çok şarap ve şarapçılıkta kullanılmaktaydı. Mıgırdiç Margosyan, Hagop Mintzuri... gibi Doğu ve Güneydoğu kökenli Ermeni

¹⁴¹ Ailemiz kasabanın yerlisi olması nedeniyle anlatımları genellikle kasaba merkeziyle sınırlı olurdu, köylerle ilgili anlatımlarda pek bulunmazlardı.

yazarlarımız anı ve öykülerinde, eskiden Hristiyan halkın nasıl evlerinde şarap küplerinin doğal aksesuar olduğunu ve bağbozumunun “üzüm bayramı” olarak kutlanışını özlemle anlatırlar.

İslâm'ın Anadolu'yu fethetmesinden sonra da şarap yapımı ve içimi devam etmiştir. Osmanlılar döneminde şarap üretimini daha çok Müslüman olmayan halklar, Ermeni ve Rum'lar gerçekleştirdi. İçimine gelince, Müslümanlar bazen açıktan, bazen de gizliden gizliye içerlerdi. Bugün bile bazı Müslüman vatandaşlarımız; şarap, “*içki niyetine içene haram, dem niyetine içene helaldır*” diyerek takiye yapmaktadır. Ne diyelim: “*içki niyetine de, dem niyetine de içene aşk olsun!*” Hristiyanlarda ise, şarap “*İsa'nın kanı*” olması nedeniyle zaten kutsal, içilmesi de sevaptır.

Abdullah dedemin evindeki kilerde kilden yapılmış kocaman küpler vardı. Bu küplere “*şarap küpü*” derlerdi. Neden şarap küpü? Sofibekirlerin lakaplarından da belli olduğu gibi şarap yapmaları düşünülemez. Bu kocaman küplere şarap küpü denilmesinin nedeni, Ergani'de eskiden şarap yapımının çok yaygın ve bol olmasına paralel kocaman küplerin yapılışından kaynaklandığını düşünüyorum. Dedemler kilerlerindeki bu küplere tohumluk buğday ve arpa bırakırlardı, farelerden ve diğer haşerelerden korumak için. Ve yine eskiden sadece Zülküf/Makam Dağı'nın yamaçlarında değil, Hilar ve Kılleş köylerinde çok geniş, başta şarap üzümleri olmak üzere çok güzel üzüm bağları varmış ve bağcılık çok ileri bir durumdaymış. Hilar mağaraları eskiden şarap mahzeni olarak kullanılmış.

Yaşlı insanlardan dinlemiştim; Ermeniler dut olduğunda içki içmeyi bırakır, turp çıkınca da yeniden içmeye başlarırmış. Yaz sıcaklığında içmezlermiş.

Dediğim gibi Ergani'de şarapçılık çok eskilere dayanmaktadır. Bu konuda yayınlanmış tarihi belge ve kitaplardan burada bir kaçını aktarmak istiyorum:

Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman dönemlerinde ayrı ayrı çıkartılan Ergani Sancağı Kanunnâmeleri'nde şarap satışlarına ilişkin yasal düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, “*Ergani re'âyâsı bağlarından elde ettikleri şarâbları yükleyip satmağa götürse, at ve katır yükünden iki*

Hasanbeği vergi alınır ve merkep (eşek) yükünden bir Hasanbeği ki, her yükünden iki Osman akçesi olur,”¹⁴² diye ferman buyurulmuştur.

Ermeni Seyyah Tıbir Simeon 1612 yılında Ergani’ye gelir ve seyahatnamesinde; “*ikram edilen koyu ve tatlı Ergani şarabından bir bardaktan fazla içemezsiniz. Gerçekte Türkiye’de üç cins şarap, Bulduk, Ankara ve Ergani şarapları geçerlidir,”*¹⁴³ diye yazmaktadır. Aynı şekilde Evliya Çelebi’de seyahatnamesinde; “*Ergani üzümü ve sırası gayet meşhurdur*”¹⁴⁴ notunu düşmektedir.

Coğrafyacı ve din adamı Ğugas İnciciyan 1808’de hazırladığı 11 ciltlik **Dünya Coğrafyası**’nda; “*Arğını’nin çok verimli bağları vardır. Bir bağ kütüğü bir yük üzüm verir, bazen de daha fazlası. Bir salkım 2 ve de 3 oka çeker. Şarabı siyah olup bol ve seçkindir. Kilden kaplarda saklarlar ve buradan çevre yörelere, özellikle Amit’e götürürler. Arğını’nin içinde okkası 4 paraya satılır,”*¹⁴⁵ diye açıklamada bulunur.

William Heude de, **İran Körfezi’ne Yolculuk ve Hindistan’dan İngiltere’ye Kıtalararası Seyahat** kitabında; Ergani, “*şaraplarıyla ünlüdür. Buranın asma bağlarının çok çeşitli olduğunu fakat, ünlü Burgundy baskılarının belirtmekten gurur duyacağı gibi, sadece küçük bir testi dolusu, mis kokulu kırmızı şarap verebildiklerini öğrendim,”*¹⁴⁶ diye yazmaktadır.

Pars Tuğlacı da, **Osmanlı Şehirleri** adlı eserinde: “*XVIII. Yüzyılın başında, şarabın kullanılması ve alınıp satılması, şer’en yasak olduğu halde Ergani Kazasından her Cumartesi günü Diyarbekir’e ikişer-üçer yük şarap satılıyordu. Bu durum padişahın emriyle yasaklanmıştır,”*¹⁴⁷ demektedir.

Şerafettin Güneli ise; “*Eskiden şarabi üzüm bağları çok olduğundan çok nefis şaraplar yapılmış. Rivayet edildiğine göre senede 7000 okka şarap*

¹⁴² Doç. Dr. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri**, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 475.

¹⁴³ Simeon, **Tarihte Ermeniler**, Çiviyazısı Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 1999 s. 164.

¹⁴⁴ **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Cilt III-IV, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976, s. 433.

¹⁴⁵ Ğugas İnciciyan, **Aşkharakrutyun, Çorits Masants Aşkharhi [Dünya Coğrafyası]**, Venedik 1808, s.240-243.

¹⁴⁶ Müslüm Üzülmöz, **Çayönü’nden Ergani’ye Uzun Bir Yürüyüş**, Kendi Yayını, İstanbul 2005, s.253.

¹⁴⁷ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Tesisleri, İstanbul 1985, s.120.

*katırlarla Rus Çarının Kremlin sarayı ihtiyacını karşılamak üzere Rusya'ya satılmış,*¹⁴⁸ diye yazmaktadır.

Böylesine kanunlarda, seyahatnamelerde, kitaplarda geniş yer alan ve övülen Ergani şarabı ve o güzelim üzümlerimize peki ne oldu?

Ermeniler 1915'te yok edildi: Bağlar yetim, üzümler sahipsiz kaldı, Ergani hopan oldu.

Hopan/Viran olan bir yerde bağ mı olur, üzüm mü olur, şarap mı olur?

¹⁴⁸ Şerafettin Güneli, **Bütün Yönleriyle: ERGANİ**, Ankara 1966, s.8.

**XV/
AMERİKA'DA YAŞAYAN ERMENİLERİN ERGANİ'DE
AKRABALARINI ARAMASI**

*Tespîh tanesi gibi dağılmışsak dört bir yana;
Sebebi var.*¹⁴⁹

1915 sonrası Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler dünyanın dört bir yanına tespih taneleri gibi savrulsalar da, kök ve kökenlerinden kopmuyorlar, kopamıyorlar. Bu, sadece Ermenilere has bir durum değil, insan olmanın bir özelliğidir. Çoğunlukla insanlar bu duyguyu hep içlerinde taşır. Yaşla, cinsiyetle, fakirlikle, zenginlikle, şöhretle, inanç ve etnik kimlikle bir alakası yoktur. Buna, “*bizi çağıran ve çağırırken de bize kökenimizi hatırlatan toprağın karşı konulmaz çekim gücü*”¹⁵⁰ diyebiliriz.

Bu insani duruma en güzel örnek ABD vatandaşı Rum asıllı Elia Kazan’ın Germir’e geldiğinde yaşadıklarıdır. İstanbul-1909 doğumlu ünlü Amerikalı rejisör Elia Kazan (Elias Kazancıoğlu) 1997 yılında yüreğinin sesini dinleyerek yollara düşüp İstanbul’a gelir. Ardından da Zülfü Livaneli’yle birlikte annesinin köyü olan Kayseri’deki Germir köyüne giderek en güzel duyguları yaşar; kök ve kökenini hatırlatan toprağın “*çekim gücü*” büyüüne, “*toprağın çağrısı*”na dünya basınına tanık ettirir: Amerikan vatandaşı bir Rum olarak yıllar sonra da olsa annesinin köyüne gelmiş olmaktan çok mutlu olduğunu tatlı bir heyecanın rüzgârına kapılarak anlatır.

Bu duyguları dünyanın dört bir bucağına şu veya bu nedenle dağılmış her insan yaşar, ama en çok sebepsiz yere, kopan bir tufanın ardından farklı diyarlara savrulan insanlar yaşar.

Mıgırdiç Margosyan, **Tespîh Taneleri** adlı anı romanında, bir bütün olarak, babası Serkis, nam-ı diğer Dişçi Ali gibi küçük yaşlarda, henüz ana kucağındayken köylerinden, evlerinden çıkartılıp “*tehcir*” edilenlerin kimisi hastalıktan, kimisi açlıktan veya sefaletten ölürken, kimisi de yol boyunca şu veya bu köyün civarından, şu veya bu dağın eteğinden, vadilerden “*kafle*”ler halinde hangi meçhule doğru yürüdüklerini bilmezken, kimi insanlar tarafından sahiplenilip evlat edinilen, yaşamlarının bu bölümünü bu kez de

¹⁴⁹ Bedros Dağlayan, **Yaya Turna** (Şiir), Pencere Yayınları, İstanbul 2011, s.19.

¹⁵⁰ Eduardo Galeano, **Ve Günler Yürümeye Başladı**, Sel Yayıncılık, İstanbul 1912, s.14.

hiç tanımadıkları, hiç bilmedikleri bu yeni ana ve babalar sayesinde sürdürürken, terk ettikleri diyarlardan, Bakırmaden'den, Pertek'ten, Harput'tan, Muş, Bitlis, Erzincan, Sivas, Tokat, Erzurum'dan, Konya, Kütahya, Bursa, İzmit, Tekirdağ'dan, Urfa, Antep, Maraş'tan, Diyarbakır'dan, Malatya'dan, Arapkir'den yollara düşüp Arap çöllerine, Der Zor'a doğru gidenlerin hasbelkader "*kılıç artığı*" olarak sağda solda, orda burada kimi kaza veya bucaklarda, nahiye ya da köylerde kaldıkları için çoğunlukla ilk meslekleri çobanlık olan bu "*Filla uşağları*", daha sonraları hayat denen ince uzun yolun bir noktasında nasıl ve nedenini kendilerinin de bilmediği yepyeni koşullarda kimisi palancı, kimisi yemenici, kimisi demirci, nalbant, kalaycı, sobacı, marangoz, dokumacı, taşçı, terzi veya kuyumcu olarak birer meslek sahibi olup çoğunlukla küçük yaşta kaybettikleri için babalarını tanımazken, yine de irsi bir hastalık gibi babalarının, dedelerinin mesleklerini onların bıraktığı yerden devralıp, hayatın kahırlı gergefinde yaşamlarını sürdüren acılı bir kuşağın öyküsünü anlatır.

Bu anı romanda, Erganili iki Ermeni kardeşin Amerika'da yaşayan amcalarıyla Diyarbakır'daki buluşmalarına dair yürekleri burkan bir anlatıda var. Acılı bir özlemi buruk bir dille anlatan hüznü bir hikâyedir bu.

Bill Nacaryan, Bakırmaden'den ailesiyle sürgüne çıkar, sürgün esnasında anasıyla beraber kendinden küçük üç kardeşini kaybeder. Başka sürgün kabilelerine karışır, oradan Suriye çöllerine, Der Zor'a ve oradan da yetimhaneye ulaşır. Nihayetinde de Fransa üzerinden Amerika'ya gider.

Amerika'da çeşitli işlerde çalışır. Sonrasında bir dondurmacı dükkânı açar. Evlenir. Hanımı vefat eder. Yıllarca yakınlarını bulmak için gazetelere ilanlar verir, mektuplar yazar. İlanlar sayesinde küçük kardeşi Hagop'un izini Atina'dan gelen bir haber sayesinde bulur. Kardeşinin öldüğünü, kardeşinin hanımı ve biri evli, biri bekâr iki oğlunun Ergani'de yaşadıklarını öğrenir. Dacıg (Müslüman) olmuş yeğenlerine mektup yazar, Amerika'ya davet eder. Yeğenler gitmez. Duyduğu garod, yani hasret sonucu kendisi Amerika Boston'dan kalkıp gelir.

Diyarbakır'da Gavur Mahallesi'nde Ermeni ailelerle buluşulur. Herkes yardımcı olmak ister. Amerikalı Bill Nacaryan'ın tek başına Ergani'ye gitmesi uygun bulunmaz, Ergani'den yeğenlerinin gelmesinin daha uygun olacağı düşünülür. Ergani'den yeğenlerinin getirilmesi işi, kendisi de Ermeni dönmesi, "*mühtedi*" olan ve uzun yıllar Ergani'de nalbantlık yapıp sonra Diyarbakır'a yerleşen, Ermenilerle kaynaşan Nalbant Kâzım'a verilir.

Nalbant Kâzım, nam-ı diğeriyle Nalbant Kevo üç gün sonra yeğenleri peşine takip Diyarbakır'a getirir. Gavur Mahallesi'nde Ohannes Uzatmacıyan'ın "evinde kucaklaşma, daha doğrusu amcalarının elini iki kardeşin saygıyla öpüp alınlarına götürmesi, Amerikalı amcanın da onların boynuna sarılıp yanaklarını öperken mavi gözlerinden boşalan yaşlar" herkesi duygulandırır.

Kilise Papazı Der Arsen'in da bulunduğu bu toplantıda zaman tünelin karanlık girdaplarında dolanılır, ama bir sonuç çıkmaz. Bill Nacaryan, sadece Der Arsen'e değil, orada bulunan herkese içinde bulundukları durumu, duygularını yürek kanatan şu sözlerle anlatır:

"Kardaşıma değil hama heç olmazsa onun çociğlarına kavuştım. Kavuştım diyisem de sözün gelişi; çünkü mısafır umdığını değil buldığını yiyer ya, benimki de o hisap! Ben Hisus diyyem onlar Muhammed, ben kilise diyyem onlar cami! Ben çan diyyem onlar ezan! Onların ne günağhi var, benim ne günağhim? Devran bele getirmiş, elimizde olmadan başımıza bu kötü işler gelmiş. Benim kardaşım Hay¹⁵¹ doğdi, gel gör ki şimdi bi Dacığ¹⁵² mezarlığında yati. Allah sebab olanların belasını versin! İşte buraya geldimse, diyeyim ki yegenlerime de bi faydam olsun, heç olmazsa küçüğ yeğenimi yanıma alım, dondurmaci dükenımın başına geçırım; o da işi, lisani birez öğrendiğhtan sora abesini de yanına alır, heyatları kurtılır. Zatani benim kimim var? her şeyim onların olur, onlara kalır. Yâri biçuğ ta olsa kanımız aynı kandır. İşte yegenlerime derdımı anlattım, sora bağhtim ki ben ayrı telden çaliyam, onlar ayrı! İstiler ki onlara 'dalır' gönderim, onlar da burda ghercesin!"¹⁵³

Anlayacağınız Amerika'ya gitme işi olmaz!

Bu olayın bir benzeri yakın dönem bir sözlü tarih çalışması olan **1915 DİYARBEKİR** kitabında da var. Kitapta, Erganili 59 yaşındaki Zahide, anneannesinin ABD'de yaşayan kardeşinden gelen bir mektubu ve bu mektuba verilen tepkiyi anlatır:

¹⁵¹ **Hay:** Ermeni.

¹⁵² **Dacığ:** Müslüman.

¹⁵³ Mıgırdiç Margosyan, **Tespîh Taneleri**, Aras Yayınları, İstanbul 2006, s. 470-471.

“Bir de şu hikâyeyi anlattı bana teyzem. Amerika’ya giden dayısı anneme mektup yazmış, neneme demiş bunu ona verin, adresini bana göndersin çünkü ben onunla görüşmek istiyorum ya da onu da buraya aldıracağım. Tam bilmiyorum ama nenem de artık din değiştirdiği için erkek kardeşimle görüşürsem beni tekrar dinimden eder gibi mi düşünmüş, yoksa beni çocuklarımdan ayırır korkusuyla mı adresini vermemiş, hiçbir şey yapmamış. Amerika’daki kardeşi nenemin mektubunu kilisenin papazına gönderiyor. Papazın evine gittiklerinde papaz mektubu kendisine veriyor, ‘kardeşin sana bu mektubu gönderdi. Seninle görüşmek istiyor,’ diyor. Nenem hiç oralı olmuyor ama. Sıcak bakmıyor.”¹⁵⁴

Bu anlatımlardan biraz daha farklı, ama ortak benzerliği olan bir olayla geçmişte bende karşılaştım. Sanki eski zaman tünelinden çıkar gibi ABD’de yaşayan Kevork B. Agopyan akrabalarını bulmam konusunda internet üzerinden benden yardım istediğinde bir şey yapamamanın üzüntüsünü yaşamıştım. Kevork B. Agopyan’la yaptığımız yazışmaları buraya alıyorum; hem çok derinlere işleyen köklü acılı yaranın kapanmadığına bir örnek oluşturduğundan, hem de belki olay hakkında bir bilgisi olan okur da ABD’de yaşayan hemşerime bir faydası olur diye.

29 Aralık 2010 Tarihinde Gelen İleti

Ben Amerika’da yaşayan bir Ermeni’yim, anne tarafım Erganilidir. Annemin akrabalarını arıyorum. İnternette dolaştığımda sizin Erganili olduğunuzu ve Ergani hakkında bir kitabınızın olduğunu okudum. Bu sebeple de size başvurdum. Kitabınızı okumak istiyorum. Annemin akrabalarını bulmamda bana yardımcı olursanız sevinirim. Cevabinizi bekliyorum. Sevgi ve saygılarımla.

Kevork B. Agopyan

Yanıtım

Sevgili Hemşerim Kevork B. Agopyan,

Merhaba. Tanıştığımıza sevindim. Size yardımcı olmak benim görevim. Seve seve yardımcı olurum. Ama bunun için sizin Ergani’deki akrabalarınızla ilgili bilgi vermeniz gerekiyor. Elinizdeki bilgileri gönderirseniz bu bilgilerden yola çıkarak bir şeyler yapmaya çalışırım. Ben

¹⁵⁴ Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.319.

şu anda Rusya'dayım. 11 Ocak 2011'de İstanbul'a döneceğim. Bilgileri bu tarihten sonra gönderseniz çok iyi olur. Yeni yılınızı kutlarken, yardım için elimden geleni yapacağımı bilmenizi isterim.

Selam ve sevgiler.

29 Aralık 2010
Müslüm Üzülmöz

11 Ocak 2011 Tarihinde Gelen İleti
Müslüm Kardeşim,

Memleketine döndüğüne sevindim, bilmem bana nasıl yardımcı olabilirsin.

Anneannem Erganilidir, ve İstanbul'a gelin gelmiş 1912 senesinde. Diğer aile efradı, kardeşleri orda yaşamaya devam etmişler.

Ailenin çok geniş olduğunu anlatırlar. Ben size bazı isimler vereceğim, bunlar Anneannemin kardeş, kızkardeş ve kardeş çocukları.

Handanoğlu veya Handanyan Karabet, Agop ve Bedros.
Erganili Koşgar veya Köşger Melkon ve oğulları, Artin ve Serkis.
İspiroğlu Minas, İstepan ve Agop.
Muradyan İnok (Yenovk) ve çocukları.

Bu ailelerden 1915-1920 senelerinden sonra haber alınamamıştır. Bu ailelerin Diyarbakır'a göçtüklerini de söyleyenler olmuştur. Tabii tehcirde ne olduklarını da bilmek meçhul. Bir araştırma yapabilirseniz beni mutlu kılarırsınız...

Ayrıca Erganili Ermeniler hakkında ve onların akıbeti hakkında bilgi verebilirseniz memnun oluruz.

Sevgi ve saygılarla.

Kevork B. Agopyan

Yanıtım:
Kevork Kardeşim,

İletini aldım. Bu gönderdiğin bilgilerle akrabalarına ulaşmak zor, ama pes etmemek lazım. Ben araştırmaya başladım. Ergani ve Erganiler hakkında bilgisi olan insanlara ulaşmaya çalışarak ipuçları aramaya çalışacağım. Dediğim gibi işimiz çok, çok zor.

Zorluğu olayların/ayrılığın 1912-1920 yılları zaman diliminde olmasından. İkincisi Ergani ve Türkiye’de yakın zamana kadar ne Ermeniler ve ne de Kürtler “var”dı. Belleklerde var olanlar da ya unutturuldu ya da unutturulmaya çalışıldı. Olaylar nesillere aktarılamadığı için doğal olarak aileler, isimler, mekânlar unutuldu. Üçüncüsü eski Ergani Zülküf Dağı, diğer adıyla Çiyayê Meryema’nın yamacında kuruluydu. 1920’lerden sonra kasaba Harput/Elazığ-Diyarbakır karayolu üzerinde eski bir Ermeni köyü olan Bağür’ün üst kısmına taşındı. Bu taşıma esnasında Ermeni/Müslüman mezarlıklarındaki taşlar, kilise ve cami taşları, hamam ve diğer yapıların taşları sökülüp aşağıda yeni kurulan kasabadaki evlerin inşaatında kullanıldı. Yani yeni Ergani’de tarihten kalan hiçbir şey yok. Mezarlıklarda bile iz sürmemiz söz konusu değil!

Sevgili kardeşim, benden Ergani’deki Ermeniler hakkında bilgi istiyorsun. Özel olarak aileler veya isimler hakkında pek bir bilğim yok. Aile büyüklerimizden duyardım, hatırımda kaldığı kadarıyla kasabamızda olan Ermeniler: (...).

Ben, genel olarak bildiklerimi veya edindiğim bilgileri kitaplarımda, yazılarımda paylaşıyorum. Selamlar.

11 Ocak 2011
Müslüm Üzülmöz

13 Ocak 2011 Tarihinde Gelen İleti:

Müslüm Kardeşim,
Önce ilgin için teşekkürlerimi sunarım. İkincisi de, tabiidir ki bu kadar sene sonra akraba aramak ve bulmaya çalışmak zor iştir, ismini verdiğiniz kişileri Margosyan ve Udi Yervant’i¹⁵⁵ tanırım fakat bu konuda onlarla görüşmedim. Önce bu konuyu araştırmak için iki şeye dikkat etmemiz gerek, birincisi tehcir sırasında burdan göç oldu mu?, ikincisi bildiğimiz kadar tehcire gidenlerin bir kısmı 1918’de İngiliz ve Fransızlarla beraber geri geldiğidir.

¹⁵⁵ Bu iletide Mıgırdiç Margosyan ve Udi Yervant’ten bahsedilmekte. Demek ki bir başka iletim daha var. Ama bu iletiyi dalgınlığımdan olacak arşivime atmamışım. Oysa hemen hemen tüm yazışmalarımı arşivimde kayıt altına alırım.

Bu durumda Ergani'ye dönüşler olmuş mudur?. Üçüncüsü ise, bugün burda bir iki kişinin dışında 1920'den sonra burda Ermeni olmadığına göre ya Diyarbakır'a göç etmişler veya öldürülmüşlerdir. Önce bu hususları değerlendirebilirsek belki bir neticeye varırız. Onu da yalnız Ergani'de yaşayan yaşlılara değil de Diyarbakırlı yaşlılara da sormak gerek.

1914 tarihindeki resmi kayıtlarda Ergani'de 2.909 Ermeni'nin yaşadığını gösteriyor. Bunlardan kaç kişi sağ olarak tehcir edilen yere ulaştığını bilmiyoruz, önce bunu araştırmamız gerek sanırım. Ermenice kitaplar bende var, fakat o kitaplarda yeni bilgiler bulup bulamayacağımızı bilmiyorum? Tekrar gözden geçirmek isterim. Sizin kitaplarınızı okumak isterim.

Görüşmek üzere. Teşekkürler.

Kevork

Araştırmalarımın sonucunda maalesef olumlu bir sonuca ulaşamadım ve Kevork B. Agopyan'a yardımcı olamadım.

Yine Ergani'de yaşanmış farklı, tersinden bir ABD'linin hikâyesi var. Bu hikâyeyi gelin 66 yaşında olan emekli öğretmen Cuma Tomar hocamızdan dinleyelim:

“Annemin teyzesi Hatun (Solmaz) bize anlatırdı. Amerika'da öğretmenlik yapan Ermeni bir bayan buradaki akrabalarını ziyarete geliyor. Geldiğinde 1915 olayları başlıyor. Geri dönemiyor, burada kalmak zorunda kalıyor. Kasap Rağıbi Sefer ile evleniyor. Çocukları oluyor. Annemin teyzesi Rağıbi Sefer'in küçük kız kardeşidir. Diyor, ben 6-7 yaşlarındaydım. Haftada bir gün yengem Amerikalı öğretmen Nazife -Ermeni ismini hatırlamıyorum- elimi tutarak yukarı şehirde Kala denilen, kilisenin yanındaki Kapalıçarşı'ya beni götürürdü. Kapalıçarşı'da terzilerin, berberin, şekercilerin, altıncıların ve daha birçok esnafın dükkânları vardı. Bana yengem şeker alırdı; ben şekerimi yerken, o kadın kuaföründe saçını yaptıırırdı. Sonra elimi tutar birlikte eve dönerdik.

Nazife, 1915 olayı yüzünden burada zorunlu kalıyor. Amerika'ya gitmeyi çok istemiş, ama gidememiş. Hep o özlemle yaşamış ve bu hasretle hayata veda

etmiş. Çok, yıllar sonra torunu Necip (Gülben) öğretmen Nazife'nin akrabalarını Amerika'da bulup onların yanlarına gitmiştir.”

Dünyanın dört bir yanına dağılmış ve ailelerini, akrabalarını arayan Bill Nacaryan ve Kevork B. Agopyan gibi binlerce insanımız var.

Bu insanların yıllardır yüreklerinde taşıdıkları kanayan yaranın kapanmasını sağlayacak, ciğer ateşini söndürecek, derman olacak bir ilaç var mı acaba?

XVI/ ERMENİLERDEN GERİYE KALAN MEKÂNLAR/YERLER

*Ve avcıdır amansızdır coğrafya,
Oyuklar halinde yitmişliğidir
Yüzyılların bıraktığı iz taşta.¹⁵⁶*

İnsanlar ancak doğduğu topraklarda yaşarsa “bellek” oluşur. Bellek olmadığında aktarım olmaz, olanlar da zamanla sönümlenir.

Ermeniler yok oldu, bizler de Ermeni olmadığımızdan Ermenilere ait olan şeyleri sahiplenmedik; tarih ve toplum bilinci olmadığı için yok olup gidenleri kayıt altına almadık, alamadık. Çok geç oldu, biliyorum, ama yine de Ergani’de bugün var olan mekân ve yerleri yazmakta fayda var diye düşünüyorum.

Ermenilerden geriye kalan yerlerin, mekânların bir kısmını çocukluğumdan, aile büyüklerimin anlatımlarından biliyorum, bir kısmını da yazılı kaynaklardan öğrendim. Sınırlı sayıda olan bu bildiklerimi ve kaynaklardan öğrendiklerimi yazmaya çalışacağım, ama yazdıklarımın haricinde fazlasıyla başka yerlerin/mekânların da olduğu bilinmelidir. Bu mekânlar, yerler ve isimleri bugün Ermenilerden geriye kalan tek şey. Bunları birer yadigâr olarak görmeli, sahip çıkmalı ve korumalıyız. Var olan diğer yerleri de bir yolunu bulup kayıt altına almaya çalışmalıyız.

A. Ermenilere Ait Tespit Edebildiğim Mekânlar/Yerler

1. Aşot

Aşot, Ergani’nin eski isimlerinden biridir. Ayrıca Boğaz çayına Aşot çayı; Huşot ovasına da Aşot ovası denilmektedir. Aşot (Boğaz) çayı ilçe merkezinin 10 km batısında bulunan Sallar (Male Salê) ve Salihli (Salhî) dağlarının ara yerindeki dar boğazdan geçerek güneye doğru akar. Hılar ve Boncuklu (Melehmeda) köylerinden geçip Gevran ovasından Devegeçidi Barajı’na karışır. Aşot (Huşot) ovası ise, ilçenin kurulu bulunduğu

¹⁵⁶ Cemal Süreya, **Sevda Sözleri**, Yapı Kredi Yayınları, 35. Baskı, İstanbul 2008, s107.

Zülküf/Makam Dağı eteğinden başlayarak 10 km güneye kadar devam eder. 110 km² genişliğindedir. Arazinin tümü tarıma elverişlidir.¹⁵⁷

Aşot, Ermenice bir sözcüktür ve bildiğim kadarıyla daha çok şahıs ismi olarak kullanılmaktadır. Birçok Ermeni kralının, prensinin, din görevlisi ve askerin ismi Aşot'tur.

Örneğin I. Aşot, Ermeni Pakraduni Hanedanlığı'nın ilk kralıdır. 862 ile 884 yılları arasında Abbasi halifelerinin kontrolü altında bir Ermeni prensi olarak hüküm sürmüştür. Abbasi halifesi Mustain (862-866) tarafından Ermenistan prensi olarak tanındı. Daha sonraki halifeler Mutaz (866-869), Muhtedi (869-870) ve Mutemid (870-892) de kendisine aynı unvanı verdiler. 885 yılında Abbasi Halifesi Mutemid tarafından "*Ermenistan Kralı/Şehinşah-ı Armen*" olarak tanındı ve böylece Ermeni Bagratlı Krallığı kurulmuş oldu. Krallık 1045'e kadar hüküm sürdü. I. Aşot'un 890 yılında ölmesinin ardından yerine oğlu I. Smbat kral oldu.¹⁵⁸

Ermenilerin Ergani'nin en eski yerleşimcilerinden olması ve kral ya da önemli şahsiyetlerinin Aşot ismini taşıması nedeniyle Ergani'de Aşot isminin birçok yere verilmesi tesadüfi değil.

2. Meryem Ana Kilisesi (Surp Astvazdadzin/Dêra Meryemayê)

Meryem Ana Kilisesi, Zülküf Peygamber'in Makam'ı gibi Ergani'nin sembollerindendir. Zülküf Dağı'nın zirvesinin doğusunda, Dicle'ye bakan büyük kayanın üzerinde yapılmıştır. **Ne zaman yapıldığı tam bilinmese de, kimi kaynaklarca Ergani'deki Partsrahayyats Meryem Ana Manastırı'nın 1434 tarihinde Bitlisli Mıgırdiç Nakkaşyan tarafından tasarlandığı ve inşa edildiği yazılmaktadır. Rahip Ğugas İnciciyan da kilise ile ilgili bazı önemli bilgiler vermektedir.**

Kilise, Ergani'den bakıldığında eskiden bulutların arasında kartal yuvası gibi heybetli dururdu. Meryem Ana isminden olacak ki, Zülküf Dağının diğer adı Meryem Ana Dağı (Çiyayê Meryemanê)'dir.

Dağın zirvesindeki kilise, zamanında Ergani'de bulunan büyük manastırın bir parçasıydı. Zamanında muhteşem bir yapıymış. İbadethaneleri ve eğitim kısımlarının dışında misafirhaneleri, yemekhaneleri, fırınları, ahırları olan büyük bir manastırmış. Büyük bir mabetmiş. Mimari ve kullanılan malzeme

¹⁵⁷ Şerafettin Güneli, **Bütün Yönleriyle ERGANİ**, Ankara 1966, s.2, 3, 14, 17.

¹⁵⁸ http://tr.wikipedia.org/wiki/I._Aşot

yönünden tarihi bir şahesermiş. Bu kilisenin duvarları zamanında mükemmel çinilerle kaplı olduğu söylenmekte. Kendim hatırlıyorum, 1960'lı yıllarda bile duvarlarda renkli cini kalıntıları bulunmaktaydı. Kilisenin Piran'a (Dicle'ye) bakan tarafında merdivenlerle inilen derin ve büyük su mahzenleri varmış. Büyük bir odaya benzeyen bu mahzen, kemerlerle ikiye bölünürmüş. Bunun sonunda aynı biçimde, fakat kemersiz kar deposu varmış; sıvalı, mükemmel bir oda biçimindeymiş. Bunların dışında kilise harabelerinin ortasında yine derin ve kavisli, eğri bağımsız şekilde bir sarnıç daha varmış.

Cahver Uğur'un anlattığına göre: Kilisesinin 366 odası, 3 papazı varmış. Kilisede papaz eğitimi veriliyor ve papaz yetiştiriliyormuş. 1915'te, kilisedeki eşyalar ve kitaplar talan edilmiş.

Meryem Ana Kilisesi 1970'lı yıllar.

Kiliseyle ilgili elimize ulaşan en detaylı bilgi Ğugas İnciciyan'ın eski Ermenice yazdığı **Dünya Coğrafyası**'nda bulunmaktadır. Yaptırdığım Türkçe çevrisini aktarıyorum:

“Yalçın Asdvadzadzin: Yukarda zikredilen dağın tepesindeki manastır. Yüksekliği nedeniyle yazınımızda bu adla anılmıştır. Kilisesi Asdvadzadzin [Aziz Meryem] adına Hz. İsa'nın talebelerinden Tateos adına kurulmuştur. Fakat 14. yüzyılda Rahip Nağış Mıgırdıç buranın virane oluşunu görerek burada rahip yetiştirmeye başlamıştır. /Daha sonra yıkılıyor, daha sonra tekrar yapılıyor vs./ Manastırın kapısının içinde bir yazıt vardır. Bu da buranın bir kutsal mekân olduğunu belgeler.

Kutsal ekmeğin eda ediliş yerinin bulunduğu bölümde çok eskilerden kalma bir Hz. Meryem resmi vardır. Bu bir örnektir. Bu resim ziyaret konusudur. Hatta Arğınimaden köyünden Rum ziyaretçiler de ailece gelip adaklar adarlar. Bu resim 17. yüzyılda Johhannes rahibin Lehistandaki [Polanya'daki] taktis edilişinin resmidir. Arğınili rahip 17. Yüzyılda Polonya'dan beraberinde getirmiştir bunu.

Manastırın temeli 1663'te, Yeğiazar Gatoğigos tarafından henüz katolikosul tahtına çıkmadan konulmuş, kilise ise daha önceden varmış. Dini önder Pağışli [Bitlisli] Nurdinyan Aprahman zamanında (mezarı kilisenin kapısı önündedir) manastırın fırını, mutfığı ve kileri yandı. Daha sonra, onun öğrencisi rahip Garabed, Sultan Mustafa zamanında bunları yeniden yaptırdı. Bu manastır Diyarbakır Patiriklinin devamıydı, daha sonra manastır Diyarbakır Patrikliğinden ayrıldı. Eskiden bu manastır Diyarbakır dini önderinin merkeziymiş, özellikle yazları."¹⁵⁹

1612 yılında Ergani'ye gelen Polonyalı Ermeni Seyyah Simeon da; "*Şehrin en üst kesiminde, Yüce Meryem Ana adını taşıyan kargır ve kubbeli büyük bir kilise vardı. Dağın eteğinde bulunan zengin köyde de ayrıca diğer bir kilise varsa da, yukardaki kilisenin havari binası ve mucize yaratan pek kutsal bir tapınak olduğu rivayet ediliyordu,*"¹⁶⁰ diyerek Meryem Ana Kilise'si hakkında az da olsa bilgi vermektedir.

1849 yılına ait bir Osmanlı arşiv belgesinde, rahiblerin tayinine dair nişan-ı hümayunda Ermeni Patrikliği dâhilindeki Ergani kazası ve Meryem Ana Manastırı Murahhasalığı'na Evanes adlı rahibin tayin olunduğu yazılmaktadır.¹⁶¹

1891 tarihinde Ergani'ye gelen Arifî Paşa ise şunları yazmaktadır:

"Ergani dağının cenûba ma'rûz sırtında meşhûr Ergani kasabası mevcûddur ki, bu kasabada hâne ve câmi', mekteb, fırın ve zükûr ve inâs, müslim ve gayr-i muslim nüfûs var ise de ezmine-i kadîmeden mekîdet-i a'dadan tahaffuz için at işlemez ve kolaylıkla çıkılmaz bir noktada yapıldığından inip çıkmak müşkildir. Anın için ben dahî çıkamadım. Çünkü memleket kırlangıç yuvasından farksızdır. Memleketin fevkinde ve dağın zirvesinde bir Kal'a-i Kadîme olup içinde Zül-Kıfl Aleyhi's-selâm Efendi Hazretlerinin makam-ı mukaddesleri vardır. Yine Kal'a avlusunda ve fakat şark cihetinde bir Ermeni manastırı olup uhde-i sa'adetde mazhar-ı imtiyâz ve baka olan ma'âbid-i İseviyye cümlesindendir. Bir marhasanın taht-ı idâresinde

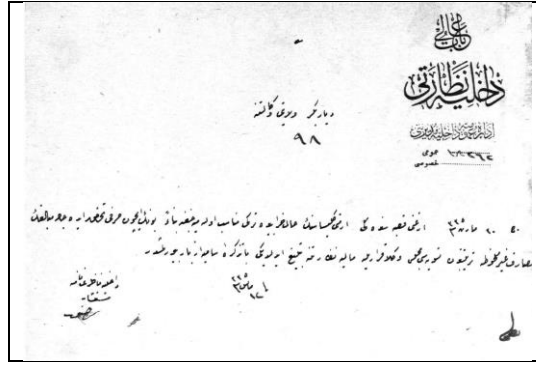
¹⁵⁹ Çugas İnciciyan, **Aşkharakrutyun Çorits Masants Aşkharhi** [Dünya Coğrafyası], Venedik 1808, s. 240-243.

¹⁶⁰ Simeon, **Tarihte Ermeniler 1608-1619**, Çivi yazısı Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 1999, s. 162.

¹⁶¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. (Tarih: 20/S /1265 (Hicrî)/1849 (Miladi) Dosya No:7 Gömlek No:4 Fon Kodu: A.}DVN.MHM.)

terûnunda kırk kadar keşîş ve mertâbet bulunur. Ve bilâ-tefrîk-i cinsiye manastıra gelen zâ'ir ve misâfire ikrâm ve it'âm-ı ta'âm olunur.”¹⁶²

Aşağıda yer alan 1919 yılına ait belge, “Ergani Kasabası’ndaki Ermeni kilisesinin harab bir halde terki münasip olmayacağından, bunun için sarf edilecek mebaliğe dâir İdâre-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti’nden Diyarbekir vilâyeti vekâleti’ne çekilen cevâbi telgraf”¹⁶³ a ilişkindir.

Belgeler çoğunlukla yalan söyler. Devletin (Osmanlı ve Cumhuriyet yönetimi) “öteki”ne verdiği sözleri yerine getirmemesi bizde bir devlet geleneğidir. Sorunları çözüyormuş gibi davranılır, ama çözülmez. Bu belge gibi yüzlerce devlet belgesi, devlet tarihinin yalan vaatler tarihi olduğunu belgeler. Maalesef bugün bu kilise yok artık, içler acısı bir durumda, harabe. Karşı dinin, ötekinin, gâvurun ibadethanesi olduğu için sahiplenmeme, hoş görmeme, ölü ve mezar soyucu define avcılarının tahribatı, tarih bilincinin yoksunluğu, ilgisizlik, hümanist değerlerin olmayışı; tamir ve onarım yapılmayışı; kar, yağmur, don ve rüzgâr gibi doğanın karşı konulmaz yıpratıcılığı nedenleriyle bugün bir taş yığını haline gelmiştir.

Eskiden, çocukluğumda, 1960’lı yıllarda, Ermeniler, baharın başlangıcında, Paskalya Bayramının kırkinci günü İsa Mesih’in göğe yükselişi yortusu olan Hampartsum’da, -bizim Sultan Newroz’da, Hidrellez’de olduğu gibi- insanlar bağlık, bahçelik ve çayırlara gidip şenlikler düzenler, şarkılar söyler, oyunlar oynar... Ve bölgenin sayılı kutsal yerlerinden biri olduğu için, aynı

¹⁶² Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, *Arifi Paşa’nın Seyahatnamesi Diyarbekir, BELGELER Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt: XVIII, Yıl: 1997, Sayı: 22, TTK Basımevi, Ankara 1998, s.93.

¹⁶³ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. Fî 12 Mayıs, sene [1]335/1919 Miladi DH. ŞFR. 99/143.

zamanda yaşlısından gencine, kadınlı erkekli, ama çoğunlukla kadınlar, kızlar ve çocuklar, gruplar halinde Meryem Ana Kilisesi'ne gelirlerdi. Gece, Meryem Ana Kilisesi'nin harabelerinde kalırlardı. Kilise duvarların etrafında dönerlerdi. İbadet ederlerdi. Dualar okurlardı. Gökyüzünün parlak olduğu geceler, evimizden, Ergani'den bakıldığında kilisenin etrafında, gökteki yıldızların dışında, dağın zirvesinde yıldızlaşmış yanan ve hareket eden ışıkları görürdük, ama duaların sesini duymazdık. Sadece, çok yavaş ışıkların hareket ettiklerini görürdük.

Baharın başlangıcında, *Hampartsum*'da, ziyaret için gelenler, bizim akrabaların bahçelerinde ağaçlarının altında ya da Minto Nenenin Suyu'nda, ceviz ağacının altında gruplar halinde oturlardı. Annelerimizle ve biz çocuklarla hemen çok sıcak ilişkiye girerdiler. Biz çocuklara çörek, börek, kurabiye, kuru pasta, peksimet vs. verirlerdi. Annelerimiz ve akrabalarımızın hanımları onlara ceviz, pestil, yoğurt, yeşil soğan, maydanoz gibi yiyecekleri verirlerdi. Şimdi Kilise harabe bir durumda, Ermenileri ise mumla arasak bulamayız.¹⁶⁴

Mıgırdiç Margosyan da bu tarihi kiliseyi ziyaret etmiştir. **Tespîh Taneleri** adlı anı romanında bu ziyaretini özlemle anlatır:

“Ergani’ye gidiyorduk. Ergani’de bir dağa tırmanacak, oradaki Meryem Ana Kilisesi’ni ziyaret ederek şifalı suyu yüzümüze sürüp bol bol da içecek, böylece tüm günahlarımızdan kurtulup bir de dileklerimizin gerçekleşmesi için dua edecektik. ...Ergani’ye vardığımızda, ben en önde yürüyen dayımın elinden tutmuş yamaçtan ilerlerken, uzakta, dağın zirvesinden bizlere göz kırpan Meryem Ana Kilisesi’nin harabelerine ulaşmaya çalışan kabilemizin en sonunda Senem nenem tıknafes soluyarak bizlere ulaşmaya çalışıyor, arada bir de sağ elinin baş, işaret ve orta parmaklarını birleştirip yüzünde haç çıkarırken titrek dudaklarıyla dualar mırıldanıyordu. ...Yolda tek tük rastladığımız yabani “alüce” ve “payam” ağaçlarından topladığı alıç ve bademleri avuçlarıma dolduran dayım benim sevincime bakıp keyifleniyor, ben de bir taş parçasıyla bademleri kırıp yerken yorgunluğumu unutuyordum. Hepsi de Diyarbakır Gâvur Mahallesi’nden yola çıkıp uzun bir tren yolculuğundan sonra Ergani’deki tek tük Ermenilerle buluşup ikili üçlü kabileler halinde patikalardan tırmanan, kimisi yaşlı olduğu için elindeki “çögen”ine dayanan, kimisi yoruldukça bir kaya parçası üzerinde oturup biraz dinlendikten sonra tekrar yola koyulan bir sürü “baco” ve

¹⁶⁴ Müslüm Üzülmüş, *Çayönü’nden Ergani’ye Uzun Bir Yürüyüş*, Kendi Yayını, İstanbul 2005, s.278.

“emmo”larla nihayet dağın doruğunda, vaktiyle hâkim bir uçurumun kenarında inşa edilmiş, yarısı yıkık, içinde keçilerin otladığı harabe kilisede toplanıyorduk; ama ortalarda şarıl şarıl akan bir “katsal” görünmüyordu. ...Akşam ayazında tüm “bacolar, emmolar” kilisenin harabeleri arasında rüzgârdan korunabilecek kuytu bir köşede küm küme oturup, getirdikleri kilim ve battaniyelere sarılıyor, çıkınlarını açıp karınlarını doyuruyor ve gece boyunca dileklerini sıralayıp sabahı iple çekiyor, sonra da güneşin ilk ışıklarıyla beraber kiliseden ayrılıp gerisingeri trenle Diyarbakır’a dönüş için acele edip, tutulan dileklerin gerçekleşmesini Meryem Anamızın saf ve temiz kalbine havale ederek bu “ziyaret”i ede ediyorlardı.”¹⁶⁵

Mıgırdiç Margosyan gibi, daha nice yazar, düşünür ve seyyahın kitaplarında anlattığı bizim meşhur Meryem Ana Kilisemiz bugün artık sadece bir taş yığını: Adı var, kendisi yok. Oysa Meryem Ana Kilisesi gibi yapılar dünya halklarının ortak malıdır.

Bizler dünya halklarının bu kültür mirasını koruyamadık!..

Makam Dağı’na her çıktığımda, kiliseye her baktığımda, eski Ergani harabelerini her gezdiğimde ya da bu mekânlara dair kitapları okuduğumda tarifsiz bir hüznün yaşıyorum.

3. Kırklar/Kırlar Kilisesi (Kilisa Kır)

Kırklar Kilisesi, Ergani’nin doğusunda, Dicle yolu üzerinde 1 km uzaklıkta bulunan bir köydü. Şimdi ilçeye birleşmiş olup, köyün yerinde TOKİ binaları yükselmektedir. Şehmus Aslan, “Köy ismini hala kalıntıları bulunan meşhur bir kiliseden almaktadır,”¹⁶⁶ diye yazmaktadır.

Köyün Ergani tarihinde acı bir hatırası da vardır: 1925 tarihinde yaşanan Şeyh Said isyanından sonra sebepsiz, sorgusuz bir şekilde, Bağuri Kalo ve Şeyh Halim Ergani’deki isyanın elebaşları olarak Kırklar Kilisesi’nin yanında bulunan Nevala Kolo Deresi’nin alt tarafında kurşuna dizilmişlerdir.

4. Deli Kilise

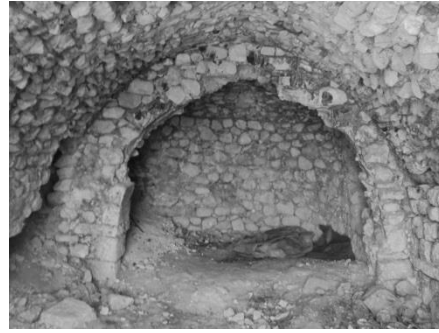
Deli Kilise, Ergani’nin kuzey batısında 3 km uzaklıkta, Makam Dağı’nın batı tarafında Küp Kayası ve Kırk Merdiven kayalıklarının altında bulunan Deli Bahçe’in içindedir. Zamanında önemli bir kiliseymiş. Neden Deli Kilise

¹⁶⁵ Mıgırdiç Margosyan, **Tespîh Taneleri**, Aras Yayınları, İstanbul 2006, s. 134-136.

¹⁶⁶ Şehmus Aslan, **Kuzey Mezopotamya’nın Gani Kenti: ERGANİ**, Amid Gazetecilik Mat. Basım Yayın Dağıtım A.Ş., Diyarbakır 1998, s.153.

denilmiş, bilmiyorum. Ötekine ait olmasından, ilgisizlikten ve doğa koşullarından dolayı harabeye dönmüş; kalıntıları define avcıları tarafından talan ve tahrip edilmiş.

Ergani’de görüşme yaptığım çok sayıda insan Kiliseyle ilgili benzer şeyleri anlattılar: Kilisenin bir keşişi varmış. Hastaları tedavi için bu kiliseye götürürlermiş. Hastaların bazıları şifa buluyormuş. Görüşme yaptıklarımın bazıları Kilisede deliler tedavi edildiği için kiliseye Deli Kilise denildiğini, bir kısmı da Kilise papazının delidolu biri olduğu için Kilisenin bu isimle adlandırıldığını söylediler. Bunların hangisi doğru, hangisi uydurma bilmiyorum. Ayrıca bir Deli Kilise de Sakızlı Dağ’ın güney yamacında varmış.

Deli Kilise’nin dıştan ve içten görüntüleri

Yıl: 2015

Deli Kilise ve çevresini anlatan **Deli Kilise** adıyla **Emeğin Sanatı Dergisi**’de (2012) yayınlanmış hüznün kokan güzel bir anı öykü var. Öyküyü Erganili Yavuz Aközel kaleme almıştır. Öykü, daha sonra Yavuz Aközel’in **Sessiz Bir Yolculuk** kitabında da yerini almıştır.

Yavuz Aközel, bu öyküsünde kendi çocukluğunu, çocukluğunun mekânı olan Deli Kilise ve Deli Bahçe’yi anlatır. Öyküden bir bölümü olduğu gibi aşağıda sunuyorum.¹⁶⁷

“...Daha Ergani’ye ulaşmaya aşağı yukarı dört-beş kilometre kala, Papaz Gölü’nde baba ve oğlu kamyonundan indiler. Papaz Gölü adının mutlaka Ermeni zamanlarından kalma bir öyküsü olmalı. Yol kenarında artık

¹⁶⁷ Yavuz Aközel, **Sessiz Bir Yolculuk**, Öykü, Emeğin Sanatı E-Yayımları, 2012, s.60-61, 63-64. (Erişim Tarihi: 24 Ağustos 2015)
http://issuu.com/emeginsanati/docs/yavuz_ak_zel-sessiz_bir_yolculuk-yk

hezan¹⁶⁸ olmuş görkemli kavaklıklardan başka bir şey görünmüyor. Bir göl... Belki de bu görkemli kavaklıkların arkasına gizlenmiştir, ama papaz? Niçin? Çocuk gözleriyle hep siyah cüppeli bir papaz arayıp duruyordu, gölü aradığı gibi!

Sıcaktan sararmış, içerisinde çekirge, tosbağa, yılan ve daha bir sürü böceğin cirit attığı otların arasından yukarılara, Torosların tam yamaçlarına doğru yürüyünce artık neredeyse yabansılarmış üzüm tevekleri, dağ incirleri, yaban kengerleri ve bodur meşeliklerle kaplı birkaç kilometrelik bir alanı geçerek içerisinde şırıl şırıl karpuz patlatan kaynak sularının aktığı yemyeşil bahçelerden oluşan bir cennete ulaşılır. Bu cennetlerden biriside işte “Deli Kilise” diye anılan onların bahçesi...

Aynı papaz gölünde olduğu gibi, içinde Ermenilerden kalma küçük bir kilisenin olduğu ve hala dimdik ayakta duran bu tarihi yapıya da neden “Deli Kilise” dediklerini çocuk hep merak edip, babasına defalarca sormasına karşın aldığı yanıt hep, “ben de bilmiyorum” olmuştur. Çocuk çok sonraları Deli Kiliseyi anımsadığında, Victor Hugo’nun Notre Dame’daki kamburunu gözlerinin önünde sürekli canlandırmıştır. Şimdi sahipsiz olan ve bu sahipsizliğinden ötürü de altın arayıcılarının hışımına uğrayarak tabanı ve duvarlarının bazı yerleri delik deşik edilmiş bu sessiz kilisenin acaba akli yerinde olmayan, Ermeni papazlarının kanadı altındaki bir garip koruyucusu, bakıcısı mı vardı?

...Her yıl, bu mevsimde yapılan iş belliydi. Baba, bütün gün su arklarını kazma-kürekle düzeltir, ağaçların ve üzüm teveklerinin diplerini beller, bunların gelişmesini engelleyen birbirine karışmış sumak, böğürtlen, yaban güllerini elindeki dahra ile biçerdi. O, bu işleri yapa dursun, çocuk da soluğu yalçın kayalıklardan oluşan bahçenin en kuzeyindeki Toros’un doruklarındaki Küp Kayalarda, Kırkmerdivenlerde alırdı. Buralar onda en çok merak uyandıran yerlerdi. Yalçın kayaların içi en az beş metre yükseklikte ve yine en az elli metre kare genişlikte bir odayı andırıyordu. Oldukça gizemli bir görünümü vardı. Bu içi boş kayalıklara ulaşmak için de kayaları oya gibi işleyerek kırk basamaktan oluşan bir merdiven yapılmıştı. Kayalıkların başlangıç noktasında da tümü kesme taşlardan yapılmış ev yıkıntıları, bu yıkıntılardan saçılmış taş ve çanak-çömlek kırıkları darmadağın bir şekilde tüm çevreyi kaplamıştı. Bazı evlerin duvarları olduğu gibi duruyordu, bazıları da blok halinde arkası üstü devrilmiş, yan yatmıştı. Büyük bir alana yayılmış olan hemen hemen tümü işlenmiş

¹⁶⁸ **Hezan:** Normalden daha büyük, kalın ağaç.

taşlardan oluşmuş hanlı, hamamlı, medreseli, kiliseli harabe, burada çok önceleri barışçıl ve üstün bir medeniyetin var olduğunu fısıldıyordu. Yıkık taş duvarların arasında kocamış badem ağaçları, yaban alucları, bodur meşelikler, dikenli otlar ve daha bir sürü çalı cinsi bitkiler, harabelerin gizini saklarcasına her yanı kaplamıştı. Gerçekten insan üzerinde, aniden, alel-acele, palas pandıras terkedilmiş izlenimi bırakan bu ıssız yerdeki korkulu sessizlik ve terketmişlik çok eskilerde buralarda karanlık, ürpertici trajedilerin yaşandığı izlenimi bırakıyordu. Hamam olarak inşa edilmiş tavanı dahi taştan yapılma bina sapasağlam, tıpkı Deli Kilise gibi hala mağrur bir şekilde doğaya ve insanlara direniyor, bütün gün otlanmış keçiler, koyunlar, eşek ve kurikler (sıpalar) bu Ermeni hamamının içerisinde serinliğin tadını çıkarıyorlardı. Çocuk, hayvanların arasına dalıp, kurikleri seviyor, belirli süre kuytu bir köşede oturup onları gözlemeye dalıyordu.

Bir yerleşim bölgesiymiş burası. Hanları, hamamları, kiliseleri olan bir Ermeni kasabası! Babası öyle söylüyordu. Peki, ne olmuş sonra? Ne olmuş bu kasabaya böyle?

Çocuk babasına soruyordu:

-Peki, nerde bu insanlar şimdi? Bu insanlar çoğalmadı mı? Çocukları, torunları olmadı mı? Onlar nerede peki?

Çocuğun sorduğu bu akıllıca sorulara, baba nasıl bir yanıt vereceğini kestiremiyordu.

-Bizim bahçemizde kilise var! Deli Kilise! Oysa biz müslümanız! Bu bahçe nerden bizim oluyor? Satın mı almışız?

-Orasını bilemem. Ermeniler gidince, yani burayı terk edince bize kalmış sanırım!

-Hımmm!.. Terk edince! Peki, neden terk etmişler? Böyle güzel yer terkedilir mi?

Baba içinden 'çocuk deyip geçme!' sorduğu sorulara bak! diye kendi kendine konuşuyor, bir yandan da oğlunun gerçekten de zeki ve uyanık olduğunu düşünerek içini bir ferahlık ve coşku kaplıyordu.

Çocuk, büyüdü gitti. 65 yaşına geldi. Babasını 1985'de kaybetti. Deli Kilise, hala öyle yıkılmadan bir şeylere isyan eder gibi, bir şeylere direnir ve bir şeyleri anımsatır gibi öyle, yıkılmadan ayakta duruyor. Pırıl pırıl yıldızlarla donanmış yaz gecelerinde damına serilmiş yün yataklarında uzanan bahçe sakinleri, Ergani ovasının tam ortasından akıp giden ıslıl ıslıl Kurtalan postasını, Kurtalan marşandizini, Kurtalan ekspresini gözlerken Makam dağının, Küp Kayaların, derinliklerinden yankıyan çocuk ve kadın ve insan feryatlarını duyarlar.

Ellerindeki bohçalarla Ermeni çocukları, gelinleri, kızları, yağız delikanlıları ve yaşlıları Osmanlı askerlerinin ve görevli Türk-Zaza sivillerin gözetiminde gerile gerile koşarak kendilerini, 'dibinin olmadığına inanılan ve öyle rivayet edilen' karanlık kuyuya bırakırlar. Yankılanan haykırışları giderek hafifler hafifler hafifler ve sonunda duyulmaz olur.” (01.03.2012)

5. Kazıklı Kilise(?)

Kazıklı Kilise Makam Dağı'nın batı tarafında bulunan Güllük'ün hemen alt kısmında bulunmaktadır. Kilisenin batı tarafında bahçeler içerisinde Deli Kilise'nin harap yapısı uzaktan görülür. Kazıklı Kilise'nin önünden patika bir yol geçmekte ve yolun hemen altında Halbostan suyu ve bahçesi yer almaktadır. Meşhur Venk Suyu da kilisenin çok yakınındadır. Kazıklı Kilise ile eski Ergani arasında Güllük'ten geçen yokuşlu bir patika yol var. Eskiden Ermeniler bu yolu kullanarak Kazıklı Kilise ve Deli Kiliseye ibadete gidip gelirlermiş.

Kazıklı Kilise(?)'nin iki farklı açıdan görünümü.

Kazıklı Kilise'nin bugün sadece bir yıkık duvarı ayakta kalmış. Yıkık taş duvar her şeye rağmen direniyor. Her tarafı yıkılmış. 23 Eylül 2015'te kilise ve çevresinde yaptığım gezipde kilise tabanında yaklaşık 1,5 m çapında ve 1,5 m derinliğinde define arayıcılarının kazdıkları bir çukuru gözlemledim. Sadece kilise tabanı değil, çevrede bulunan birçok mezar ve kaya dipleri köstebek yuvaları gibi kazılmış durumdaydı. Tesadüfen görüştüğüm

definecilerden biri, kilise tabanını kendisinin kazdığını ama bir şey bulamadığını; kilise kazıklar üzerine inşa edildiği için kilisenin isminin Kazıklı Kilise olduğunu ve kilise çevresinin, kilisenin kuzeydoğusunda bulunan kayalıkların ön kısmının Ermeni mezarlığı olduğunu söyledi.

Yazılı kaynaklarda bu kilisenin ismine rastlamadım; görüşme yaptığım şahıslar ise kilisenin ismini bilmediklerini ya da hatırlayamadıklarını söylediler. Bu nedenle, kilisenin ismini definecinin bana söylediği şekilde Kazıklı Kilise olarak yazdım. Doğru mu, bilmiyorum.

6. Ergani Kalesi

Yaşanılan tarihi mekânlar yok olsalar bile insanlar bir kısmını anılarında yaşatır.

Ergani Kalesi'nin bir Ermeni mekânı olduğunu iddia etmiyorum, ama Ergani Kalesi'nde bir dönem Ermeni beylerinin hüküm sürdüğü de inkâr edilmemeli.

Tarih kitapları Ergani Kalesi'nin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığını yazmıyor, ama kalenin çok eski bir geçmişi var. Kalede yapılan yüzey çalışmalarında kale tarihinin ta kalkolitik çağa kadar gittiği saptanmıştır.¹⁶⁹ M.Ö. 1116-1190 tarihlerinde Asur Kralı Tiglat Plasar ve yine M.Ö. 866'da Asur kralı II. Aurnasirpal'in Ergani Kalesi'ni kuşattıkları ve kaleyi teslim aldıklarını tarih kitapları yazmaktadır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde söylentileri esas alıp dayanaksız olarak Ergani Kalesi'nin Abbasilerden Sultan Vahdullah zâde Ergani Sultan tarafından yaptırıldığını yazmaktadır. Sonrasında ise, halkı yanlış olarak Argini dediğini, bir çok hükümdarlar eline geçtikten sonra, 921¹⁷⁰ senesinde Kürt Molla İdris'in yardımıyla Bıyıklı Mehmet Paşa'ya halkı itaat edip kalenin anahtarını teslim ettiğini, sonra Süleyman'ın kaydına göre Diyarbakır eyâletinde sancakbeyi merkezi olduğunu..., Kalenin zemini Şattularap¹⁷¹ kenarında olup, yontulmuş taş ile yapılmış güzel bir kale olduğunu yazmaktadır.¹⁷²

¹⁶⁹ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 2.

¹⁷⁰ Miladi Takvime göre 1519 olmalı.

¹⁷¹ Evliya Çelebi, Şattularap ve Şatt sözcüklerini nehir/Dicle nehri anlamında kullanmaktadır.

¹⁷² **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, Cilt III-IV, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976, s.432.

Bitlis hükümdarı Şerefhan 1597 yılında yazdığı **Şerefname**'de, (Kürt) Palu Beyi Hüseyin Bey bin Mîr Hamza: "*Ergani Kalesi'nin üzerine yürüdü ve burayı Türkmenlerin elinden almak istedi. Fakat ecel kendisine olanak vermedi ve hükümdarlığın, saltanatın meyvelerini koparmadan kendisine ölüm şerbetini içirdi; çünkü o çarpışmada öldürüldü,*"¹⁷³ diye yazar.

Demek ki, Ergani kalesi o tarihte Türkmenlerin elindedir.

Ğugas İnciciyan 1808'de yazdığı **Dünya Coğrafyası**'nda; "*Dağın tepesinde sağlam bir kale vardır. Eski zamanlarda inşa edilmiş. İçinde Müslümanlar [Dacik'ler] yaşar. Şimdi bu kale tamamen terk edilmiş, fakat zaman zaman hapishane olarak kullanılmaktadır. Kalede yaşayan halk vergiden (salyani) muaf iseler de bazen oradaki mahpuslara bakmakla yükümlüdürler,*"¹⁷⁴ diye yazar.

Reymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian'ın birlikte kaleme aldıkları **LES ARMÉNIENS Dans L'empire Otoman Ala Veille du Génocide** adlı Fransızca kitabın **Vilayet De Diyarbékir** bölümünde (s. 403-406) **Sandjak D'arghana-Maden** başlığı altında Ergani Kalesi ile ilgili şunlar yazılmaktadır:

"Çok sonraları yönetim merkezi haline gelen Ergani-Maden'e adını veren Ergani (Arhni/Arzni/Arghana) gibi bir diğer önemli yerleşim alanı olan Baghnadoun kantonu (Ergani çevresi) da uzun süre Güneydoğu Torosların kilit noktası oldu. Bu ortaçağ kentini o zamanlar da böylesine ünlü kılan, 5. yy. yazarı Eghiche ve St. Mere De Dieu Partsrahayeats Manastırıyla birleşen ve fethedilmez oluşuyla ün salan kalesiydi. Kale de, manastır da içinden Kharpert (Harput)-Diyarbakır yolunun içinden geçtiği vadiye hâkim kayalık bir zirveye kurulmuştur. Prensleri, 1060 yılında Selçuklulara boyun eğene kadar uzun süre Bizans akınlarına karşı koymuş ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. 20. yy'ın başlarında, kalenin aşağısında, yamaç üzerine kurulmuş Ergani kentinin 3100'ü Ermeni (St. Serge ve St. Sauveur Kiliselerine bağlı) 7150 nüfusu vardı."

¹⁷³ Şerefhan, **Şerefname Kürt Tarihi**, 3. baskı, (Çev: M.Emin Bozaslan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990, s. 210.

¹⁷⁴ Ğugas İnciciyan, **Aşkharakrutyun, Çorits Masants Aşkharhi [Dünya Coğrafyası-I]**, s. 240-243.

Basri Konyar, 25 Eylül 1932’de kalede yaptığı bir gezi ve incelemede kalede sadece tek bir burcun ayakta kaldığını yazar.¹⁷⁵

Bugün ise kale diye bir şey yok ortada, sadece bir duvar kalıntısı var.

Ergani Kalesi bir Ermeni mekânı değildir, ama Ermeni tarihinde önemli bir yeri vardır. Ek 2’de yer alan “**Zülküf Peygamber’in Makamı Hakkında Kimi İddialar ve Prens Hapik Olayı**” başlıklı eski bir yazımda, tarihte yaşanmış bir ihanet olayını ve bununla birlikte bu olayın farklı bir boyutu ele alınmıştır. (Ek 2’e bkz.)

Kalenin 1932’deki hâli
Foto: Basri Konyar

Kalenin 2015’deki hâli

7. Ermeni Kralı Sarkis’in Mezarı

Hilar (Sesverenpınar) köyünün hemen güneybatısında *Qırık* (Karga) *Kayalıkları*’nın başladığı yerdeki dağın yamacına Ermeni Kralı Sarkis’in Mezarı denilmektedir. Hilar’ın batısından Şehsuvar köyüne giderken dağ yamacının yolun sağına düşen bölümündedir. Bu tahminen bir anıt mezardı. Köylüler bu mezarın yer üstündeki taşlarını sökerek bina yapımında kullandılar. Bir tadilatla burayı tarla haline getirdiler. Şimdi üzüm bağlarının olduğu bir alan olan bu yerden yontulmuş yazılı ve yazısız taşlar, zaman zaman da Roma ve Bizans dönemlerine ait sikkeler çıktığı söylenmektedir.

Ben, René Grousset’in yazdığı **Başlangıcından 1071’e ERMENİLERİN TARİHİ**¹⁷⁶ adlı kitabı inceledim. Diyarbakır, Ergani ve Hilar’da krallık

¹⁷⁵ Basri Konyar, **Diyarbakır Tarihi, Cilt I-II-III**, Ulus Matbaası, Ankara 1936, s. 344.

yapmış veya mezarı olan Sarkis isminde herhangi bir krala rastlamadım. Kitapta Sevanlı Sarkis, Vasburaganlı Sarkis Aşod gibi krallar ve bir de darbeye iktidarı ele geçirmeye çalışan Vestis Sarkis diye biri var. Bunların da Hilar'la bir alakası yok. 1071'den sonra, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de Sarkis diye birinin krallık yapma şansı bulunmamaktadır. Bu nedenle, Sarkis kral değil de, bir feodal bey veya ileri gelen bir Ermeni şahsiyet olabilir ya da Kral Sarkis'in Mezarı diye bilinen mezarda bir başkası yatıyor. Şerafettin Güneli bu konuda net bir şey söylemiyor:¹⁷⁷ Ermeni Kralı Sarkis'in mezarı olabileceği gibi İranlı Serxas'ın mezarı da olabilir ya da bir başka hükümdarın mezarı da olabilir diyor. Yakınında bulunan Şahsuvar ziyaretleriyle de bir alakasının olabileceğini belirtiyor.

8. Ermeni Mezarlıkları

İnsanların yerleşik olarak yaşadıkları her bir yerleşim yerinde mezarlık(lar) olur. Ermenilerin yaşadıkları yerlerde de Ermeni mezarlıklarının olması gerekir. Tarihi Ergani'de nerelerde Ermeni mezarlıkları vardı, bugün bunların yerlerini tam olarak bilemiyoruz. Çocukluğumda ve gençliğimde Makam Dağı'nın yamacında eski Ergani harabelerinin batısında yer alan Güllük'ün altındaki kayalıkların dibinde bulunan Ermeni Mezarlığı'nda çok gezdiğimi hatırlıyorum. Baharın Güllük'te sarı güller açtığında güzel bir görüntü oluşur ve kaya bülbüllerinin sesi ile sarı güllerin güzelim kokusu doğanın bir lütfu olarak etrafa yayılırdı; gül kokulu esintileri ve bülbül seslerini yıllardır dinleyen mezar taşlarının hüzünlü duruşları geçmişî hatırlatırdı.

Güllük'ün yanındaki bu Ermeni Mezarlığında bulunan mezar taşlarından geriye kalanların birkaçını 2008 yılında gazeteci ve şair Mehmet Oğuz fotoğraflarını çekebilmiştir.¹⁷⁸ Bugün bu mezar taşları maalesef yerlerinde durmuyor. Birileri ya yok etti ya da alıp yapı işlerinde kullanmak için götürdü.

Eski Ergani'de Güllük'ün yanında bulunan Ermeni Mezarlığı'nın dışında; Venk, Piricuman, Nifi, Sakızlı Dağ ve Ali Dağı'nda birer Ermeni mezarlığı varmış. Defnecilerin bana anlattığına göre Venk'teki mezarlıkta bazı

¹⁷⁶ René Grousset, **Başlangıcından 1071'e ERMENİLERİN TARİHİ**, Aras Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁷⁷ Şerafettin Güneli, **Bütün Yönleriyle ERGANİ**, Ankara 1966, s.22. Ve "*Çayönü Kazılarının Yapıldığı Hilar Köyündeki Arkeolojik Bulgular*", **Berfin Bahar Dergisi**, Kasım 2002, Sayı: 57.

¹⁷⁸ Ermeni Mezarlığında çektiği fotoğrafları benimle paylaşan Mehmet Oğuz'a buradan teşekkürlerimi gönderiyorum.

mezarlar iki katlıymış, iki kişi için. Başka nerelerde Ermeni Mezarlıkları var? Öğrenemedim.

Arifî Paşa, Seyahatnamesinde 1891’de, “*Osmaniye’ye gelindi. Yeni kasabada atik bir kilise harabesi ve Ermeni mezarlığı vardır*”, ardından da “*Yeni Ergani’nin Bakür (Bağür) kariyesi civarında atik bir Ermeni mezarlığı bulunur,*”¹⁷⁹ diye not düşmüştür. Bugün, yeni Ergani’de ne bu atik kilise harabesinden, ne de kasaba ve Bağür’de bulunan Ermeni mezarlıklarından bir iz bulunmaktadır.

Kırılmış bir mezar taşı.

¹⁷⁹ Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, *Arifî Paşa’nın Seyahatnamesi Diyarbekir, BELGELER Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt: XVIII, Yıl: 1997, Sayı: 22, TTK Basımevi, Ankara 1998, s.109.

Kırılmış başka bir mezar taşı.

9. Papaz Gölü

Ergani'den 2 km uzaklıkta, Ergani-Maden karayolunun kuzey tarafında şimdi Ergani Bölge Trafik Denetleme Amirliği'nin olduğu alanın batı tarafında bulunuyordu. Söz konusu yerde 1960'lı yıllarda iki katlı, çatılı bir konak vardı. Konağın önünde havuz/göl vardı. Havuz ve konak büyük bir bahçenin içindeydi. Şu anda ne ev, ne havuz ve ne de bahçe var.

Cahver Uğur'un anlatımına göre: Papaz Gölü Meryem Ana Kilisesine ait vakıf malıymış ve burada kilise papazı kalırmış. Göl ve konağı kilisenin papazı yaptırmış. Bu nedenle papaz gölü deniliyormuş. 1915 Ermeni katliamından sonra Muharrem (Öner) Efendi buranın mülkiyetine sahip olmuş.

Prof. Dr. Mehmet Özdoğan, Ergani Ovası'nda Çayönü dışındaki diğer eski yerleşim yerlerini sayarken Papazgölü'nün ismini arkeoloji kayıtlarına geçirmiştir. Özetle, Papazgölü: Ergani ovasının kuzey sınırında, ova ile dağlık kütle arasında geçişi sağlayan ve her iki yanından da küçük birer dere yatağı ile kesilmiş, hafif eğimli eşik bölgesinde. Yerleşmenin hemen yanında büyük bir kaynak vardır. Yaklaşık olarak 300x150 m'lik bir alana yayılan yerleşmenin bir kısmını karayolu kesmiş, bir kısmı bir benzin istasyonu tarafından tahrip edilmiş, yükseltisinin bir bölümü de, greyder ile düzeltilmiş durumdadır. Ergani kent merkezine ve çimento fabrikasına yakınlığı nedeni ile her an yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Papazgölü yerleşmesi,

Çayönü de dâhil olmak üzere Güneydoğu Anadolu'nun bilinen en büyük Neolitik çağ yerleşim yeridir.¹⁸⁰

10. Gâvurun Gölü/Gâvurun Yeri

1960'lı yıllarda Çiftpınar Yolu (Caddesi) üzerinde, tam Saray Mahallesi'nin bitiminin kuzeybatısında şimdinin Nur Caddesinin başladığı yerin bitişiğinde dut, ceviz, kavak, şeftali, erik ve nar ağaçlarının olduğu güzel bir bahçe vardı. İbrahim Çavuş'a (İbrahim Yerlikaya: d.1307-ö.1960) aitti. Bahçenin kuzey sınırında gürül gürül bir kaynak su akardı ve su kaynağının önünde de taş ve betondan yapılmış bir göl bulunurdu. Bu göle Gâvurun Gölü denilirdi. Bahçenin batı tarafında ise iki tarla vardı. Bahçenin hemen bitişiğinde olan tarla Abbas oğlu Mehmet Üzülmez'in (d. 1931-ö.1994), onun yanındaki ise dedem Abdullah Üzülmez ile ağabeyi Zekeriya Üzülmez'e aitti. Bu tarlalara da Gâvurun Yeri denirdi.

Bu bahçe ve tarlaları, İbrahim Çavuş ve aile büyüklerim tahmini 1940'lı yılların sonlarında ortaklaşa satın alıp, sonra kendi aralarında pay etmişler.

58 yaşındaki işçi emeklisi Sedat Üzülmez'in söylediğine göre; Gavurun Gölü ve Gavurun Yeri denilen yeri Goco adlı bir Ermeni'den bizim akrabalar 1940'lı yıllarda satın almışlar.

Şimdi, göl ve bahçenin olduğu yerde ne göl, ne de bahçe var. Çevrede çok sayıda su kuyusu vurulduğu için gölü besleyen kaynak su kurudu, ağaçlar kesildi; göl ve bahçenin olduğu yerde ise evler yapıldı. Gâvurun Gölü tarih oldu, ama Gâvurun Yeri halen tarla olarak duruyor.

11. Goconun Tepesi

Goconun Tepesi, Ergani'nin kuzeyinde, Makam dağının güneyinde yer alır. Narlık ile Beşiktaş arasında bulunan tepedir. Tepe, Goco adında bir Ermeni'nin olduğu için bu tepeye Goconun Tepesi denildiği söylenmektedir.

Çok eskiden okuduğum geçici bir tapu belgesinde, hatırladığım kadarıyla Goconun Tepesi ve çevresindeki arazinin mülkiyetinin Ohannes veledi Sayo'ya, yani Sayo oğlu Ohannes'e ait olduğu yazılmaktaydı.

12. Kilise Bahçesi

¹⁸⁰ Mehmet Özdoğan, “1988 Yılı Diyarbakır Yüzey Araştırması”, Araştırma Sonuçları Toplantısı VII, Ankara 1989, s.461.

Kilise Bahçesi, Makam Dağı'nın doğusunda sarp kayaların hemen altında bulunurdu. Bahçenin içinde güzel bir havuz varmış ve burası da Papaz'ın Gölü olarak adlandırılmış. Meryem Ana Kilisesinde görevli papaz gelip bu gölde yıkanmış. Bugün Divane köyünden gelenlerin yerleştiği Kamaliye Mahallesi'ne bağlı Küme Evleri'nin olduğu yerdeymiş. Küme Evleri'nde oturanların bana anlattığına göre, burada evler yapılırken temel kazıları esnasında iki soku, yani dibek ve bir değirmen taşı toprak altından çıkmıştır.

13. Arûtun Bağı

Arûtun Bağı denilen yer Hilar (Sesverenpınar) köyünde bulunmaktadır. Hilar köyünde çiftçilik yapan Huneyn Kaygusuz, Hilar adlı kitabında Arûtun Bağı denilen mekânla ilgili şunlar yazılmaktadır:

“Hilar’da bugün oturanların ataları Kürtler ve Ermeniler bir arada yaşamışlar. Malum olaylar nedeniyle, Bugün Hilar’da ve civarında Ermeni artık yok. (...) Ermenilerden bize hatıra kalan Xirbe’deki Kilisenin kalıntılarıdır. Bağcılık ve şarap konusunda uzman olan ve işini iyi yapan Arût bir Ermeniydi. O’na ait şaraplık üzüm bağı bugün bile insanlar tarafından Korta Rezé Arût veya Kortarezéşerawî diye anılıyor ve bahsediliyor. Bağın olduğu bölgede üzüm asmaları son yıllara kadar tek tük vardı, bakımsızlıktan yok oldu. Bugün şaraplık üzüm bağlarını yeniden yetiştirmeye çalışıyoruz. Oysa Ermeni Arût yıllar önce bu işi en iyi şekilde yapmıştır.”¹⁸¹

14. Özer ya da Üzonun Deresi

Söz konusu dere Narlık ve Goconun Tepesi'nin kuzey tarafında bulunur. Recep Amcanın Bahçesi'nin alt tarafından Hatundüzü'ne doğru uzanır. Derenin güneyi kayalıklardan, kuzeyi ise ekime elverişli tarlalardan oluşmaktadır.

15. Veso Ananın Suyu

Zülküf/Makam Dağı'nın güneydoğu yamacında, Hatundüzü Tarlası'nın doğusunda, Gülbaran'ın kuzeyinde kıraç tepelerin arasında bulunan derelerden birinden akan bir kaynak su pınarı vardı. Çevresinde tek bir ağaç bile yoktu. Bizler bu pınara Veso Ananın Suyu derdik. Baharda coşkulu akardı, yazın ise kuruyacak hale gelirdi. Su kaynağı halen yerinde durmaktadır.

¹⁸¹ Huneyn Kaygusuz, **Hilar**, Titiz Yayınları, İstanbul 2010, s.19.

1960'lı yıllarda Hatundüzü Tarlası'nda Abdullah (Üzülmez) dedem arpa, buğday, mercimek, nohut, darı ekerdi. Ekip biçme esnasında çoğu zaman içme suyu ihtiyacımızı Veso Ananın Suyu'ndan temin ederdik. Ben ve kardeşlerim eşekle Veso Ana'ya gider, su testilerini doldurup getirirdik. Su, yaz sıcaklığında yürekleri serinletirdi. Veso Ana Suyu'ndan sadece insanlar değil, çevrede bulunan tüm canlılar nasiplerini alırdı.

Zukar Onbaşı'nın bana anlattığına göre, Veso Ananın suyu ve çevresindeki araziler Ermenilere aittmiş.

16. Venk Suyu

Venk sözcüğünün esas kanımca Vank'tır. Vank, Ermenice “*manastır*” anlamına gelmektedir.

Venk Suyu, Deli Bahçe ile Halbostan, daha doğrusu Deli Kilise ile Kazıklı Kilise arasında bulunur. Yamacındaki kayalıklarda Venk kayalıkları olarak adlandırılır. Venk Suyu, kayalarının ön tarafında bulunan güzel bir bahçenin kuzey tarafında gürül gürül akan, karpuz çatlatan cinsten içimi çok hoş bir sudur. Daha öncede yazdığım gibi, Deli Bahçenin hemen içinde Deli Kilise bulunmaktadır. Karşısında da Kazıklı Kilise yer almaktadır. Bu da isminin Vank'tan geldiğini doğrulamaktadır.

Basri Konyar, 1932'de Ergani'ye gelip gezdiğinde Osmaniye'de, yani yeni Ergani'de içilen suların Abbas Pınarı, Sofi Ali Suyu, Beşiktaş Suyu, Keşişoğlu Suyu olduğunu, “*Fakat en iyi suları eski kasaba altında olan Venk Suyu ile bir vakıtlar Diyarbekir Valilerinin getirdikleri Dirican Suyu*” olduğunu; Eski kasabada ise Osman Ağa Suyu, Karaçortan Suyu, Venk ve Halbostan olduğunu, ama “*en fevkalâdesi (Venk) suyudur*” diye yazar.¹⁸²

17. Keşişoğlu Suyu

Eski Kaymakamlık binasının arkasında 1960'lı yıllarda güzel bir bahçe vardı. Sefonun Bahçesi denirdi. Bu bahçenin kuzey tarafında, şimdi Göçmen Caddesi olarak adlandırılan caddeye yakın bir yerde gürül gürül akan bir

¹⁸² Basri Konyar, **Diyarbakır Tarihi, Cilt I-II-III**, Ulus Matbaası, Ankara 1936, s. 342-343, 347.

pınar vardı. Keşişoğlu Suyu'nun bu pınar olduğunu düşünüyorum. Yerini tam olarak tespit edemedim.

Keşişoğlu Suyu, Basri Konyar'ın Osmaniye'de (Yeni Ergani'de) yazdığı içilen sular içerisinde yer almakta; "*Keşişoğlu Suyu Kemâliye mahallesi halkının içtiği su*" olduğu belirtilmektedir.¹⁸³

18. İspirin Gözesi

Ahurlar Köyü'nün kuzey tarafında bir su çeşmesi vardı eskiden. İspirin Gözesi denirdi. İspirin Gözesi denilmesinin nedeni sahibinin ismiyle anılmasından ileri geliyor. Papazın seysisine İspir denir. (Cuma Tomar'ın anlatımından)

19. Köyler

İnsanlar doğal çevrenin bir özelliğinden ya da sosyal nedenlerle yaşadıkları mekânlara isimler vermişlerdir. Bu özelliğinden dolayı yer isimleri, mekânın tarihi ve coğrafyasıyla ilgili önemli ipuçlarını bizlere verirler. Her yer ve mekânın geçmişi ve isim olarak bir anlamı vardır.

Türkiye genelinde olduğu gibi, Ergani'de köylerin, dağların, tepelerin adlarının "*Türkleştirilmesi*" 1925'teki Şeyh Sait olayından sonra başladı, Demokrat Parti zamanında devam etti ve 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında da "*büyük temizlik*" yapıldı; tarihi yer adları değiştirilip uyduruk isimler konuldu, böylece geçmiş hafızalardan silinmek istendi.

Aşağıda yer alan köylerin isimlerini şekil ve anlam bakımından geçirdiği evreleri ve kökenlerini araştırmadığım için hangi dil grubuna (Ermenice, Kürtçe, Türkçe, Arapça...) ait olduklarına dair bir şey söylemem doğru olmaz. Bu, dil bilimcilerin işidir.

Ermenilerin yaşadığı köylerin bir kısmının isimleri **Ergani Sancak Kanunnâmesi**'nde yer almaktadır. Kanunnamenin dışında kalan köylerin isimlerini de dinlediğim bazı anlatımlardan ve okuduklarımdan yola çıkarak yazmaya çalıştım.

A. Anlatım ve Okuduklarımdan Öğrenebildiğim Ermeni Köyleri

¹⁸³ Basri Konyar, **Diyarbakır Tarihi, Cilt I-II-III**, Ulus Matbaası, Ankara 1936, s. 342.

Bağın ve Tilkhum Köyleri

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi'nde de birçok yerde Bağın ve Tilkhum isimleri geçmektedir. Örneğin: 484 (10 Mart 1045-9 Mart 1046) tarihinde “*Türkler, birçok yerlerde katliâmlar yaparak Bağın’e kadar geldiler. Tilkhum bölgesinde pekçok kan akıttılar ve sayısız hıristiyan öldürdüler*”; 500 (9 Mart 1051-8 Mart 1052) tarihinde “*Tilkhum eyaletinin yakınında bulunan büyük Argını kalesini zaptettiler*”; 511 (6 Mart 1062-5 Mart 1063) tarihinde, Sultan Tuğrul’un divanından çıkan üç büyük reis, “*beklenmeyen bir anda Tilkhum Argın eyaletine geldiler,*”¹⁸⁴ diye yazılmaktadır. Kitaba düşülen 203 nolu dipnotta, Bağın’ın Diyarbakır vilâyetinin Palu sancağına bağlı bir köy olduğu, 204 nolu dip notta ise, “*İncicyan, “Eski Ermenistan” adlı eserinde, Tilkhum’u, mevkilerini tespit edilmemiş olan yerlerin listesine dahil etmiştir. Bildiğimiz yalnız şundan ibarettir ki bu mevki Bağın’de veya civarında bulunuyordu (ED. DULAURİER)*”¹⁸⁵ yazılmakta.

Burada bahsedilen edilen Bağın, kanımca Kralkızı Barajı’nın altında kalan Bağın olmalı. Tilkhum ise, Ergani-Diyarbakır karayolunun güneyinde yer alan resmi kayıtlarda Yüksel, halkın hafızasında ise Tilxûm olarak kayıtlı olan köy olduğunu düşünüyorum. Bağın adı Ermenice Pağın, Pağnadun’dan geliyor olabilir?

Şerafettin Güneli’in yazdığına göre, Bağın, “1915 yılına kadar çok gelişmiş, büyük bir köydü, halkın hepsi hıristiyandı. 1915’ten sonra tamamen boşalmış, boş kalan evler yıkılmış ve yerle bir olmuştur. Köyün üzerinde kurulduğu şehir harabesi ise çok eski tarihlere dayanır. Burdaki hıristiyanlar Ermeni kilisesine bağlı olmasına rağmen Ermenice bilmiyorlardı. Zaza şivesi ile konuşurlardı. Gine bu köyün on kilometre batısında bulunan Hefselm köyü halkı da hıristiyandı. Ermeni kilisesine bağlıydılar, onlar da Ermenice bilmiyorlardı. Kırmanci şivesi ile konuşurlardı. Bağın köyü Dicle ırmağı üzerinde kurulan Kralkızı Barajı’nın doğu tarafındadır. Harabeleri kısmen baraj suyunun altında kalmıştır. Anlaşıyor ki, Ermeni kilisesine gittiği için pek çok Kürde Ermeni denmiştir.”¹⁸⁶

¹⁸⁴ Urfalı Mateos Vakayi-Nâmesi (942-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli, (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayını, Ankara 1962, s. 83, 93, 114.

¹⁸⁵ Urfalı Mateos Vakayi-Nâmesi (942-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli, (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayını, Ankara 1962, s. 83.

¹⁸⁶ Şerafettin Güneli, “Zağros Yöresinde Değiştirilen Tarihi Yer İsimleri”, Berfin Bahar Aylık Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, İstanbul, Aralık 2002, Sayı: 58, s.13.

Şehmus Aslan ise, Tilxûm için şunları yazmaktadır: Tilxûm, “*Zengeltîl Köy yolu üzerinde yüksek bir höyüğün güney yamacındadır. Tarihi çok eski olan bu höyük, bazı kaynaklara göre eski bir kaledir.*”¹⁸⁷

Hafselm (Bademli) Köyü

Hafselm Köyü, Ergani-Dicle yolu üzerinde, Ergani’ye 15 km uzaklıkta bulunan çok eski bir yerleşim yeridir. Qileş/Kileş Dağlarının doğu yamacına kuruludur. Nuri Balcı’nın anlatımına göre köyde eskiden tamamen Ermeniler yaşıyormuş. Hafselm’in karşısında, yani Ergani-Dicle karayolunun güneyinde yer alan Hafselm Mağaraları da Ermenilere ait bir yerleşim alanıymış.

Şehmus Aslan; “*Son Ermeni hadisesinden önce, köyün nüfusu tamamen Ermenilerden oluşuyordu. Onun için çevrede Hristiyan köyü olarak bilinirdi*”¹⁸⁸ diye yazmaktadır.

Hafselm Mağaraları

Hüşot/Aşot/Hurşod Köyü

1915’te Hüşot köyünün sahibi İbrahim Ağa’yı, Ermeni katliamında birçok cana kıymış. Sonra devlete borçlanmış ve borcunu ödeyememiş. Devlet, İbrahim Ağa’nın köydeki arazisini Dicle Köy Enstitüsü yapılırken okula tahsis etmiştir. Mal ve mülkü elinden alındığı için Züllüt Ağa olarak anılmaya başlanmış. İdari yapı içerisinde bugün böyle bir köy yok. Ama zamanında “*bu “köy ermenilerle meskundu. Bugün harabe olan köyün*

¹⁸⁷ Şehmus Aslan, **Kuzey Mezopotamya’nın Gani Kenti: ERGANİ**, Amid Gazetecilik Mat. Basım Yayın Dağıtım A.Ş., Diyarbakır 1998, s.146-147.

¹⁸⁸ Şehmus Aslan, **Mezopotamya’nın Gani Kenti ERGANİ**, Amid Gazetecilik Mat. Basım Yayın Dağıtım A.Ş., Diyarbakır 1998, s.135.

toprakları Dicle Öğretmen Lisesi ve Yayvantepe köyü sınırları içinde yer almaktadır.”¹⁸⁹

Gîsgîs (Kesentaş) Köyü

Gîsgîs, Ergani-Çermik karayolu üzerinde bulunan büyük bir köydür. Ergani’ye 15 km uzaklıktadır.

Şehmus Aslan, Gîsgîs’in çok eski bir yerleşim yeri olduğunu ve bir rivayete göre Ermeniler tarafından kurulduğunu, ayrıca Köyün sınırları içerisinde dört tarihi harabenin bulunduğunu ve Sinek Çayı kenarındaki Tendurik Tepesi’nde kayaya oyulmuş mağaranın çok ilginç olduğunu yazmaktadır.¹⁹⁰

Enver Atılğan ve Yaşar Hekimoğlu ise, “*Gîsgîs köyü bir Ermeni Kralı*” tarafından kurulduğunun rivayet edildiğini yazmaktadırlar.¹⁹¹

Malıkân (Karpuzlu) Köyü

Malıkân, Diyarbakır iline 47 km, Ergani ilçesine 11 km uzaklıkta bulunan ve Diyarbakır yolunun güneyinde Mil dağının güneye bakan yamacında ve demiryolunun kuzeyinde yer almaktadır. Eski bir yerleşim birimidir. Köyün ilk kuruluşu tam bilinmemektedir. Elde başka bir bilgi olmayınca, Yaşar Kurt’un yazdıklarını esas almaktayım:

Köyün büyüklerinin anlatımına göre köye ilk olarak Elîyê Heso, Ademê Xeco, Osmanê Xico, Yemo ve Xno isimli kişiler yerleşmiş, soyadı kanunundan sonra bu kişilere sırasıyla Ali’ye Kaya, Adem’e Kalkan, Osman’a İpek, Yemo’ya Aslan ve Xno’ya Yıldız soyadı verilmiş. Ayrıca Ermeni tehciri sırasında canını kurtaran ve Yemo’nun korumasına alınan Sefo’ya da Kurt soyadı verilmiştir. Bu köyün en önemli özeliği Ermeni tehciri sırasında bir kız ve erkek çocuğunu alıkoyup evlatları gibi yetiştirmeleri olmuş, ancak mirasçı olurlar diye nüfuslarına kayıt edilmemiştir. Bu iki Ermeni çocuğun nüfus cüzdanlarında anne ve baba isimleri Adem ve Havva olarak yazılmıştır.(Kanuna göre anne ve babaları belli olmayanlara Adem ve Havva ismi verilmektedir.) Son 100 yılın Malıkân’ı bu kişilerden olma çocuklardan oluşmaktadır. Her ne kadar köyün yaşlıları Malıkân ilk önce tek bir evden oluştuğu için bu ismi almıştır diyorsa

¹⁸⁹ M.Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.7.

¹⁹⁰ Şehmus Aslan, **Kuzey Mezopotamya’nın Gani Kenti: ERGANİ**, Amid Gazetecilik Mat. Basım Yayın Dağıtım A.Ş., Diyarbakır 1998, s.153.

¹⁹¹ Enver Atılğan-Yaşar Hekimoğlu, **ERGANİ**, Fatih Matbaası, İstanbul 1967, s.26-27.

da bunun doğruluğu kanıtlanmamış, çünkü Ergani'nin birçok köy ismi “kan” veya “yan” ile bitmektedir. Örneğin Çımıkân, Xftuşkân, Hêrsın, Ekinciyan, Tilkadi, Tulğum vs. Bu isimleri ne Kürtçe ne de Türkçedir.¹⁹²

Peki, bu köy isimleri Ermenice olabilir mi? Bilmiyorum, bildiğim yaşadığımız yerlerin isimlerinin anlamı ve kökenlerini dahi çoğu kez bilmeyişimizdir.

Miyadûn (Koyunalan) Köyü

Koyunalan'ın esas adı Miyadûn'dur. Ermenice “*keşişevi*” anlamına gelen Miyagadun'dan gelmektedir.¹⁹³

Köy, Ergani-Diyarbakır karayolunun güneyinde Geyik İstasyonu yanında, küçük bir höyüğün üzerine kuruludur. Gevran Ovasında yer almakta olup, arazilerinin büyük çoğunluğu taşlıktır. Köyde genellikle buğday, arpa, darı, mercimek, nohut ve ayçiçeği ekimi yapılmaktadır.

Wanke (Deringöze) Köyü

Deringöze'nin esas adı Wanki'dir. Ermenice “*manastır*” anlamına gelen Vank'tan gelmektedir.¹⁹⁴

Köy, Eyneto ile Qileş köylerinin ortalarında iki dağ arasında bir vadide kuruludur. Dicle-Ergani karayoluna uzaklığı 1,5 km dir. Köylü ziraatla, bağ ve bahçecilikle uğraşır. Suyu, üzüm ve bademleri meşhurdur. Eskiden köyde su değirmenleri vardı.

B. Ergani Sancak Kanunnâmesi'nde Yer Alan Ermeni Köyleri¹⁹⁵

1518 tarihli **Ergani Sancağı Kanunnâmesi**, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnamelerinden biridir. Tek ve orijinal nüshası, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri, 64 (840), sh. 531-534'de bulunmaktadır.

¹⁹² Yaşar KURT. https://tr.wikipedia.org/wiki/Karpuzlu,_Ergani (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2015?)

¹⁹³ Sevan Nişanyan, **Adını Unutan Ülke**, Everest Yayınları, İstanbul 2010, s.102.

¹⁹⁴ Sevan Nişanyan, **Adını Unutan Ülke**, Everest Yayınları, İstanbul 2010, s.101.

¹⁹⁵ Doç. Dr. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri**, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 251-156.

Kanunnamenin ilk 25 maddesinde sancaktaki Müslüman ve Müslüman olmayan halktan alınan şer'î (kanuni) ve örfî (idari) rûsûm (vergi) nasıl alınacağına dair düzenlenmiştir. İdari ve kanuni vergide isim ve miktarında Hasan Padişah kanunları (Uzun Hasan zamanında yapılan kanunlar) esas alınmış olup, 26. Madde de 14 Ermeni köylerinden alınacak tespit edilen vergileri düzenlemektedir. 26. Madde de şunlar yazılmaktadır:

“Bunları verü-gelen livâ-i mezbûrda on dört kıt’a Ermeni kurâsıdır.¹⁹⁶ Bu taktir olunan rûsûmı verdüklerinden gayrı gerü bu karyeler re’âyâsının ba’zı maktû’ları dahi vardır, an-kadîm vere-gelürler imiş ki, karye ne miktar nesne vere-gelmişler ise zikrolunur.”

Kanunnamede isimleri geçen Ermeni köyleri sıralandıktan sonra, köylerin yeni ve eski adlarını ve sonra da köylerin bugünkü durumlarını açıklamaya çalışacağım.

Ergani Sancak Kanunnamesinde adı geçen Ermeni köyleri:

1. Karye-i Bayur: Bağür (Bağûr) Köyü

Köy, bugün Ergani ilçe sınırları içerisinde kalmıştır. Resmi kayıtlarda İsmet Paşa Mahallesi olarak geçer, ama halk Bağûr ismini kullanmayı tercih etmektedir.

2. Karye-i Nife: Nîfe Köyü

Nîfe Köyü, ilçenin hemen batısında bulunan Nîfe Dağı’nın kuzey yamacında kurulmuş. “XVI. yüzyılda Ermenilerin meskun olduğu bu köyün harabeleri bugün Boğazköy yakınında olup, Ergani’nin 7 km. batısında yer almaktadır.”¹⁹⁷ Şu anda böyle bir köy yok, sadece harabeleri var. Çocukluğumda arkadaşlarımla birlikte Nîfe harabelerinde oynardık. Eskiden bir kilise kalıntısı da varmış, sonradan kilise kalıntısının yeri harman yeri yapılmış. Batı tarafında ise bir Ermeni mezarlığı varmış.

Nif: Yunanaca “*peripınarı*” anlamına gelen Nymphaion’dan gelmektedir.

¹⁹⁶ Burada 14 köyden söz edilmekte, ama kaynak eserde 15 köye ilişkin açıklama yer almaktadır. Rakamda bir yanlışlık olmalı. (Doç. Dr. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri**, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.253.)

¹⁹⁷ M.Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.4.

Enver Atılgan ve Yaşar Hekimoğlu'nun birlikte hazırlamış oldukları ERGANİ kitabında; bölgede sürekli savaşların olduğunu ve “*Savaşlarda eski Ergani’de kale dışında kalan yerler korunamadığından birkaç kez tahrip edilmiştir. Batı kesiminde bulunan şimdi (Malo Düzü) denilen Aşot, doğu kesimindeki Hersin denilen Arsinia ve güney batı kesimindeki Nif şehir harabeleri bu yerlere örnek verebiliriz,*”¹⁹⁸ diye yazmaktadırlar.

Bu sav doğru değil, Ergani 1515 sonrası Osmanlı egemenliğine girdikten sonra, Ergani’de hiçbir savaş olmamıştır ve daha önemlisi de Yavuz Sultan Selim zamanında çıkartılan kanunname Nife köyünden alınacak vergiler bile belirlenmiştir. Köyde “*1518’de 39 hane, 7 mücerred; 1530’da 63 hane, 30 mücerred ve 1566’da 119 hane, 35 mücerred nüfusa sahip idi.*”¹⁹⁹ Demek ki köy 1515’ten çok çok sonra harabe olmuştur. **1894-96 ya da** 1915 Ermeni katliamlarında yıkılmış olabilir mi? Bilmiyorum.

3. Karye-i Harbend: Yeşilköy (Herbeto) Köyü

Köy, Ergani-Çermik karayolu üzerinde, Ergani’ye 6 km mesafededir. Aşot/Hoşot Ovasındaki köyün arazilerinin büyük bir kısmı Boğaz Çayı sularıyla sulanmaktadır.

1891 yılında Herbeto köyünden geçen Arifi Paşa; “*Sonra Haraptar kariyesindeki âtik bir kilise gezildi. Binası küçük ise de metindir,*”²⁰⁰ diye var olan bir kiliseden söz etmektedir. Seyahatnamede köyün ismi Haraptar olarak yazılmıştır.

Bugün, bu kiliseden geriye kalan hiçbir şey yok!

4. Karye-i Malan: Pınarkaya (Malan) Köyü

Köy, Ergani-Çermik şosesi üzerinde, ilçe merkezine 10 km uzaklıktadır. Salhi dağının doğu yakasındadır. Köyün geniş arazisi olmadığından köylü genelde hayvancılıkla uğraşır.

¹⁹⁸ Enver Atılgan-Yaşar Hekimoğlu, **ERGANİ**, Fatih Matbaası, İstanbul 1967, s.25.

¹⁹⁹ Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih Erpolat, “*XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı’ndaki Gayrimüslim İskan Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme*” Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Eylül 2004, Sayı: 4, s.159.

²⁰⁰ Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Arifi Paşa’nın Seyahatnamesi Diyarbakir, **BELGELER Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Cilt: XVIII, Yıl: 1997, Sayı: 22, TTK Basımevi, Ankara 1998, s.109.

M. Salih Erpolat, “*XVI. yüzyılda Müslüman ve Ermenilerin beraber yaşadığı bir köy*”²⁰¹ olduğunu belirtir.

5. Karye-i Banhor: Yamaçlar (Balaxur) Köyü

Köyün bir başka ismi de Yukarı Balahur’dur. Ergani’nin 14 km güney batısındadır. Balahur dağının kuzeyine bakan yamacına kurulmuştur. Tarıma elverişli arazi az olduğunda, köylü geçimini hayvancılıktan sağlar.

M. Salih Erpolat, “*XVI. yüzyılda halkı ermeni*”²⁰² olduğunu yazmaktadır.

6. Karye-i Hilâlî: Sesverenpınar (Hılar) Köyü

Hılar Köyü, Ergani ilçe merkezinin ve Elazığ-Diyarbakır Karayolu’nun 7 km güneyinde, dağlara yaslı haldeki kayalar içerisinde yer alan bir yerleşim yeridir. “*Hılar: Tahrir Defterlerinde sehven Hilâl, Hilâlî imlâsı ile yer almaktadır.*”²⁰³ M. Salih Erpolat’a göre, “*XVI. yüzyılda ermenilerle meskun olan*”²⁰⁴ bir köydü.

Hılar, yerleşim yeri ve coğrafî bir mekân olmanın ötesinde, yazılı ve yazılı olmayan tarihin çok önemli bir tanığıdır; Çayönü Tepesi (Kotê Berçem)’ni de içine alan tarihi bir mekândır. On bin yıllık tarihin bizlere bıraktığı bir mirastır. Bu nedenle *I. Derecede Arkeolojik SİT Alanı* ilân edilmiştir.

Ermenicede Hılar bilge anlamına geliyor. Edindiğim bilgilere göre, Hılar Ermenicede Khigar şeklinde yazılıyor ve Türkçe Hığhar, Kürtçe Hixar okunuyor. Sözcük olarak akıllı, bilge anlamını taşıyor, ama bu akıllı olmada, bu bilgelikte biraz kurnazlık vardır.²⁰⁵ Ermeni edebiyatının mizah ustası Hagop Baronyan’ın yazılarını yazdığı gazetelerden birinin adı da Hılar’dır.²⁰⁶

²⁰¹ M.Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.5.

²⁰² M.Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.3.

²⁰³ Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih Erpolat, “*XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı’ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme*”, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD), Sayı:4, Eylül 2004, s. 160.

²⁰⁴ M.Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.6.

²⁰⁵ Müslüm Üzülmüş, **On Bin Yıllık Tarihin Tanığı HİLAR**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s.34.

²⁰⁶ Talin Suciyan, “*Edirne, Trabzon ve İstanbul’dan Muhallif Gazeteci Baronyan Geçti*”, Birgün Gazetesi, 1 Nisan 2007.

Urfalı Mateos Vakayi-Nâmesi'nde, 13 Mart 1035-11 Mart 1036 tarihleri arasında Müslümanlarla Hristiyanların çok kanlı bir şekilde savaştıklarını, Müslümanların Sevaveragk ve Alar'da çok katliam yaptıklarını yazar. Kitapta bu yazılı metne düşülen bir dipnotta: Tarihçi Edourd Dulaurier, Sevaveragk'ın Ermeni Mezopotamya'sında bir şehir olduğunu, bugünkü adının Siverek olduğunu, Alar'ın ise, Siverek'in yakınında bulunduğunun ihtimal olduğunu; Prof. M. Halil Yinanç'ta aynı dipnotta, bu mevkiin ismi İslâm coğrafyacılarında *Hilar* şeklinde geçtiğini ve Diyarbakır bölgesi kalelerinden biri olduğu yazmaktadır. Prof. M. Halil Yinanç kaynak olarak; İbn Şeddad, A'lak el-Hazire, c.2'yi göstermektedir.²⁰⁷ Bu veriden hareketle en azından şunu söyleyebiliriz: 1035-1036 yıllarında Ermeniler Hilar'a 'Alar', Müslümanlar da Alar'a 'Hilar' demektedir.

Birçok kaynakta Hilar'da bulunan bir kiliseden bahsedilmektedir. Hilarlı Şerafettin Güneli Hilar'da bulunan **Hristiyan Kilisesi** hakkında şu bilgileri vermektedir:

*"Xırbe ve Warge denilen yerde son zamanlarına kadar sağlam bir kilise vardı. Cemaati ve papazı olmayan bu kilisenin çok kıymetli bir çanı ve pek çok heykel ve dini resimleri olduğu; Birinci Dünya Savaşı sırasında buralara gelen Alman birliği subaylarının bunlardan çoğunu götürdüğü, çanın da antikacılar tarafından çalınarak İstanbul'a kaçırıldığı söylenmektedir. Daha sonraları kilise define arayıcıları tarafından temeline kadar sökülerek yok edildi."*²⁰⁸

Hilar, Osmanlı Kanunnamesinde de yazıldığı gibi bir Ermeni köyüdür. Bu nedenle, bugün Hilar'da birçok yer Kürtçe telaffuzla Ermeni şahıs isimleriyle adlandırılmakta ve bu yer adları hep Ermenileri hatırlatmaktadır. Huneyn Kaygusuz, halen kullanılan Hilar'daki bazı yer isimleri ilgili bizlere şu bilgiyi vermektedir:

"Hilar'ın eski yerleşim yerinde bizim Müslüman Kürtlerle Kürtçe konuşan Ermeniler (Fileler) bir arada yaşıyorlardı. Bugünkü yerleşim yerinin 300 metre güneyindeki yerleşim yerinde köyün tam ortasında yıkık bir kilise vardı. Kilisenin yerini biliyorum. Ben çocukluğumda yıkılmış bir halde olan kilisenin duvarlarını gördüm. Kilisenin doğusundaki alanda Müslüman

²⁰⁷ **Urfalı Mateos Vakayi-Nâmesi (942-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayını, Ankara 1962, s. 58-59.

²⁰⁸ Şerafettin Güneli, "*Çayönü Kazılarının Yapıldığı Hilar Köyündeki Arkeolojik Bulgular*", *Berfin Bahar Dergisi*, Kasım 2002, Sayı. 57.

Kürtler batısında Kürtçe konuşan Ermeniler oturuyorlarmış. Birer köylü olarak iç içeydiler. Dinleri farklı oldukları halde komşuluk ilişkileri ile tarlada, bağda-bahçede çalışmaları, hayvan otlatmaları vs. hayatın her alanında iç içe ve beraber yaşıyorlardı.”²⁰⁹ Ermenilerden kalan bildiğim bazı yer isimleri şunlardır: “Korta Rezê Şeravî (Rezê Arut), Besta Ago(Agop), Aşê Virto, Erdê Kotın, Erdê Papêz, Mezelê Sarkis, Şikefta Mano, Şikefta Welê, Kaniya Kuba. Bu bahsettiğimiz yerlerin sahipleri isimlerinden de anlaşılacağı gibi bir zamanlar Ermenilerdi.”²¹⁰

7. Karye-i Nik-azûr

M. Salih Erpolat, Karye-i Nik-azûr’un Tilğurur, yani Tilhuzur köyü olduğunu ve “XVI. asırda Ermeni yerleşim alanı”²¹¹ olduğunu yazmaktadır.

Tilhezûr, Ergani’nin yaklaşık 6 km güneyinde bir höyük üzerinde yer almaktadır. Eski bir yerleşim yeridir. Köyde zaman zaman arkeolojik kazılar yapılmaktadır. Köyün resmi kayıtlardaki adı **Yayvantepe**’dir.

8. Karye-i Yiğit-nik-i Süflâ

Günümüzde Ergani’de bu isimle bir köy ya da mevki bilinmiyor.

9. Karye-i Herseni: Hersin Köyü

Hersin, Hersin Çayı kenarında kurulu eski bir yerleşim alanıydı. “Ergani’nin 6 km. doğusunda ve 8 km. güneyinde bu iki ismi taşıyan iki ayrı mahal vardır. Bunlardan doğudaki Hersini harabe haline, güneydeki ise Bozyer (Kolbeğt) köyüne bağlı mezradır. XV. yüzyıldaki bu köyün şimdi harabe olan Hersini olması kuvvetle muhtemeldir. Halkının ermeni olması ve bugün harabe olması bu fikri kuvvetlendirmektedir.”²¹²

“Yakın bir zamana kadar burada bir kilise harabesi bulunuyordu. Kotekan Köyünden göç eden aileler yerleşince bu kilisenin duvarlarını yıkarak taşlarını ev yapımında kullandılar, böylece muhteşem yapı yok oldu.”²¹³

10. Karye-i Mendeken: (Mındıkân/Mendegân Köyü)

²⁰⁹ Huneyn Kaygusuz’un 23 Temmuz 2015’te şahsıma gönderdiği mektuptan.

²¹⁰ Huneyn Kaygusuz, **Hîlar**, Titiz Yayınları, İstanbul 2010, s.63.

²¹¹ M.Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.4-5.

²¹² M.Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.6-7.

²¹³ Şehmus Aslan, **Kuzey Mezopotamya’nın Gani Kenti: ERGANİ**, Amid Gazetecilik Mat. Basım Yayın Dağıtım A.Ş. Diyarbakır 1998, s.164.

Günümüzde Ergani’de bu isimle bir köy ya da mevki bilinmiyor.

11. Karye-i Ekrek

Günümüzde Ergani’de *Ekrek* ismiyle bir köy ya da mevki bilinmiyor.

M. Salih Erpolat, bu köyün bugün Çermik ilçesine bağlı olduğunu, Cumhuriyet döneminde isminin Köksal olarak değiştirildiğini yazmaktadır.²¹⁴

12. Karye-i Teletnik-ı ‘Ulyâ

Günümüzde Ergani’de bu isimle bir köy ya da mevki bilinmiyor.

13. Karye-i Nursenik

Bu köy, kanımca **Norşin(?)**’dir. Yanlış bir okuma veya telaffuz hatası olabileceği gibi, bir yazım hatası da olabilir. Günümüzde Ergani’de *Nursenik* ya da *Norşin* ismiyle bir köy ya da mevki bilinmiyor.

M. Salih Erpolat, bu köyün bugün Çüngüş ilçesine bağlı olduğunu, yeni adının Balcılar olduğunu yazmaktadır.²¹⁵

14. Karye-i Dursud: Dursud Köyü

Günümüzde Ergani’de **Dursud** ismiyle bir köy ya da mevki bilinmiyor.

15. Karye-i Kızılca: Otluca (Qizilce) Köyü

Köy, Ergani’nin güney batısında, dağın güney yamacında kuruludur. Ergani’den yaklaşık 12-13 kilometre uzaklıkta olup, Ergani-Çermik yolunun güney tarafına düşmektedir. Köyün kuzeyi dağlık, güneyi ovalıktır. Köy halkı tarım ve hayvancılıkla uğraşır.

Qizilce/Otluca Köyü’nde bir yatır, türbe bulunmaktadır. Bu türbede yatan zatın Enüş Peygamber olduğu söylenmektedir. Bazıları da Enüş Peygamber değil, Abbas Peygamber olduğunu söylemektedir. Bazıları da, Enüş Peygamberle Abbas Peygamberin aynı kişi olduğunu söylemektedir. Tabi bunlar hepsi söylenti.

²¹⁴ M.Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.4.

²¹⁵ M.Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.5.

XVII/

MERYEM ANA KİLİSESİ'NE İLİŞKİN ALDIĞIM BAZI YAZILAR

Aralık 2009'da Diyarbakir Mail Grubunda²¹⁶ arşivimde bulunan Meryem Ana Kilisesi ile ilgili ve daha başka birçok konuda çok sayıda fotoğraf paylaştım. Meryem Ana Kilisesi'ne ait olan fotoğraflara ilgili duygularını dile getiren çok sayıda iletiler aldım o zaman. Gelen iletiler şahsi e-posta adresime ve de Diyarbakir Grubuna²¹⁷ gönderildi. Kiliseyle ilgili gönderdiğim yazıyı, fotoğrafları ve bunlara ilişkin gelen iletilerden önemli bulduklarımın bazılarını gönderiliş tarihlerine göre, -iletileri yazanların hoşgörüsüne sığınarak- paylaşmak istiyorum.

A. İletim ve Gönderdiğim Fotoğraflar²¹⁸

Sevgili Yervand Kardeşim,
Diyarbakir kokan şiir tadındaki iletin beni fazlasıyla duygulandırdı. Sağ ol, var ol. Benden Ergani'de tar-u mal edilen **Meryem Ana Kilisesi**'ne yaptığınız ziyaretlere ilişkin varsa fotoğraflar istemektesiniz. Üzgünüm. Keşke böylesi fotoğraflar arşivimde olsaydı. Ama daha önce grubumuzla paylaştığım 3 fotoğrafı ve bir yazımı sizinle ve de değerli grup üyelerimizle yeniden paylaşıyorum.

Fotoğraflardan ilki kilisenin sağlam halini, ikincisi ve üçüncüsü tar-u mal halini arz etmektedir.

Ermenilerin Makam'a, Çiyayê Meryema'ya çıkışlarını, ziyaretlerini çok iyi hatırlıyorum. Sunduğum yazıda hem kilise hakkında edindiğim bilgileri ve hem de kiliseye yapılan ziyaretleri hatırlayabildiğim kadar yazmaya çalıştım. Umarım beğenirsiniz. Saygı ve sevgiler...

Not: 18 Aralık 2009 tarihinde gönderdiğim yazımın içeriği Meryem Ana Kilisesi ile ilgiliydi. Meryem Ana Kilisesi bahsinde anlattığım için, tekrar olmasın diye yazıyı buraya almadım, sadece fotoğrafları aldım. (Bkz. XVI. Bölüm, s.124-130.)

Müslüm Üzülmez

²¹⁶ Diyarbakir@yahoogroups.com

²¹⁷ 21 Ekim 2013 tarihinde kendi isteğimle anılan gruptan ayrıldım.

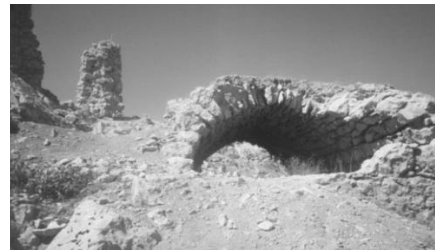
²¹⁸ Bilgisayar ortamında değişen bazı harf karakterlerinin düzeltilmesinin dışında yazılarda hiçbir değişiklik yapılmamıştır.

Album No:
N 112
Çekiliş Tarihi:
Ocak 1909
Fotoğrafi Çeken:
Gertrude Bell
Yer:
Arghana-Türkiye
Yerin Modern Adı:
Ergani-Manastır
[Meryem Ana Kilisesi
avlusunda bağlı atlar.]
Durumu: İyi

Manastır 1967

Manastır 2001

B. Fotoğraf ve Yazımla İlgili Gelen Yazılar

1. Udi Yervant Bostancı'nın İki Gönderisi

Müslüm Baba, beni baştan vaftiz ettin.

Canım abem, ele güzel yazmışsanki, Surp Giragos Kilisesi'nde yeniden vaftiz olmuş gibi hissettim kendimi. Wey sağ olasan can abem. Biz ayrı ayrı heçbi şeye yaramayız, beraber oldukça sevdiğçe güzelleşiriz ve dünyamızda o nebze güzelleşir. Ses dalgalarından behsetmişken, çoculuğumda Diyarbekirinde Oki radyo dalgalarını oynatırken hani vij vij, qij qij ederken bir yeri buldun mu, hele o seslerde Yerevan radyosunda Aram Dikranyan'ın, ya da Garabede Xaco'nun o yanık Kürtçe ezgilerini yaxaladın mi nenem, dedem hemen bağırarak “*Yervo neleyize to girti*” feryadane seslerini hala duyar gibiyem. Ardi sıra dedem Xacadur'un;

*Ay le dilemin dilemin, dilemün
Barane şılkır cilemün
Feleke xırakir malamün*

Yakarışını Diyarbekir'den bir ses dalgasıyla Emeriqaya kadar ulaştıran fikrine, ruhuna qurban abe can.

Gerçi sahan heç yazmamıştım ama heçte peşın biraxmamıştım. Sevgili Nejat Satıcı qardaşımın Diyarbakirimizin fotolarından sonra, özellikle siz Erganimizi hergün önümüze en güzel ciger kebabi gibi serdin... Sardin ama uzun zamandır abeme sormag istidim.

Ben de Ergani'ye bir qac sefer ziyarete getmiştim. Zülküf Pexemberin üstünde bulunan Meyrem Ana ziyareti daha tamamen tar-u mar olmadan önce, hatta her gettigimizde'de orada yatardığ. Dağa da yürüyerek çıkardığ, gerçi bunlari kesin bilmen lazim. Sorum şu ecebe heç o Ermeni ziyaretinin resimleri sende war mi? Ege olırsa dile benden ne dilersen. Sebehlere qeder abeme ut çalar şarqi sölerem. Çiköftesile ciger kebabida benden.

Daha qardaşımdan ne istisen? Size ele güzel kezep şewıti besteler geliki seneye hepizi perıtandi edecağam.

Can Müslüm abem, senden daha çooox şeler bekliyiğ xeberin olsun ha!! Seni qolay qolay bıraxmağ yox bilesen...

Geçen günde sevgili axparigim, canım cigerim Mıgırdiç Margosyan axparigimde Çurik-Çırık qastalini ele bi güzel anlatmıştıki susuz olmadığım halda qaxtım ağzımı qastala dayadım iki fırtta ben içtim.

Yawo eyiki warsiz ha, yoxsa çoxtan Emeriqayı bıraxıp oralara gelmişim.

Canım abemi, aşqla titreyen yüregimle sarar her şeyin gönlünce olmasını dilerim. Eyiki warsiz ve hep war olin.

En derin saygı ve sevgilerimle...

Udi Yervant
(18 Aralık 2009)

Müslüm Babam,
O muhteşem resimleri ve de mailini içim yanarak okudum. Tabi ki o weraneyi görüpte üzülmemek mümkün mü? Hemen Tatyos efendinin Rast makamındaki harika şarkısı aklıma geldi:

*Bir gönlüme bir hali perişanıma baktım
Zalim seni yad eyleye ah eyleye çaktım
Sen yoksun o yok ben yalnız çıldıracaktım
Zalim seni yad eyleye ah eyleye çaktım*

Bende bir resimdeki kiliseye, birde kapısında bağlı olan o eşşeklere baktım,

Siz yoksunuz ,biz yokuz, ben Emerikada yalnız çıldıracaxtim.

Canım abem cox uzun bi mesaj atmıştım sahan. Sabah gözümü açar açmaz maillere girdimki ne göreyim! Sadece iki satırı getmiş. Tabiki cox üzüldüm. Tıpqı senin bu yazıdaki hüznün gibi bende hüznlendim. Hem o iki werane resime, hemde uzun uzun içimi döktüğüm mesajımın getmeyişine. Şimdi o acıyı tekrar yaşiyarax yazmaya başladım... İşin en acısı ne bilisen Müslüm Babam? Benim şu an neden Emeriqada olışım. Neden ben buradayam bilisen? Hergün qafamıza o balyoz gibi inen SÖZDE kelimesi yüzünden. Yıllarca hep o kelimeyi duydix. Halbuki ben ÖZDELERLE büyüdüm. Benim rehmetli anamın anası nenem Eva öldüğında doxsanbeş yaşındaydi, bundan girmibeş sene önce öldi, dedem Xaçadur (Xale Temmo) gine öyle, Nenem Emo gene öyle. Yani canlı tarihlerle yaşadım. ÖZİNİ biliyem bu işin SÖZDESİNİ degil...

Üçyüzaltmış odalı, Erganimizin, o Ortadoğının en büyük manastırını da hep o büyüklerimizden duyduğ. Erganimizin incisi olan o yapıt, bazi yapıtlar gibi tar-u mar oldi. Yani bazi şeleri xaritadan silmağa üstümüze yoxtir. İşte ispati. Müslüm abem gibi dev bir arşivcinin arşivinde dahi o eserlerden bi tene bile yox, gelde üzölme! Bide sahan Müslüm Üzölmez diyiler, Yawo ben elli sefer bu abem dünyanın en hassas adamıdır dedim, benim gibi her olumsuzlıqlara üzölür dedim ama gine sahan ÜZÜLMEZ deyiler, beni dinliyen yoxki can abem...

Senin de inci teneleri gibi döktürdüğün yazını yutar gibi oxıdım.

BEN SENDEN Bİ SALXUM ÜZÜM İSTEDİM SEN BAHAN Bİ BAĞ VERDİN.

Wey sag olasan canemın, qurbanate bım bıremıne delal. Em heyya sag bın Ergeni ji jibir nakın, wekate bı dıl germ zılamajı em jibir nakın. Em weka neynuk-u goştin.

Can abem, Erganidaki Çiyayê Meyremana'ya çıxarken daha dün gibi çörek, börek, nav sıtılada mast, hek alışverişlerini heeeeeç unıtmıyız. Her zaman büyüklerimizle yan yana oturıp qonışırken geçmiş günlerimizi yad ediyğ... Şimdi diyecağsan Keke Yervant nereden girdin nereden çıxtın! İnsan gurbette candan bi hemşerisini görünce ne yapacağını şaşırı, hama başlı içini dökmağa... Düñki sahan yüzde biri ulaşan o mesajımı yazarkende iki tene misafirimi beklidim. Biri yetmişaltı yaşında harika bir sesi olan Vartkes Atdögenyan, Biride seksenaltı yaşında Keman virtiozu Suren Kahveciyan ahpariklerimdi. Hata bi yandan rehetli babam Keke Yakodan öğrendiğim Diyarbekir usuli bulgur pilavi, bi yandanda gine ondan öğrendiğim salatadan yapıdım. Bi yandan da çiköfte malzemelerini hazırlıdım. Onlar gelene qeder bunlari hazırlayıp mailimide bitirmiştım ve oturup iki kedeh raqi içtiğtan sora abeme ulaşamiyan mailimi onlara oxıdığmda ikisininde gözleri doldı, ve senin yolladığın maili ve de resimleri ahpariklerimede gösterdım yaralari sanki tezelenir gibi başladığ eskilerden qonışmağa, ud çalmağa şarqi söylemağa... Onlardan cox şeyler öğreniyem. Çox derlemelerim war. Yani Yervant yan gelip yatmı burada hep çalışıyam ve de sizlere güzel şeler ulaştırmağ için hep araştıriyam.

Canım abem, bu aralar coxta heyecanlıyam, heyecanım Yeni Yıldı Hollanda'da yapacağım program için degil tabiki. Paris'teki canım abem Şehmus Güzeli göreceğım içindir. Paris temsilcimizi görüp onunla

edecağımız her sohbetinde sizde olacağsınız. Yeni yılın akabinde hemen Paris'e gidecağam, Güzel abem bahan telefonini özelime atarsan cox sevinirem...

Sevgili Müslüm babam, bu aralar Şeyhmus Diken abeminde vaftiz babalığını yapacağı iki projemiz daha var, umarım benim için önemli olan o projeyi gerçekleştirebileceğam. Umudım emegi bende goz nuri gibi olan Şeyhmus abemde.

Canım Şeyhmus abem, ew roj disa bıbuna em behevra. Pıra ber deh çava runın u di qedeh mey wexin.

Sılav u rezamın ji xwuşkamıra jibir neki. Çave herdu xwarzexu radımısım.

Sevgili Cemalettin Akbaş kardeşim, senin sorduğun kişilere Los Anglete hiç karşılaşp herhangi birşey duymadım ama o soyadlarından'da anladığıma göre Süryani olmalılar. New York'ta veya New Jersy'de yaşıyor olabilirler araştırıp abeme bildiririm.

SERÊ SALÊ BÎNÊ SALÊ XWEDÊ KUREK BÎDE MALÊ

Yeni yılınızı da en derin kardeşlik dileklerle kutlar, tüm dünya halklarına barış ve huzur getirmesini dilerim... Eğer işimiz dileklere kalırsa yanmışız, ama adet yerini bulsun dedik. Müslüm abemi tüm sıcak duygularım ile kucaklar, verdigin emeğe binlerce teşekkür ederken, yarım gelen mailim içinde tekrar tekrar özür dilerim. Umarım mail eline geçtiğinde ya bu ne saygısız biridir dememişsindir... Yanaklarından sevgiyle öpüyorum... Qardaşız Udi Yervant...

Sevgiyle qalın.

Udi Yervant Bostancı
(23 Aralık 2009)

2. Silva Atınız'ın Gönderisi

Sevgili Müslüm Üzülmez,
Sizin Ergani'de gördüğünüz ve acaba bu insanların akrabaları şimdi nerede dediğiniz ziyaretçilerden biri de annem Vartuhi Atiniz'dir.

Annemin çocukluk ve gençlik yıllarında Ağustos ayının 15'i civarına rastgelen Meryemana Yortusunda Gavur Meydanında yaşayan ahali kendi

deyişleriyle ‘Pantsr Asdvadzadzin’ (Yalçın Meryemana) kalıntılarını ziyaret ederlermiş. Otobüs tutma işini dedem Asadur Manoyan (Halit) ayarlamış ve katılanlar dedeme isimlerini yazdırırlarmış. Başta çörek ve lavaş olmak üzere türlü türlü yiyecek hazır edilirmiş. Meryem Ana Yortusundan 1 gün önceki Cumartesi öğlenden sonra yola koyulurlarmış. Ergani’ye ulaştıktan sonra Ağustos sıcaklığına rağmen dağ çok yüksek ve soğuk olduğundan gözü kesmeyen yolcular yarı yolda eşek kiralarmış ve götürülen yiyecek, giyecek ve battaniyeleri ile tepeye varırlarmış. Yolda ilk durak mutlaka Zülküf Peygamberin mekanı olurmuş.

Meryem Ana’ya vardıklarında mum yakar dualar ederlermiş, mutlaka bir gece kalın battaniyeleri ile dağda konaklarmış, geceler çok şenlikli geçermiş, fıkralar anlatılır sohbetler edilirmiş. Ertesi gün dağdan indiklerinde koyun veya horoz kurban ederlermiş, hatta hemen orada pişirir yer ve orada bulunanlara dağıtırlarmış.

Biz yazınızda geçenleri masal gibi uzun yıllar büyüklerimizden dinledik fakat yazınızı okuyup fotoğrafları da görünce her şey daha bir somutlaştı. Annemi 1940’lı yıllara geri götürürken bizim de kafamızdaki masalın resimlenmesini sağladığınız için çok teşekkür ederiz.

Sağlıkla kalın,

Silva Atınız
(22 Aralık 2009)

Sayın Silva Atınız’a:

“Zülküf Peygamber Makamı” ve Meryemana Kilisesinin bulunduğu dağa ait Müslüm Üzülmüş kardeşimin fotoğraflarını ben de görüyorum. Fakat doğrusu, hazmedemediğim beton ve özensiz müdahalelerden ötürü üzülmekten kendimi alıkoyamıyorum, ilk gördüğüm görünümüyle hafızamda yaşatmaya çalışıyorum. Şükür ki, dağ yerinde duruyor. Dağ yolcuları ilk duraklamayı dağın eteğindeki Çift Pınar(Narlık)’da yaparlardı. Kayaların dibinden fışkıran canım suların başında, dut ve çınar ağaçlarının altında. Kilise, dağın en yüksek noktasında idi. Gevran ovasını atla, güneyde Karacadağ’a, güneydoğuda Diyarbakır surlarına mendil sallı. Biz (amcamoğlu M.Şehmus Güzel’in kulağı çınlasın) yazları Narlık’da otururduk. 15-16 Ağustos yortu günleri kilise yolcularının tatlı telaşlarını izlerdik. Geceleyin de kiliseden taşan sesleri ve ışıkları.

Selâm olsun onlara ve herkese. (Siz Kevork Atınız’ın akrabası mısınız?)

Ali Güzel/(23 Aralık 2009)

3. Cahit Şener'in Gönderisi

Sn. Müslüm Üzülmez,
Ergani-Kavurmaküğü (Büyük Kiner) köyündenim. Yazılarınızı ilgiyle izliyorum. Kilisenin başına gelenler gerçekten hepimiz çok üzüyor. Zülküf Peygamber'in makamı (yazınızda geçiyor) onarıldı. Gönül isterdi ki kilisede onarılacak durumda olsaydı ama oraya her gidişimde inanın içim sızlıyor. Ben konunun uzmanı değilim ama kilisenin bulunduğu şekliyle temel ortaya çıkarılarak turizme açılabilir. Makamı onaran mimar kardeşimdi, ondan öğrendiğim kadarıyla bu durumdaki yapılar temel ortaya çıkartılarak vs. Benim bahsetmek istediğim konu asıl şu: Biliyorsunuz, Makam Dağının arkası yani Maden'e doğru Kiner Köyü bulunur. Postane telsizinin olduğu yerde mermer çıkarılmaya başlandı şimdi. Sizde o bölgeyi bilirsiniz, orada eski çağlara ait bildiğim kadarıyla eski yapılar var. Mesela Kırk Merdiven dediğimiz kaya var, bunun içi mağara ve o kayaya merdiven yapılmış yontularak. Bunun gibi o bölgede yine eski kiliselerden tutun bir sürü tarihi yapı, bu mermer ocakları bütün bunlara zarar verdiğini düşünüyorum. Bu sonbahardı, grubumuzun da üyesi olan müze müdürü Nevin hanıma durumu iletmıştim, oda bana köyün muhtarı ve bizlerin kendilerine başvurmamızı söylemişti. Orayı tanıyan biri olarak sizi ve yine o bölgeyi bilen grubumuzun diğer üyelerinin dikkatini çekmek istedim. Saygılarımla.

Cahit Şener
Yerel Gündem 21 Çevre-Sağlık Ana Çalışma Grubu
(23 Aralık 2009)

Sayın Cahit Şener'e:

Yazınızda Makam Dağı'nın Maden (batı) tarafı olarak, sanırım yukarı şehrin (Ergani'nin eski yerleşim yeri) uzantılarını tarif ediyorsunuz. Ne yazık ki oralar, defîne aramak amacıyla da, onyıllar boyunca delik deşik edildi. Halen de korunduğunu sanmıyorum. Tarih ve çevre koruma bilinci olsaydı Diyarbakır ve İstanbul surları ve ülkedeki nice tarihi yapılar çevreleriyle birlikte imar anarşisine mahkûm olur muydu! Bu vesile ile Kültür Bakanlığı'nın ilgili birimlerinden, yerel yönetimlerden ve ilgili sivil toplum kuruluşlarından dileğimdir: Kültür ve tabiat varlıklarını koruma ve yapılacaksa aslına sadakatle onarma konusunda, tarih saygısı ve estetik

kaygısı öncelikli olmalıdır. Turizm, ticaret v.s. sonra gelir, esasen o öncelikler olmazsa gelmez de... diye düşünüyorum.
Selâmlar, sevgiler.

Ali Güzel/(24 Aralık 2009)

4. M. Şehmus Güzel'in Gönderisi

DEĞERLİ HEMŞERİM MÜSLÜM ÜZÜLMEZ, KIYMETLİ SANATÇIMIZ UDİ YERVANT BOSTANCI, SEVGİLİ AMCAMOĞLU ALİ GÜZEL VE DİYARBEKİR GRUBU'NUN KIYMETLİ ÜYELERİ, merhaba. Yeri doldurulamaz hemşerimiz Müslüm Üzülmaz'in arşivinden cömertçe çıkarıp bizlere sunduğu fotolar sayesinde birçok Grup üyemiz, Yervant Bostancı kardeşim ve amcamoğlu Anayasa Mahkemesi üyeliğinden emekli ama hâlâ iyi kurulmuş bir İsviçre saati gibi tıkır tıkır çalışan Ali Güzel'in birkaç iletisi sonrasında ve hele amcamoğlunun iletisinde "topu bana da atması" üzerine kulaklarım fena halde çınladı ve aklıma bir Paris-Brüksel (Buruk-sel)-Paris yolculuğunda yazdıklarım geldi. **Paris, Sobe!** isimli kitabımın sonunda yer alan bu metni biraz değiştirerek ve bir "suçlunun" adını da ilk kez burada ifşa ederek sizlere iletirim dedim.

Çocukluk tadlarının, ana ve ninelerimizin anılarının, ufak tefek kafa ve göz yarmalarının yıllar sonra nasıl pat diye "Burdayız!" dediklerini aktarabilmek için.

Hepinize en içten sevgi ve selamlarımla.

M. Şehmus Güzel
(25 Aralık 2009)

YOL-CULUK

Penceremde kırılan yağmur damlaları. Yağmur taneleri. Uzakta peşpeşe dizilmiş ışıklar yitip gidiyorlar.

Yitip giden, uzakta, peşpeşe ışıklar yarışıyorlar trenle. Uzakta. Çok uzakta.

Uzakta trenle yarışan peşpeşe dizili ışıklar yitip gidiyorlar: Çünkü yolcu şoför.

Ve “çünkü”lerden sonra ekliyor: “Eve gelen Almanca halı olur. Ama bir Kürt veya bir Türk gelmeye görsün evine, dirseği vurur.”

Arkadaki, ikisi japonumsu, uzakdoğulu, çinimsi ve biri italyanimsı, üç bayan İtalyanca konuşuyorlar. Sağındaki ikili koltukta uyumaya çalışan Fransız engelliyorlar herhalde. Çocuk uzanıyor: Olmuyor. Yan yatıyor: Yine olmuyor.

O çocuk uğraşa dursun.

O çocuğun önündeki ikili koltukta genç bir bayan: Fransız olmalı, yazıyor, düşünüyor. Ama iki sözcük yazdıktan sonra, derin, çok derin düşüncelere dalıyor: Kalem sağ elinde, sağ eli göz hizasında, defter yaprağı önünde, düşünüyor: Yazmalı mı? Yazmamalı mı? Saçları at kuyruğu. Yanında çantası, paltosu. Bu arada işte tam bu sırada, Fransa'nın kadın mecmualarından (dergi denmesi/yazılması ayıp olur) en tanınanlarından ikisi elinde, başka bir bayan, koşar adım koltuklar arasından geçiyor: Büyük ihtimalle trenin arka taraflarında olduğu az önce anons edilen Bar'a gidiyor: Ne bileyim işte, havasından, bir barımtırak hava esiyor; işte öylesine hafifçe. Evet koşan adımlarla.

İtalyanca konuşan üç kadının yanlarındaki ikili boş koltuklara yerleşiyorum.

Koltuk ikili ama mekan dörtlü: Karşımdaki ikili koltuk da boş. Cumartesi gecesi treni bomboşa yakın. Koşturuyor.

Belki bu “boşluk”, belki tren havası, alıp beni 1960’lı yılların başındaki Ergani-Haydarpaşa trenlerine götürüyor:

Kör Zülo'nun kaval uğurlamasıyla başlayan o tadına doyum olmaz, o sanki asla bitmeyecekmiş gibi uzanan tren yolculukları: Yolluklar. Yol için anamın o mübarek elleriyle, günlerce önceden hazırlıklarına başladığı ve içine kendisinden, kendi anasından, anasının anasından kalanları, gelenleri kattığı yolluklar: Yol-luk-lar: O içli köfteler: Sanki bin yıl kalacak cinsinden. O köfteler: Yanında ekmeğiyle. O dolmalar: Patlıcan, biber, domates dolmaları. O tadına doyum olmaz sarmalar: Bağdan özenle seçilen asma yapraklarına sarılı o anılar: Açıkım ana. Açıkım...

Uyanıp uyanıp uyumalar. Uyumalar uyanmadan. Uyanmalar: Uyuduktan sonra yeterince. Uykum var günler öncesinden kalan. Uykum olmalı uykusuzluktan.

Uykum var. Uykum. Uyumalı. Uyu. Uyuyorum...

Bulutların arasından görüyorum: Nenem, anam, ablalarım, kardeşlerim ve çocukluğum. Her yaz olduğu gibi Makam Dağı'na çıkmış, Zülküf Peygamberin türbesini ziyaret etmiş, Ergani'ye inerken Çift Pınar'da mola vermişiz. Mola demek lafın gelişi: Başlıbaşına bir piknik ki değme gitsin: Günlerce önceden hazırlanmış puf börekler, kıymalı börekler, zeytinyağlı dolmalar, peynirin hası ve aklınıza ne gelirse. Nigâr ablam çayı demliyor. Annem yiyecekleri çıkarıp, örtünün üstüne seriyor...

Çift Pınar, kasabanın içme suyunun çıktığı kaynaktır. Suyu buz gibidir: Bir içen bir daha unutamaz tadını. Çift Pınar'ın hemen yamacında Kasaba Mezarlığı bulunur. Babam Hasan Güzel, amcalarım, amcamoğlu Kemal Güzel ve daha niceleri yıllar sonra buraya dinlenmeye çekildiler: Manzarası müthiş çarpıcıdır: Ergani'nin bütünü ayağı altında yayılır. Uzaktan, güneşli bir günde, Hilar Çayı'nı bile görebilirsiniz. Biraz daha yakınından Ergani-Maden karayolu geçer. Daha ötelerden ise kara tren. Çift Pınar ve mezarlığımız küçük bir tepeciktedir yani. Babamı ve bizi bıkarıp giden akrabalarımı gıptayla anıyorum.

Evet mezarlığımızın hemen sol dibindedir Çift Pınar. Yemek sonrası akşam serinliği yaklaşırken çocuklar saklambaç gibi bir oyun oynuyoruz: Sık kavak ağaçlarının arkasına saklanıyoruz, sonra birden bire çıkıp küçük bir taşçık sallıyoruz: Karşımızdakine. Kardeşlerimize. Bir çıkıp bir taşçık atayım diyorum, kavak arkasından çıkar çıkmaz küt diye bir taş geliyor sol gözümün üstüne: Gözüm mosmor, (Burada bu taşı atanın kim olduğunu artık açıklayabilirim, madem ki bu ileti Diyarbekir Grubu'nun değerli üyeleri arasında kalacak. Tamam açıklıyorum: Taşı atan kardeşim Rahmi'ydi.) anam ve nenem bağırsıyor hemen sesime: "Kadan belanı alam, kurban, ciğerim, vay başıma gelenler..." Sesler uzaklaşıyor, çocuk başım dolanıyor, ayaklarım yerden kesiliyor... Ve uçuyorum...

Makam Dağı'na çıkışlar başlıbaşına bir serüvendir: Kasaba çıkışında, evlerin avlularındaki meyve ağaçlarının yerini, önce çeviz ağaçları alır. Makam Dağı'nın ilk tepeleriyle birlikte ise badem ağaçları: Artık gününe ve zamanına göre, çevizi dalından koparıp yemek isterseniz önce kabuğunu temizlemelisiniz: Ellerinizle. Ve elleriniz yemyeşil olur. Ki öyle birkaç

yıkamayla çıkaramazsınız. Kokusunu unutamazsınız: Taze cevizin. Taze bademin. Tadına doyum olmaz çünkü...

Bir otel odasında uyanıyorum. Otel caddeye bakıyor. Ana caddeye. Gürültünün içindeyim. Gürültü. Benim içimde: Otomobil, kamyon, tramvay gürültüsü odamın içinde. Duş. Kahvaltı. Gazeteleri almak için çıkıyorum. Alıp dönüyorum.

Okuyorum. 12’de otelden ayrılıyorum. Tam çıktım ki kar yağmaya başlıyor. Kar yağıyor ve kar altında yarım saat yürüyorum. Dönüyorum. Kafeterya’ya. Yazmak için zamanım var. Yazmak istiyorum. Daktilom yok. Zamanım var.

Ne gam: Defterim cebimde kalem elimde. Defterimi cebimden çıkarıyor ve yazmaya başlıyorum. Tam o sırada yemek saati çalıyor: O zaman dönüşte yazmak üzere kalsın yazacaklarım. Yazılacaklar Paris’e kalsın.

Öğlen yemeğini kuyruğa girerek alıyorum: Öğlen yemeği çocukluk lezzetlerini/tadlarını anımsatan çok güzel, çok iyi, çok lezzetli etli taze fasulye. Bin teşekkür. Anıların akın etmesini sağladığınız için. Çocukluk günlerine yolculuk yapabildiğim için. Şimdi Ergani’de yine karlı bir kış günüdür mutlaka. Ve bir mahallede ki, bir evde küçük bir çocuk kavurmalı fasulyeye kaşık çalıyordu: İleride ne olacağına pek bakmadan. Ama umutlu, heyecanlı ve meraklı mutlaka... (Zamanı yok).

5. Şeref Yumruk’un Gönderisi

Meryem Ana Kilisesi ile ilgili yazılanlar bir Erganili ve bir korumacı olarak beni de derinden yaralamaktadır. Ancak Türkiye’de maalesef kültür varlıklarına gerekli önem ve hassasiyet gösterilmemektedir. 2000’li yılları yaşarken Avrupa ülkeleri en büyük bütçelerini kültür ve eğitime ayırırken biz halen en az bütçeyi kültür varlıklarının korunmasına ve belgelenmesine ayırıyoruz. Sayın Ali Güzel Beyinde söylediği gibi her gidişte farklı bir çukur ile karşılaşmaktayız Makam Dağında... Devletin ilgisizliği bir yana halkımızın her Ermeni yerleşimini potansiyel altın madeni olarak görmesi (belki de GÖSTERİLMESİ) bu korkunç tahribatı en üst düzeye çıkarmaktadır. Maalesef bunun sonucunda da elimizde sadece duvarları (kalabilirse) ayakta kalmış mimari yapılar kalmaktadır. Devlet eliyle yapılan tahribatları saymıyorum zaten. Makam Dağı ve Eski Ergani yerleşmesi 1. derece sit alanı olarak tescillenmiştir. Ama maalesef Kültür Bakanlığının bugünkü bütçesi ve yatırım politikası ne Meryem Ana Kilisesini ne de yıkılmaya yüz tutmuş diğer değerlerimizi korumaya ve kurtarmaya yönelik

değildir. Yerel kaynakların kullanılması ise böyle bir yapının ayağı kaldırılmasında büyük bütçelere mal olacaktır. Ama en azından daha fazla yıkıma ve yok olmaya yüz tutmadan yerel imkânlarla, ayakta kalmış olan bu yapıların yarın onarılabileceği göz önünde bulundurularak röleve çizimleri yapılabilir. Bu çalışma bile büyük oranda bir belgeleme olacaktır. Ayağıya kaldıramıyorsak en azından böyle bir çalışma yapılabilir.

Şeref Yumruk
Arkeolog
(24 Aralık 2009)

XIX/ SONSÖZ YERİNE

*“Artık susmanın çok iyi olduğunu düşünüyorum.
Zira kelimeler insanın duyduğu şeylerin hepsini anlatmaya yetmiyor.
Yetersiz artık kelimeler...”²¹⁹*

Ermeni katliamı unutulmak istenen, fakat bir türlü unutulmayan bir gerçeğimizdir.

1915’te İttihat ve Terakki yönetimi yasa ve hukuku ayaklar altına alıp, Ermenilerin öldürülmesine Ferman çıkartarak serbestlik getirdi: İsteyen istediği ya da istediği sayıda Ermeni’yi öldürebilir, her şeylerini talan edebilir diye. Kasabamızın yönetici bürokrat ve askerleri kasabanın ileri gelen işbirlikçileriyle birlikte katliamı planladı. Ergani’nin kadim halklarından biri olan Ermeniler acımasızca soykırıma tabi tutuldu. Tehcir yasasıyla da kök ve kökenlerinden koparıldı: Sürüldü; yollarda öldü, öldürüldü ve imha edildi. Geriye kalanlar dünyanın dört bir bucağına tespih tanesi gibi dağıldı. Vital Cuinet’in verilerini esas alırsak, Ergani şehrinde yaşayan 2.000 Gregoryen Ermeni, 525 Protestan Ermeni, 1.000 Rum Ortodoks’tan çok az “*kılıç artığı*” kadın ve çocuktan başka geriye kalan olmadı.

Halkların, inançların renkli bahçesi Ergani’de farklı renklerdeki çiçekler kökünden koparıldı, tırpanlanıp yok edildi. Sonrasında da bilinçli olarak Ermenilerin çok zengin olduğu algısı oluşturuldu. Katliam sonrasında geniş zaman dilimi içinde Ermenilerden geriye kalan kültürel izler (kiliseler, manastırlar, mezarlar, tarihi yapılar, taş evler vs.) devletin oluşturduğu algı ve suskunluğu sonucu define ve altın arayıcıları tarafından talan edildi.

Aile büyüklerim bu konularda çok fazla konuşmazdı. Adı konulmamış bir “*yasak*” vardı sanki. Vicdanlarda derin yaralar açan bu katliamın içinde olmasalar bile utancını taşıdıklarından olabilir susuşları. Ama bence kendilerinin, çocuklarının, torunlarının başına kötü şeyler gelmesinden korktukları için sessiz kalıp anlatmaktan kaçınıyorlardı. Fakat babamın amcası Zekeriya Üzülmaz Ermeniler ve Şeyh Said, dedem Fahri Değirmenci

²¹⁹ Andrei Tarkovsky “*Ayna*” filminden. Aktaran: Mehmet Oğuz, **Sus/Kuyu/Su**, Hayal Yayınları, Ankara 2008, s.7.

de Çermikteki Ermeniler ve Yahudilere dair sınırlı da olsa zaman zaman olayın bütününden çok mekân ve şahıslara dair yaşanmışlıkları anlatırlardı. 1915'ten bahsederken, hatırladığım kadarıyla “*Ermeni Meselesi, Kafle Zamanı ve Ermenilerin Gidişi*” ifadelerini kullanırlardı. O zamanlar, tarih ve toplum bilinci olmadığı için soru sormayı akıl edemedik, sadece anlatılanları dinledik. Tarihini ve toplumunu sorgulamayanların geleceklerini adil kuramayacaklarını bilmiyorduk.

uçurumlar
gizemli zamanlar
kuşak
körpe
uzaklarda seylani
kurdi turki keldani arabi farsı armeni ibrani süryani
göz
güz
taşlar
*anılar*²²⁰

Bazı şeyleri o zamanlar bilmem de zaten mümkün değildi, güzelim yurdumuz yasaklar yurduydı. Mecliste, basında, camide, çarşıda, okul müfredatında ve her yerde her zaman sadece Türkler vardı. Kürtlerin, Ermenilerin, Süryanilerin, Keldanilerin, Yahudilerin, Rumların ve daha başka inanç ya da etnik toplulukların var olduğunu ya bilmezdik ya da haklarında kulaktan dolma yalan yanlış bilgilere sahiptik.

O zamanlar ailemizin en büyüğü olan Zekeriya Üzülmüş; bazen can sıkıntısından, bazen de öğüt vermek ve eskileri anlatmaktan çok keyif aldığı için konuşurdu. “Devlet”i iyi tanıyordu. 1970’li yıllarda ben ve kardeşlerim devrimci hareket içinde yer aldığımız için bizleri fırsat buldukça uyarır, dikkatli olmamızı isterdi: “Devletin her yerde kulağı vardır, eli uzundur, tilki numarası yapar, zamanı geldiğinde de Hök devesi gibi üstünüze çöker” derdi.

1915 Ermeni katliamı eski Ergani (Osmaniye)’de oldu. Zülküf/Makam dağının eteğine kurulu bu kasaba, 1915’ten sonra Ermenilerin yok edilmesiyle birlikte kendisi de hızlı bir şekilde yok oldu. Eski Ergani şimdiki Ergani’nin bulunduğu mevcut yere, Diyarbakır-Elazığ Karayolu üzerine taşındı. Taşınma işi 1900’lerde başladı, 1920’lerde hızlandı, 1930’larda

²²⁰ Apdurezak Ayata, **Bir Halaydır Ağdımız**, (Yayınlanmamış) şiir kitabından.

tamamlandı. Kasaba sil baştan yeniden başka bir yerde, başka bir mekânda inşa edildi. Eskiyle tüm bağlar koparıldı, bellek/hafıza kesintiye uğradı. Evler, camiler, kiliseler, manastırlar, çeşmeler, hamamlar, mezarlıklar yıkıldı. Tarumar edildi; taşlar atlarla, eşeklerle, arabalarla taşınarak yeni yapılarda kullanıldı. Kasaba merkezinde 1915'e dair anlatımların sınırlı oluşunda korkunun payı kadar bu yeni yerleşim yerine taşınmanın, mekânsal sabitliğin olmayışının da bir payı olduğunu, hafızalarda taşınmanın kesintiye uğradığını düşünüyorum. Ergani köylerinde mekânsal sabitlik olduğu için anlatımlar daha güçlü olabilir.

Gençliğimde devrimci sol, sosyalist hareket içinde yer aldım. Ermeni soykırımı konusunda ne benim içinde yer aldığım hareketin, ne de diğer devrimci, sosyalist hareketlerin bu konuda bir şeyler söylediklerini, yazılar yazdıklarını ya da kitaplar yayınladıklarını hatırlamıyorum. Marksist Kürt hareketlerini de o zamanlar takip ediyordum, hatırladığım kadarıyla onlar da aynı durumdaydı. Toplumda olduğu gibi, siyasette de sessizlik hâkimdi. Ergani'de 2005 yılında aile dostumuz (Cemekli) Abbas Solmaz'ın (d.1930-ö.2009) bana dediği gibi: *“Ermeni olayı, herkesin bildiği, ama konuşmaya cesaret edemediği bir olaydır.”*

Türkiye Komünist Partisi (TKP) ve diğer Marksist hareketler veya partiler işçi sınıfı mücadelesini, sınıf temelli bir mücadeleyi esas aldıkları için halkların özgürlük ve hak mücadelesini ikinci sırada bir şey olarak görüyordu. Ayrıca Kemalist anlayış tüm düşünceleri şu veya bu şekilde etkisi altına aldığı için, SSCB Ermeni sorununa sessiz kaldığı için, olayın vahametini ve boyutunu göremediğimiz için ve konuşan/dokunan yanar anlayışı hâkim olduğu için Ermeni meselesini sözleşilmiş gibi kimse konuşmazdı. 1970'li yıllarda Kürt meselesi bazen direk, bazen de teğet geçilerek Marksist basında yazılıp çizilmeye başlandı, ama Ermeni meselesinin konuşulduğunu hatırlamıyorum. Oysa mensubu olduğum TKP'nin Politbürosunda bulunan Ahmet Saydan (Aram Pehlivan: d.1917-ö.1979) kadar üst seviyede olmasa bile yönetimin değişik kademelerinde Vartan İhmalyan, Jak İhmalyan, Hayik Açıkgöz, Sarkis Çerkezoğlu, Kevork Ekmekçioğlu, Zakaryan Mildanoğlu gibi birçok Ermeni bulunmaktaydı.

Devrimciydik, ama olayları, geçmişimizi, coğrafyamızı, tarihimizi yeterince bilmiyorduk. Örneğin, sol ve sosyalist düşünceyi Osmanlı topraklarına taşıyanların Ermeniler olduğunu, 15 Haziran 1915 Beyazıt Meydanı'nda Paramaz (Madteos Sarkisyan) ve 19 Ermeni devrimcinin darağacında idam

edildiklerini;²²¹ 25 Haziran 1917 sonrasında Çüngüş'te tutuklanan kırk kişinin askerî mahkemede yargılanmak üzere Diyarbakir'e gönderildiğini ve “*Devrimci*” olmakla suçlandıklarını bilmiyorduk.²²²

1915'te yapılan katliam, insanlık değerlerini, değişik etnik kimlikleri ve inanç gruplarını ve daha kötüsü yaşanmış olanı her şeyi yok etmeye, hafızayı sıfırlamaya yönelik bilinçli bir katliamdır, soykırımdır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Osmanlı'nın Almanya'nın yanında savaşa katılması, Seferberlik ilanı Anadolu coğrafyasında yaşayan otantik ve yerli halkların arındırılmasına fırsat yarattı. Zamanı kollayan İttihatçılar, oluşan ve birazda kendilerinin yarattığı bu fırsattan yararlanarak soykırımı gerçekleştirdi.

Bu büyük felaketten sadece Ermeniler zarar görmedi. Kürdü, Türkü, Müslümanı yani geride kalanların hepsi zarar gördü. Ermenilerin yok edilmesiyle sosyal, kültürel ve ekonomik gelişme büyük oranda geriledi. Ergani'de ticaret, sanat, işletmecilik öldü. Tarım geriledi, bağcılık can çekişir duruma geldi, şarapçılık yok oldu. Kasabada çift sürmek için, çiftçi karasabanını yaptıracak demirci; insanlar evlerinin kapı pencerelerini yaptırmak için marangoz ustası bulamaz oldu. Her şeyden daha önemlisi Ermenilerin malına, mülküne ve namusuna el konulduğu için ahlaki çöküntünün içine girildi: Müslümanların vicdanları kirlendi, insani ve dini değerleri erozyona uğradı.

Yüz yıllık bu acıyla yüzleşmeye ve vicdanlarımızı sorgulamaya ihtiyacımız var acilen.

Sağlıklı bireyler olmamız için, toplumsal demokratikleşme için, sağlıklı bir yaşam için hafızayı geri getirmeliyiz; yalan tarihin esaretinden kurtulmalı, her şeyi sil baştan sorgulamalıyız. Geçmişimizle yüzleşerek utanç verici bu suçtan kurtulmalıyız. Artık bir vicdan muhasebesi yapıp bu günahı daha

²²¹ Erol Yeşilyurt'un “*15 Haziran 1915 Beyazıt Meydanı: Darağacında 20 Ermeni Sosyalist*” başlıklı yazısına ve Aris Nalcı'nın “*20 Sosyalistin Darağacı Yolu*” başlıklı yazısına bakınız.

<http://www.insanokur.org/15-haziran-1915-beyazit-meydani-daragacinda-20-ermen-i-sosyalist-erol-yesilyurt/> ve

<http://t24.com.tr/yazarlar/aris-nalci/20-sosyalistin-daragaci-yolu,12157> (Erişim Tarihleri: 20 Haziran 2015)

²²² Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.519.

fazla boynumuzda taşımamalıyız. Gidenler geri gelmez, ama yaşayanların kalbini yeniden kazanabiliriz. Özür dilemek, hakikatleri kabul etmek bizleri küçültmez. Tarihte onurlu yer alışımıza vesile olur. Tarihte bunun çok örnekleri vardır.

Japonya, İkinci Dünya Savaşı'nda kadınların orduda seksüel araç olarak kullanılmalarından dolayı 1993'te Japon ve dünya kadınlarından özür diledi. Almanlar, Auschwitz ölüm kamplarında Yahudileri gazla katlettiklerini kabul etti ve 7 Aralık 1970'te Batı Almanya Şansölyesi Willy Brandt tarafından özür dilendi, özeleştiride bulunuldu. Ve yine 2001'de Polonya Devlet Başkanı Aleksandr Kwasniewski, Jedwabne köyünde 1.600 Yahudi'nin İkinci Dünya Savaşı'nda diri diri yakılmasından dolayı özür diledi. Bu örnekleri çoğaltabiliriz.

Bizlerde dünyada ve ülkemizde gelişen koşulların yarattığı sosyal, siyasal ve moral değerlerle olaylara böyle bir anlayışla yaklaşabiliriz.

Bu konuda yapılacak ilk şey acıları ve utancı dile getirmekten çekinmeyen erdemli bir duruş sergilemektir.

Bu soylu görev ve sorumluluk tüm yurttaşlar adına Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne düşmektedir.

EKLER

EK 1:

“ERGANİ SANCAĞI’NDA ERMENİ EMVAL-İ METRUKELERİNDEN (TERKEDİLMİŞ MALLAR) 1915 SOYKIRIMINDAKİ YEREL EŞRAFIN GASPINDAN SONRA 1924 YILINA KALAN MİKTARLARI GÖSTERİR” LİSTEDE YER ALAN ŞAHİS VE KÖY İSİMLERİ İLE İLGİLİ TABLO²²³

İSİMLER	KÖYLER
Mardiros Toros ve Bedros ve Sogoman	Küçük Kiner
Arno veled-i tüccar Serger	Küçük Kiner
Tüccaroğlu Agob oğulları Mardiros ve Serkis ve Torunu	Hersini
Tüccaroğlu Agob oğulları Mardiros ve Serkis ve Torunu	Bakur
Erganili boyacı Karabet ve Serkis	Amedi
Serkis Ohannes	Hoşud
Bedros Serkis, Artin ve Karabet ve Leon tüccar Unco	Hoşud
Bedros Serkis, Artin ve Karabet ve Leon tüccar Unco	Mahlan
Bedros Serkis, Artin ve Karabet ve Leon tüccar Unco	Küçük Kiner
Erganili Köşkar oğlu Artin ve Serkis	Uzunova
Horso hanım Karabet ve Bedros hissedarları	Termul
Kirkor Horsa hanım veled-i Veseto	Hılar
Aleksanyan oğlu Bedros efendi	Herbeto
Toso bint-i Tüccaryan Ohannes	Ziyaret
Seradalyan İnok efendi	Herbeto
Kibirlioğlu Agob	Herbeto
Kirkor veled-ı Moroğlu	Herbeto
Toros ve Bedros ve Nohman ve Leon İkab	Herbeto
Kirkor oğlu İkob	Herbeto
Bazik oğlu Mıgırdıç ve Karabet	Herbeto
Sehak ve Hazar ve Korkis ve Doru Leon Ohan	Herbeto
Ayas oğlu İstepan veled-i Kuha	Herbeto
Misak ve Bedros	Herbeto
Ohannes ve Bedros Devar Herbeto	Herbeto
Ohannes ve Bedros	Herbeto

²²³ Sait Çetinoğlu, “*Diyarbakır/Ergani [Argana] Sancağında 1915 Soykırımı ve Ermeni mülklerinin paylaşımı*”, <http://www.ermenisoykiri.net/sait-ergani.htm> (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2015).

Mardiros ...(karalanmış)... Ekob.....veled-i Toros	Herbeto
...(silik)... Murad İkob ve Kespar ve Lehemer (?) Bedros	Mendigan
Mardiros veled-i Haço ve Kirakos veled-i Penayot	Mendigan
Kalaycı Serkis veled-i Simyo	Mendigan
Nako ve Murad ve Leon Vartan	Mendigan
Mardiros (?) Ekab ve Kespar veled-i Bedros	Hilar
Keşinoğlu Bedros	Hilar
Keşinoğlu Hazar	Hilar
Tüccaroğlu Unco	Hilar
Bedros ve Serkis	Hilar
İstepan Melkon	Hilar
Kirkor ve Hurmo veled-i Ona Bogos	Hilar
Erganili Keşinoğlu Harkid	Hilar
Boyacı Karabet	Hilar
Demürcü Hokas oğlu Mano	Hilar
Erganili Boyacı Karabet Serkis	Hilar
Keşinoğlu Bedros	Hilar
Harputlu Serkisoğullarının Kirkor ve Artin	Hilar
Nalbant Bogos veled-i Kirkor	Hilar
Mardiros ve İkob ve rüfekası	Hilar
Marder ve Murod İkob ve Kespar İkob	Herbeto
Köşkar Bağdo oğlu Kerbuş	Herbeto
Sürab oğlu Dikran	Osmaniye
Sürab oğlu Dikran müşterekleri İkob Artin efendiler	Gönderme
Midyatlı Abdullah efendi	Harperiş
Ugayır bint-i Tüccaroğlu Arno	Hersini
Midyatlı Abdullah efendi	Harperiş
Kespar kızı Bogosdan Darsail	Osmaniye
Tüccaryan Arno oğlu Serko kızları	Salihli
Muradyan İnok ve hissedarları	Kızıl
Erganili Köşkaryan Bogos	Osmaniye
Muradyan İnok efendi	Taviran
Boco oğulları Ohannes. Karabet ve müşterekleri	Hersini
Erganili Tüccaryan İkob oğlu Mardiros Ağa	Osmaniye
Tüccar Bogos kızı Antina	Bakur
Anuşoğlu Ohannes	Kumdamı
Köşkar oğulları Karabet ve Serkis	Fıraş
Eğinli Agop efendi	Ağcabel
Karabet Haço Varto veled-i Demernus	Bademli

Tüccar Epram ve Kespar	Herbeto
Hazar nalbant Bogos	Osmaniye
Vartan Anuş ve Haçir	Osmaniye
Dikran Sürap oğlu Ohan	Hersini
Muradyan İnok efendi	Herbeto
Mikail Haço Arakil Serkis ve Karabet...	Bademli
Vartan ve Kilyan	Ergani
Eğimli Agop Akani	Ağcabel
Enbiyan bint-i Melkan	Hilar
Kuha bint'i Tüccaryan Ohannes	Bağdeşt
Erganili Köşkar Melkon oğulları Agob	Siyah Ahmed
Garabet Tomas	Berdil
Handanoğlu Karabet ve Agob	Mahlan
Kirkor Karabet ve Bedros ve Leon Bogos	Hançerli
Nalbant Bogos ve Melko ve Bağdo ve Leon Korkes	Herbeto
Nalbant Bogos Veled-i Kirkor	Herbeto
Köşkar Bağdo oğlu Karabet	Herbeto
Nalbant Bogos ve Kirkor	Herbeto
Tabikoğulları Ekob ve Mikail ve İstor	Herbeto
Bogos veled-i Köşkar Bağdo	Herbeto
Köşkar oğulları Karabet ve Serkis	Herbeto
Yalancıoğulları Artin ve Serkis	Herbeto
Köşkar oğlu Bağdo Karabet	Herbeto
Erko veled-i	Herbeto
Çüngüşlü (?) ekmekçi Arot	Herbeto
Hokas ve Ohannes	Herbeto
Erko Dono (?) veled-i Endazo (?)	Herbeto
Erko Dono veled-i Endazo (?)	Herbeto
Köşkar oğlu Kiryo ve Serkis	Herbeto
Dülger kızır Artin oğlu Manuk	Herbeto
Tüccar Eprom ve Kespar	Herbeto
Muradyan İnok efendi	Herbeto
Boyacı Dek (?) Ohannes	Mendigan
Misak Hazar	Mendigan
Nalbant Erko veled-i Tahsibedo (?)	Mendigan
Jankoviç Mığırđıç veled-i Ohan	Hacıyüp
Demirci Vartan	Mendigan
Keşinoğlu Kokas ve Unco	Mendigan
Köşkar oğlu Kiryo ve Serkis	Mendigan
Aleksiyanyan oğlu Bedros	Herbeto

Kurker veled-i Bedros	Mahlan
Deccal oğlu Ohannes veled-i Serkis	Mahlan
Tüccar oğlu Ohannes	Mahlan
Köşkar nalbant oğlu Karabet	Mahlan
Köşkar oğlu Serkis ve Karabet	Mahlan
Tüccar oğlu Ekob	Mahlan
Köşkar Bağda oğulları Bedros ve Melko	Mahlan
Murad oğlu Mıgırdıç ve Hamparsum	Mahlan
Bogos veled-i Bedros	Mahlan
Bedros veled-i Unço ve Bedros	Mahlan
Mardiros ve Toros ve Bogos ve Lupe	Mahlan
Mardiros ve Bedros ve Horumi	Mahlan
Bedros ve Serkis ve Artin ve Karabet veled-i tüccar Unco	Mahlan
Toros veled-i Aro	Ekrek
Meryem bint-i Keşin oğlu Edkim	Ergani
Dellar İstor	Salihli
Javirisko oğlu Mıgırdıç	Ergani
Boyacı İstor zevcesi Erika	Ergani
İgovi tüccar Mano oğlu Melko ve Kespar	Ergani
Haçer bint-i Parsih	Ergani
Minas, Artin, Ohan ve Meryem	Ahurlar
Çölcu Serko	Hilar
Minas, Artin, Ohan ve Meryem	Mahlan
İspir oğlu Minas ve İstepan	Hersini
İstepan Nohman, Bogos Bedros	Mahlan
Nohman, İstepan, Bogos	Boğaz
İspir oğlu Agob	Boğaz
Ohan, Artin	Boğaz
Arev	Boğaz
Boyacı Karabet	Boğaz
Demirci Tasu oğlu Maşer	Hilar
Abraham oğlu Hokas	Bakür
Tüccaryan Unco ve Mardiros	Bakür
Köşker Bedros oğlu Dikran	Ergani
Bedros Bogos ve Mıgırdıç	Ergani
Kesar oğlu Karabet	Ergani
Genç Mako oğlu Bedros	Ergani
Eno Bogos oğlu Bogos	Ergani
Köşkar oğlu Bogos	Ergani
Berber Ebko oğlu Kirkor	Ergani

Bogos oğlu İstor	Barbin
Diyarbakırlı Basmacıyan İkob	Harperiş(?)
Abraham oğlu Karabet	Bademli
Abraham oğlu Karabet ve İstor oğlu Karabet	Bademli
Artin Agop	Bademli
Hokas İstor	Bademli
Tüccaryan Bedros	Salihli
Toru bint-i Malik	Mahlan
Diyarbakırlı Handanyar Karabet ve Agop efendiler	Ahurlar
Çüngüşlü Melkest efendi veled-i Serkis	Hitran
Boyacı Karabet Serkis	KöyMahallesi
Nişan ve Cevher	Bakür
Nişan ve Armuş oğlu Sehak	Osmaniye
Haçatur Karabet Ohan	Zeynalan
Tomas oğlu İstor	Bademli
Bedrosoğulları Serkis ve Vartan	Hoşan
Erganili Köşkar oğulları Kirkor ve Hazar	Büyük hersini
Bedros Toros ve Bedros ve Sogoman	Küçük kiner
Serkis Arakil	Osmaniye
Meryem Dikran ve Aleksan ve hissedarları	Tevek
Muradyan İbka ve İnok efendiler	Kertil
Serkis Tüccaryan İkob	Osmaniye
Keşin Kirkor oğlu Mardiros	Ergani
Mikail Haço, Arakil veled-i Serkis Karabet ve hissedarları	Bademli
Erganili Ohannes oğlu Serkis	Körebaht
Bogos kızı Hurmik ve hissedarları	Kumdamı
Erganili Keşin Kirkor oğlu Mardiros	Osmaniye
Serkisoğulları Ohannes ve Manos	Osmaniye
Çilingir Simo oğulları Nikogos ve Karabet	Bakur
Geştiban Kirkor oğlu Bedros	Osmaniye
Sehak zevcesi Cevher	Osmaniye
Çüngüşlü Kirkor oğlu Artin	Osmaniye
...(karalanmış)... efendi oğlu İstapan efendi	Abdulaziz
Çüngüşlü Karabet oğlu Oseb	Hersini
Çüngüşlü Karabet	Büyük hersini
Kirkor oğlu Bedros ve Serkis oğulları Ohannes	Bakur
Bedros karabet Hurmik ve hissedarları	Bakur
Keşin Mardiros oğlu Kirkor	Osmaniye
Tomas Aro	Ekrek
Dellal İstori	Salihli

Zalber oğlu Mıgırdıç	Ergani
Boyacı İstori zevcesi Erika	?
İbko tüccar Mano oğlu Melkokesyan	Ergani
Haçer bint-i Parsih	Ergani
Minas ve Artin ve Ohan ve hissedarları	Ahurlar
Çulcu Serko	Hilar
Minas Artin Ohon	Mıhlın
İspiroğlu Minas amucası İstepan	Hersini
Handanyan Karabet ve bedros	Ergani
Erganili Köikar [Köşker? olabilir]oğlu Karabet Serkis ve Leon Bağdasar	Mahlın
Tüccar Agob oğlu Mardiros ve Tüccaryan Edinco oğlu Bedros	Çayan
Köşkar oğlu Ohannes	Çayan
Kirakyos veled-i Karabet ve hissedarları	Dehül
Tüccaryan Ohannes oğlu Serkis	Sincik
Meryem ve Dikran ve hissedarları	Siyahahmet
Bevastor veled-i Endika	Ergani
Kirkor Moroğlu	Herbeto
Bedros Serkis Karabet Tüccaroğlu	Tilhuzur
Melkon Bagasar Na'ilbend Kirkor	Ergani
Espiroğlu İstepan	Ergani
Diyarbakir'li Mandanyan Karabet ve Agop efendiler	Mahlın
Vesilyan Bedros oğulları Serkis vesaire	Hoşan
Kibirli oğlu Unco	Ahurlar
Diyarbakirli Mikman Na'ilbend Kiryo	Termul
Muradyan Mardiros efendi Artin	Kayaksan

EK 2:

ZÜLKÜF PEYGAMBER'İN MAKAMI HAKKINDA KİMİ İDDİALAR VE PRENS HAPİK OLAYI

“Tarih, sadece tarihçilere bırakılmayacak kadar önemli bir şeydir.” - Talleyrand

3 Eylül 2010 tarihli **Ergani Haber** gazetesinde yayınlanan **“Meryem Ana Kilisesi/Surp Asdvadzadzin İle İlgili Edindiğim Yeni Bilgiler”** başlıklı yazımda; V. Bardizaktsi, B. Natanyan ve K. Sirvantsdyants’ın raporlarından oluşan ve **Palu- Harput 1878 –Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler 1877–1878– 2.Cilt/Raporlar** adlı kitaptan aktardığım **“Arğın veya Argını”** ile ilgili kısımda, -dikkat etmişsinizse eğer- çok kısa Zülküf Peygamber’in türbesine de değiniliyordu: *“Manastırın üst tarafında, kayanın tam tepesinde Türklerin Zülfü Peygamber [Zülküfül] adlı tekkesi bulunuyor. Tekkede süslü bir de mezar var. Birkaç duacı orada ikamet ediyor. Adak ziyaretine gelenler oluyor. Saygıdeğer Abidin Paşa manastırda bir gün geceleyince kendisiyle tekkeyi ziyaret etme ve mezarı görme şansına nail olduk. Tarih bize bu kayanın Prens Hapik’in Kalesi olduğunu söylüyor. Mezar da bu cesur ama bahtsız Prense ait olmalı (Urfalı Mateos),”²²⁴* diye yazılıydı.

Burada Zülküf Peygamber’in Türbesi’nin Ermeni Prensi Hapik’e ait olduğuna dair bir ima ile karşılaşırız.

Bilmem hatırlar mısınız, Zülküf Peygamber’in Makamı veya Türbesi’nin bulunduğu yapının Ermenilere ait olduğuna dair yine bir başka yazıyı daha önce aktarmıştım. Muhtar Körükçü adlı biri,²²⁵ Aralık-Ocak 1945–1946 tarihli **Karacadağ Dergisi**’nde (Cilt VII/85–86) yayınlan **“Ergani’nin Zülküf Dağı”** başlıklı yazısında: *“Tepedeki manastır hakkında birçok rivayetler var. Esasen bu dağın, meşhur Zülküf peygamberin türbesi olmayıp makamı olduğu muhakkak gibidir. Bu binanın da bu makam yeri olduğu söyleniyor. Başka bir rivayet ise bunun vaktiyle Ermeniler aramızda kardeş*

²²⁴ V. Bardizaktsi, B. Natanyan ve K. Sirvantsdyants, **Palu- Harput 1878 – Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler 1877–1878– 2.Cilt/Raporlar**, Derlem Yayınları, İstanbul -Nisan 2010, s.513.

²²⁵ Sn. Ali Güzel’le 2 Aralık 2015 günü yaptığım bir telefon görüşmesinde bana Muhtar Körükçü’nün 1940’lı, 1950’li yıllarda Ergani’de kaymakamlık yaptığını söyledi.

gibi yaşarken onların yaptırdığı söylentisindedir. Bu son rivayet daha doğruya benziyor. Kasabanın tarihi henüz yazılmış değildir, fakat inanılır kaynaklar bu manastırın o zamandan kalma olduğunu gösteriyor. Esasen şeklinin manastır şekli olması da bunu ispat eder. Ancak, Ermeniler gittikten sonra zamanın uluları bu manastırın tepemizde böyle dikili kalıp durmasını istemediklerinden bunu Zülküf peygamberin sarayı olduğu tarzında bir propaganda yapmışlar ve muvaffak ta olmuşlardır. Oysaki bunun bir Ermeni veya (başka bir kavmin) eseri olmasının en ufak bir önemi yoktur,”²²⁶ diye yazmaktadır.

Basri Konyar ise, 1936 yılında Diyarbakır Valiliği tarafından basımı yapılan **Diyarbakır Tarihi I, II, III** adlı kitabında “**Zülküf Yaturı**”nı anlatırken; Mescid’in sağlam ve genişçe bir bina olduğu, dört yüz yıl önce yapıldığı söylense de banisi belirsizdir demektedir. Yanı yaparı, sahibi belli değil demektedir.²²⁷

Bu iddiaların dışında başka söylentiler de var, ama önemli tarihi kaynak özellikleri olmadıkları için bu söylentileri yazmaya gerek duymuyorum.

Zülküf Dağı, diğere adıyla Çiyayê Meryemanê kutsal bir mekândır. Çünkü dağın en yüksek tepesinde Aziz Meryem Ana (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi, kilisenin kuzey tarafında ve çok yakınında Zülküf Peygamber’in Makamı/Türbesi bulunmaktadır. Kürtler, Türkler, Ermeniler ve hatta Cumhuriyet öncesinde Maden ilçesinde yaşayan Rumlar bile bu dağdaki kutsal mekânlara hep hürmet etmiş ve kutsallığına toz kondurmamıştır. Ama sonradan Türkler ve Kürtler devletin yönlendirmesi sonucu “öteki”ne ait kutsal mekânlara çok iyi gözle bakmamış; dahası resmi ideoloji “öteki”ne ait ne varsa kayıt ve belleklerden silmeye çalışmıştır. Zülküf Peygamber’in Makamı ya da Türbesi’nin bulunduğu yapının Ermenilere mi, yoksa gerçekten Zülküf Peygamber’e mi ait olduğu konusunda şimdilik bir şey söyleyecek durumda da değilim, çünkü elimdeki veri ve bilgiler yeterli değil. Tarihin karanlığında kalmış bilgi ve belgeleri gün yüzüne çıkarttığımızda konunun aydınlığa kavuşacağını düşünüyorum. Bunun için tarihi belgeleri didik didik araştırmalıyız. Sahte tarihi bir tarafa bırakıp gerçeklerle yüzleşebilmeliyiz. Ben, Ergani ile ilgili elime geçen bilgi ve belgeleri sizlerle paylaşarak tarihimizin gün yüzüne çıkması için elimden geldiğince yardımcı olmaya, yalandan arınmış bir tarihin oluşumuna kendimce katkı sunmaya çalışıyorum.

²²⁶ 08.12.2006 tarihli **Ergani Haber** gazetesinde yayınlanan “**Karacadağ Dergisinde ‘Ergani’nin Zülküf Dağı’**” başlıklı yazıma bakınız.

²²⁷ Basri Konyar, **Diyarbakır Tarihi I-II-III**, Ulus Matbaası, Ankara 1936, s.345.

Bu yazımda asıl anlatmak istediğim bunlar değil, anlatmak istediğim geçmişte Ergani Kalesi'nde bir kuşatma sonucu yaşamını yitiren Prens Hapik/Harbig olayıdır. Yani **Palu-Harput 1878** kitabında Zülküf Peygamber'in makamı veya türbesinde yatan zat olduğu ima edilen Prens Hapik'in acıklı öyküsüdür.

Prens Hapik olayı ilginç olduğu kadar Ergani tarihini de yakından ilgilendirir. Ve bu olayı en iyi anlatan da bildiğim kadarıyla Urfalı Mateos'tur. **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**'nde²²⁸ Ergani Kalesi'nin kuşatılmasını ve sonrasını çok detaylı, "*yanık bir dille*" nakletmiştir. XI. yüzyıl sonunda ve XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Ermeni rahip Urfalı Mateos'un vakayinamesi tarihçiler için çok önemli kaynak bir eserdir. Mateos bu eserinde Ermenilerin, Süryanilerin ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyanın Türkler tarafından alınmasını ve Bizanslılarla/Haçlılarla Müslümanlar arasında yapılan savaşları ve meydana gelen olayları anlatır.

Vakayi-Name'de anlatılan 952–1136 yılları arasındaki dönem talihsiz yıllardır. Mezopotamya'nın, Ermenistan'ın, Kürdistan'ın ve Kafkasların üzerine karabulutların çöktüğü; kılıç, kalkan ve at nalının çılgın şakırtılarının gökyüzüne yükseldiği, okların vızıltısından yüreklerin titrediği, gürzlerin kalkanlara indiğinde dağların sarsıldığı, gökyüzünde ise yırtıcı kuşların sürü halinde uçtuğu yıllardır. Dağ ve vadilerin savaş naraları, çığlıklardan çınladığı; toprakların orduların ayakları altında kısırlaşp dikenlerden başka bir şeyin yetişmez olduğu; köylerin yakıldığı ve yıkıldığı; tarlaların, bağların, bahçelerin talan edildiği; oluk gibi kanın aktığı, toprağın kana doymadığı, çay ve derelerin cesetlerle dolduğu; cesetlerin vahşi hayvanlara ve yırtıcı kuşlara yem olduğu; insanların insan eti yediği; cesaret, nefret ve ihanetin yayıldığı; babaların oğulları, annelerin oğul ve kızları, kızların anneleri, babaları ve kardeşleri, dostların da birbirileri için ağladığı yıllardır. Devlet, devletçik ve beyliklerin; Perslerin, Ermenilerin, Türklerin, Kürtlerin, Arapların, Süryanilerin, Greklerin/Rumların ya da Müslüman ve Hristiyanların ve bunlara bağlı mezheplerin, tarikatların hâkimiyet kurma ve çıkar elde etmek için hem kendi içlerinde ve hem de birbiriyle savaştığı ya da ittifaklar yaptığı yıllardır.

²²⁸ **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)**, Çev: Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, s.92–93, 103.

Bu yıllarda sadece insan insanı kırmamış, kıtlık da insanları kırıp biçmiştir. Çekirge ve kımıl sürülerinin tüm tahıl ekinlerini talan etmesi nedeniyle çok kimse yiyecek yokluğundan dolayı karılarını, çocuklarını satar duruma düşmüştür. İnsanlar o kadar elim bir hale gelirler ki, konuşurken bile düşüp ölürler. Yeryüzü, kıtlık nedeniyle viraneye döner. (Mateos, s.58) Hatta daha korkunç şeyler de olur. 1123'te, Malatya eyaletinde gökyüzünde kuşlar arasında korkunç savaşlar olur; leyleklerle turnalar ve aroslar (toylar) toplanıp gökyüzünde birbirlerine girip savaşır. (Mateos, s.275)

Dahası, gökyüzündeki tanrılar bile savaşa karışır. Mateos'un yazdığına göre; 421 (28 Mart 972–27 Mart 973) tarihinde Bizans orduları Amid şehrini kuşatınca, gökten, Allah'ın hiddetini işaret eden bir felaket belirir. O kadar şiddetli bir bora çıkar ki yeryüzü sarsılır ve yukarı kalkan toz ve toprak hristiyan askerlerin üzerine dökülür ve onları kalın bir toprak tabakasıyla kaplar. Karargâhın bütün eşyası Dicle'ye dökülür. Gerek insan, gerekse hayvanlar tozdan kör olur. Bizans askerleri bundan kurtulmak için çare bulamaz. Müslüman askerleri Allah'ın kendileriyle beraber olduğunu anlayıp, 50.000 insanı merhametsizce kılıçtan geçirip telef eder. (Mateos, s.20). Ve daha sonra 564 (21 Şubat 1115- 20 Şubat 1116) tarihinde müslümanların büyük bir şehri olan Amid'e korkunç bir nişane belirir. Bu milletin yapmakta olduğu kötü ve menfur işlerin çoğalmasından dolayı onların büyük caminin üzerine geceleyin gökten ateş düşer. Ateş o kadar kızışır ki duvar taşları odun gibi yanar. Şehrin bütün erkekleri oraya koşuşur, fakat bu sönmez, ateşi bastıramazlar. Ateş, bilâkis git gide daha çok alevlenir ve göklere yükselir. Ateş, müslümanların bu mabedini kâmilan kül eder. Ve Ermeni kralı Tigran'ın inşa etmiş olduğu Amid şehrinde bu vaka olur. (Mateos, s: 257)

Bu olayların geçtiği yıllar, Ergani ve çevresi değişik zaman aralıklarında Hamdanîlilerin, Mervanîlerin, Selçukluların, İnanoğullarının, Nisanoğullarının ve Bizansların egemenliğine girip çıktığı yıllardır. Ergani Kalesi'nde ise, bildiğim kadarıyla genelde İslam Halifesine, ama bazen de Bizans İmparatoruna biat eden, vergi veren ve istendiğinde savaş dönemlerinde asker gönderen Ermeni beyleri hüküm sürmektedir. Bu dönemde Ermeni beyleri iki büyük askeri güç arasında kalmış olduklarından bazen Selçuklulara, bazen de Bizanslara karşı savaşır. Ermeni beylerinden Habel'in oğlu olan Prens Hapik'in ölüm olayı işte bu savaşların yoğun olduğu bir döneminde, Mervanîler zamanında meydana gelmiştir. Bizans İmparatoru Monomah, başta Ani Ermeni krallığı olmak üzere bölgedeki tüm yerel Ermeni krallıklarını kendisine bağlamak için bölgeye güçlü bir ordu göndermiş ve Ergani Kalesi kuşatmıştır. Prens Hapik bu kuşatmada bir

hileyle öldürülür. Urfalı Mateos da Vekayi-Nâmesi’nde bu olayı yazarak tarihe önemli bir kayıt düşmüştür.²²⁹

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi’nde yer alan Prens Harbig/Hapik olayını olduğu gibi yorumsuz aşağıda bilgilerinize sunuyorum:

“500 (9 Mart 1051–8 Mart 1052) tarihinin sonunda, zehirli ve hain dilli adamlar, imparator Monomah’a giderek, Bağın mıntıkasında ikamet eden Ermeni zadedânları hakkında tezviratta bulundular. Bu adamlar, imparatora, onların gûya kendi emirlerine itaat etmediklerini ve isyan etmek niyetinde olduklarını söylediler. İmparator, Bağın’e, askerlerle beraber bir kumandan sevketti. Beros adlı bu adam, kötülüğünün zehrini masum adamların üzerine döktü. Bütün bölgeleri hiddetle tahrip etti ve bütün zadedânı mevkilerinden düşürdü. Çünkü, menfur ve fena bir adam olan bu Beros,²³⁰ bir şeytan başı idi. Bu, Habel’in dört oğlu olan kuvvetli ve cesur Harbig’i, Davit’i, Leon’u ve Kostantin’i diğer bazı reislerle beraber tevkif etmek istedi. Bunun üzerine onlar gizlice ittifak ettiler ve, imparator zalim Beros’un yaptığı tahribattan haberdar edilinceye kadar her birinin kendi kalesinde kapanmasını kararlaştırdılar. Onlar, her birinin cumartesi günü kendi kalesini zaptetmesi hususunda yemin ettiler. Fakat, müttefiklerden Tılbağd kalesinin senyoru olan Torosag, yeminini ayak altına alıp, bütün reislerini kendi devletine icabet etmemek için ittifak ettiklerini Beros’a haber verdi. Bundan haberdar olmayan Habel oğulları, evvelden kararlaştırdıkları veçhile, cumartesi günü Tılhum eyaletinin yakınında bulunan Argını kalesini²³¹ zaptettiler. Diğer müttefikler ise, Beros’un davetine itaat edip yanına gittiler. Beros, Habel’in oğullarının yaptıkları işi duyunca, büyük bir kuvvetle beraber Argını kalesine karşı yürüdü ve onu günlerce muhasara altına aldı. Beros, kalenin metanetini görüp hayret içinde kaldı ve ona karşı harp edemedi. Çünkü kale çok yüksek bir yerde, zaptı imkânsız bir halde olduğundan ona yaklaşılamadı bile. Bunun üzerin, Beros, bir kötülük düşündü ve: “Harbig’in başını getirene birçok altın ve gümüş vereceğim, imparator tarafından da rütbe ve mevki verilecektir” diye ilân etti. Harbig ile beraber büyümüş ve onunla birlikte kalede bulunan eski dostları, bunu duyunca, Yuda’ya ve kardeş katili

²²⁹ Prens Hapik’in **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi’nde Harbig, Palu-Harput 1978** kitabında Hapik şeklinde yazılmış olması, kanımca Türkçe çevirilerin yazılış farkından kaynaklanmaktadır.

²³⁰ **Beros**, bu general ‘Katapan’ unvanına nazaran, aslen bir Grek olsa gerektir. Beros’un yerine Méli ssene geçti ve imparatoriçe Teodora, Bağın mıntıkasının idaresini ve Abel’in oğulları olan Ermeni prenslerine bakmak vazifesini ona tevdi etti. Bak: Çamiçiyan, c. II, s.952 ve 960 -Ed. Dulaurier) (Yayınevinin notu.)

²³¹ **Argını Kalesi:** Ergani Kalesi.

Kabil'e lâıyk ihanet düşüncelerine kapıldılar. Harbig, kaleye yakın ve karşı tarafta bir yeri birçok adamla beraber müdafaa ediyordu. O, tam üç gün uyku uyumamıştı. Hainler, ona: "Ey efendimiz, niçin uyumuyorsunuz? Görüyorsunuz ki biz senin için ölmeğe hazır bulunuyoruz" dediler. Son derece yorgun bulunan Harbig, onların sözlerine inandı ve uyudu. Onun uykusu derinleşince akrabasından olan bir adam, kahraman adamın başını kesti ve katapan Beros'a götürdü. Fakat katiller, bu işlerine mükâfat olarak, lânetten başka bir şey kazanmadılar. Beros, Harbig'in başının bir kazığının ucuna geçirilip kale kapısının önünde teşhir edilmesini emretti. Sabah olunca, Harbig'in kardeşleri onun başını görüp tanıdılar. Onlar derhal, kale kapısını açtılar ve üç kardeş, başları üzerine toprak dökerek²³² Harbig'in kesik başının önünde eğildiler ve ağladılar. Onlar, o kadar acıklı bir surette fğan ettiler ki ordunun bütün efradı ağlamaya başladı. Beros, metin Argını kalesini bu suretle ele geçirdi. O, Habel oğulları olan Harbig'in kardeşlerini de İstanbul'a imparator Monomah'ın yanına getirdi. İstanbul'a getirilen bu adamların heybetleri karşısında, imparator ile bütün Grekler hayran oldular. Çünkü onlar muhteşem endamlı ve bütün Greklere nazaran çok uzun boylu idiler. Onlar, güzellikleri sayesinde fena muameleye maruz kalmadılar ve imparator, bu kuvvetli ve cesur Ermeni prenslerini, Yani Davit'i, Leon'u ve Kostantin'i bir adaya sürgün etmekle iktifa etti." (s.92-93)

"504 (8 Mart 1055-7 Mart 1056) tarihinde Roma imparatoru Monomah, ondört sene saltanat sürdükten sonra öldü. Yerine, baldızı olan Küra-Todor geçti ki bu Elekhdor (Elector) tesmiye olunmuştur. Bu, Küro-Zoi'nin hemşerisi olup çok faziletli bir bakire idi. Bu, herkese ve bilhassa dullara ve esirlere iyi bakılmasını emretti ve haksızlığa uğramış olan bütün insanların haklarını iade etti. O, bütün mahpusların serbest bırakılmalarını emretti ve bunlar arasında bulunan Habel'in oğulları ve Harbig'in kardeşleri olan Ermeni reislerini hapisten çıkarttı. Onları, bulundukları adadan getirtti ve bir daha kabahat işlememeleri için nesihat edip büyük iltifatlara mahzar kıldı ve kendi yurtları olan Argını kalesine uğurladı." (s.103)

Yazı, 14 Eylül 2010 tarihinde ve sonrasında;

<http://www.gelawej.net>,

ve <http://www.erganihaber.net> sitelerinde yayınlanmıştır.

²³² Ergani'de çok sık kullanılan "Toprak başıma" veya "Toprak başına" deyimlerinin, Prens Harbig'in ölümü üzerine kardeşlerinin başları üzerine toprak dökme edimiyle bir alakası var mı acaba?

EK 3:

1915 ÖNCESİ VE SONRASI ERGANİMADEN SANCAĞINDA GÖREV YAPMIŞ MUTASARRIFLAR

1.MİHRAN BOYACIYAN BEY²³³

Bezzaz (=Bezci) Tomas Boyacıyan'ın oğludur. 1861'de Diyârbekir'de doğdu. Diyârbekir ve İstanbul-Kadıköy Ermeni Mekteplerinde orta, Mülkiye'nin İ'dâdî kısmında lise öğrenimini tamamladı. 1887'de yüksek kısmı iyiye yakın derecede bitirdi. 23 Kasım 1887'de Beyrut, 1890'da Kudüs Sancağı Maiyyet memurluklarına gönderildi. Beyrut İ'dâdîsi'nde coğrafya ve tarih öğretmenlikleri de yaptı. Kaymakamlık stajını tamamlayarak 1893'te Pınarhisar Kazâsı Kaymakamlığı'na atandı. Burada görevdeyken "dikbaşı"lığı yüzünden 1894'te azledildi. Bir yıla yakın açıkta kaldı. Sonra, 1895-1898 yılları arasında Edirne'nin değişik kazalarında kaymakamlık yaptı. 1902'de

Mürefit (Edirne) Kaymakamlığı'ndan azledildi. Beş yıla yakın açıkta kaldıktan sonra 25 Ağustos 1906'da Loros (Adası) Kazâları Kaymakamlıklarına getirildi. Mutasarrıflığa terfi ettirilerek 3 Eylül 1912'de Limini (Adası) Sancağı Mutasarrıflığına atandı. Balkan Harbi'nde Yunanların Limini adasını işgali üzerine 3 Kasım 1912'de esir edilerek Pire'ye götürüldü. Barış yapılıncâ 4 Haziran 1913'te serbest bırakılıp İstanbul'a geldi. 18 Temmuz 1913'te Ergani Sancağı Mutasarrıflığına gönderildi. 11 Haziran 1914'de 1.Sınıf Mülkiye Müfettişliğine yükseldi. Mülkiye Müfettişi iken "görülen lüzum üzerine" 22 Temmuz 1915'de azledildi. 1 Mart 1916'da emekli edildi. Şûrây-ı Devlet'e (=Danıştay'a) açtığı davayı kazanarak emeklilik işlemi kaldırıldı. 16 Şubat 1919'da Tekirdağ Mutasarrıflığına tayin edildi. 1 Mart 1924'de T.C. İçişleri Bakanlığınca emekliye sevk edildi. 1938'de İstanbul'da vefat etti. Anadili Ermeniceden başka Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca'ya vakıf olduğu, Arapça konuştuğu sicilinde yazılıdır. Basılmış birçok eseri mevcuttur.

Basılmış Eserleri:

1. Fransızca Ef'al-i Semâiyyenin (İstanbul, Mahmutbey Mat., 1302/1886, 191 sf.)

²³³ Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler**, III.Cild, Mars Matbaası, Ankara 1968-1989, s.279-282.

2. Romeo ve Jüliyet Fâciası (W. Shakespeare'den tercüme, İstanbul, Civelekyan Mat., 1302/1886, 43 sf.)
3. Sehiy Komedyası (=Yanlışlıklar Komedi; Shakespeare'den, İst., Civelekyan Mat., 1302/1886, 27 sf.)
4. Verona'nın İki Asilzâdesi (Shakespeare'den; İstanbul, Civelekyan Mat., 1302/1886, 27 sf.)
5. Cenâb-ı Peygamber-i Zîşân (Hz. Muhammed) Tarafından Müsâadât ve Himâyeyi Hâvi Hıristiyanlara İhsan Buyrulan Ahidnâme-i Mübâreke (İstanbul, Arşak Garoyan Mat., 1324/1908, 32 sf.)
6. Otello (W. Shakespeare'den, İstanbul, Manzûme-i Efkâr Mat., 1328/1912, 37 sf.)

2. MUTASARRIF DİKRAN MARDİROSYAN BEY²³⁴

Dikran Mardirosyan, Mardiros Efendi'nin oğludur. 13 Eylül 1862'de İstanbul'da doğdu. Ermeni Mektebi'nde orta, Mülkiye'nin İ'dâdî kısmında lise öğrenimini tamamladı. 1885'te Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun oldu. 23 Ocak 1886'da Kalem katibi olarak Devlet hizmetine girdi. 13 Nisan 1902'de Yabancıların Posta İşleri Kalemî 1. Kâtipliğine getirildi. Meşrutiyetin ilanından sonra devlet yönetiminde görev aldı. 21 Nisan 1909'da terfian Mâmuretülazîz (=Elazığ Vilayeti) Vali Muavinliğine gönderildi. 25 Kasım 1909'da "Tensikat Kanunu" gereğince açığa alındı ise de ehliyeti dikkate alınarak 13 Haziran 1910'da Dedeâğaç, 9 Kasım 1912'de Gümüşhane Mutasarrıflığına atandı. 5 Şubat 1912'de Gümüşhane Mutasarrıflığından azledildi. 3 Eylül 1914'de Ergani Sancağı Mutasarrıflığına gönderildi. Bu görevdeyken "18 Nisan 1330 târihli Me'murîn-i Dâhiliye Hakkında Muvakkat Kanunu"na göre 11 Kasım 1914'te emekliye sevk edildi. Şûrây-ı Devlet (=Danıştay)'de açtığı davayı kazandı. 1 Mart 1919'da Karahisar-ı Şarkî Mutasarrıflığına tayin edildi. 12 Ekim 1919'da açığa alındı, ama maaşı ödendi. 1925'te T.C. İçişleri Bakanlığınca emekliye sevk edildi. 1940 yılında İstanbul'da Yedikule Ermeni Hastahanesinde vefat etti. Evli olup, Mardik ve Harutyian adlarında iki oğlu vardı. Mardik Newyork'da Lrabe adında Ermenice bir gazete çıkarıyordu.

²³⁴ Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler**, III.Cild, Mars Matbaası, Ankara 1968-1989, Ankara 1968-1989, s.191-192.

3. MUTASARRIF HÜSEYİN NAZMİ BEY²³⁵

Rûsûmat Emâneti (=Gümrükler İdaresi) kâtiplerinden Ahmet Efendi'nin oğludur. 1867'de İstanbul'da doğdu. Mülkiye İ'dâdi kısmında lise öğrenimini tamamladı. 1889'da Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun oldu ve devlet yönetiminde göreve başladı. 6 Kasım 1890'da gönderildiği Bursa Vilayeti Maiyyet Memurluğunda kaymakamlık stajını tamamladı ve birçok ilçede kaymakamlık yaptı. Sonra terfi ederek mutasarrıf oldu ve birçok yerde mutasarrıflık yaptı. 11 Kasım 1915'te Ergani Sancağı Mutasarrıflığına getirildi. 6 Ekim 1916'da açığa alındı. 12 Ekim 1916'da emekliye sevk edildi. Fransızca bildiği sicilinde kayıtlıdır. Vefat tarihi ve medeni hâli tespit edilemedi.

Ergani'de yapılan Ermeni katliamı ve tehcir ekseriyetle Mutasarrıf Hüseyin Nazmi Bey zamanında planlanıp uygulamaya konulmuştur.

4. MUTASARRIF MEHMET NUSRET BEY;²³⁶

Mutasarrıf Nusret Bey, Bayburt ve Ergani'de Mutasarrıflık yaptığı dönemde

Ermeni katliamında cana, mala ve namusa el uzatmakla suçlanıp yargılandı. Divan-ı Harp tarafından idama mahkûm edildi. Bu nedenle Nusret Bey'i biraz daha yakından tanımakta yarar olduğunu düşünüyorum.

Nusret Bey, 1875 yılında Preveze (Yunanistan) doğdu, Yanya Rüştiyesinde öğrenimini tamamladı, 1899'da Mülkiye'den mezun oldu, 1901-1902 yılları arasında Konya Rum ve Ermeni okullarında Türkçe öğretmenliği ve sonrasında da birçok yerde kaymakamlık yaptı. 24 Nisan 1914'te Bayburt Kazası Kaymakamlığına atandı. Ehliyet ve liyâkatı gözönüne alınarak 12 Eylül 1915'te Erzincan Sancağı Mutasarrıf

²³⁵ Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler**, III.Cild, Mars Matbaası, Ankara 1968-1989, Ankara 1968-1989, s.398.

²³⁶ Nusret Bey'le ilgili bilgiler Mücellitoğlu Ali Çankaya'nın **Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler III. Cild 1860 (1276 R.)-1908 (1324 R.)** adlı kitabında yer alan "**Kurosmankuri-zâde (Millî Şehîd) 682: Mehmed Nusret**" başlıklı metin (s.793-804) ile Müslüm C. Akalın'ın **Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey'in Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbindeki Savunması** adlı kitabından (Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı -ŞURKAV Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2011) derlenmiştir.

Vekilligine; 13 Kasım 1915'te Ergani-Maden Sancağı Mutasarrıflığına terfian nakledildi. Halk arasında "Demir Pençeli Mutasarrıf" olarak nam saldı. Ergani-Maden Sancağı Mutasarrıflığı döneminde Ergani'de faaliyet gösteren Kürt Muhadenet²³⁷ Cemiyeti'ni "muzır faaliyetlerinden dolayı" kapattı. En önemli icraatını Bayburt, Erzincan ve Ergani-Maden bölgelerinde Ermeni tehcirinde gösterdi, tehcirde çok önemli görevler üstlendi.

Ermeni tehcirinden sonra, 14 Haziran 1917'te, Yıldırım Orduları 2.Grup Kumandanı Mustafa Kemâl Paşa'nın isteği ile Urfa Mutasarrıflığına yine terfian atandı, ama 16 Nisan 1919'da "azledilip mahfuzen İstanbul'a getirildi." Ermeni Tehciri'nde, katil ve yağmaya müsaade ettiği ihtimaliyle İstanbul'da tutuklandı.

İstanbul'da 15 Mart 1920'de Bayburt ve Ergani-Madeni Ermeni taktil²³⁸ ve tehcirinden I Nolu Divan-ı Harp'de yargılandı, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgal edilmesiyle serbest bırakıldı. 6 Kasım 1919'da Ermeni tehciri meselesinden tekrar yeniden tutuklanıp cezaevine konuldu.

Nusret Bey'in yargılanması 15 Mart 1920'de I Nolu Divan-ı Harp'de başladı. Divan-ı Harb-i Örfi Riyaseti gazetelere ilan vererek; "Bayburt ve Ergani Madeni taktil ve tehciri meselelerine dair malumat ve meşhudatı olanların Divan-ı Harbe gelmeleri" çağrısında bulundu.²³⁹ 24 Haziran 1920 tarihinde yargılanma sonlandı.

Nusret Bey, Divan-ı Harp'de kendi el yazısıyla hazırladığı savunmada, özetle:

Bayburt Ermeni tehciri, Bayburt kazasının harp sahasında olması nedeniyle 3.Ordu eski komutanı Mahmut Kâmil Paşa'nın emiriyle Jandarma Bölük Komutanlığı'ndan alınan jandarmalar ve Bayburt talimgâh (depo) komutanlığından verilen iki bölük asker tarafından icra edilerek iki kafiide 7-8 köy ahalisinin ayrı ayrı Erzincan'a salimen sevk edildiğini,

Ergani-Madeni tehcirinde kesinlikle bulunmadığını ve tehcirden 5-6 ay sonra gitmesine rağmen Ergani Madenli bir kadın ile bir erkeğin ısrarla "İsmi Mehmet Nusret'tir, bizi tehcir ve taktil eden budur" şeklindeki ifadelerinin doğru olmadığını,

²³⁷ **Muhadenet:** Dostluk.

²³⁸ **Taktil:** Çok öldürmek, çok katletmek, boyun eğdirmek.

²³⁹ 29 Nisan 1920 tarihli **Serbestî Gazetesi**. Benzer bir ilan 30 Nisan 1920 tarihli **Peyam-ı Sabah Gazetesi**'nde de yayınlanır.

Ergani Madeni’nde kendisinden önceki mutasarrıfın itirafı ile resmi kayıtlarda sabit olduğu üzere Ergani tehcirinde bulunmadığını, tehcirin bizzat selefi tarafından yapıldığını, selefinin 50 yaşlarında olup kendisine benzediğini, Ergani tehcirini ısrarla isnat etmeleri gibi Bayburt tehciri ile ilgili şahit ifadelerinin hakikat dışı olduğunu,

Kendisinin gerek Bayburt’ta gerek Ergani’de ve hatta Urfa’da tehcir meseleleri ile ilgili soruşturma yaptırdığını, Pulur Müdürü Rüştü Efendi isimli bir kişinin resmi yerini terk ve kaza dışına Erzincan Livası dâhiline gidip resmi görevini suistimal ederek kafileden bir miktar eşya ve 200 lira kadar bir meblağı alması nedeniyle, Rüştü Efendi’yi Divan-ı Harb’e sevkle birlikte Ergani’de muhtelif oniki kıta, üç dört defa da diğerleri selefi zamanında soruşturulduğu, soruşturma evrakı 1 Ocak 1331’de soruşturma yapmak üzere Ergani Madeni’ne gelen Bitlis valisi Mazhar Bey’in başkanlığındaki tehcir ve taktili soruşturma heyetine verdiğini, “insani ve vicdani” vazifesini yerine getirdiğini,

Emvali metruke işlerine karışmadığını, emvali metrukeye el uzatmadığını, her hamiyetli ve namuslu bir memur gibi vatanın selametini düşündüğünü,

Ergani suçlamalarına ilişkin olarak da, sırf bir insani fikir olarak sokaklarda sefalet halinde bulunan müslim ve gayrimüslimlerin çocuklarının kurtarılması için polis dairesine toplattırılarak çeşitli yerlere dağıtılırken kendisine de verilen bir kızın hemşiresinin, sonraları müstahdemim olan layık olmayan geçmiş halinden dolayı vilayetin emri ile diğer çocuklarla beraber resmi bir yatılı mektepten ibaret olan Darul Eytam²⁴⁰ gibi bir müesseseye verilmekten ibaret olduğunu, Trabzon tehcirinde şahitlik yapan Flomen’in bir iftirası olduğunu, aklı başında ahlak sahibi bir adamın böyle bir fiili işlemeyeceğini,

Ergani Madeni eski mutasarrıfı Nazmi ve Maden Mühendisi Abdullah Hüsrev Beylerin ifadeleri ve resmi kayıtlar ile belirlendiği üzere Ergani’de tehcir işleminin Mayıs sonlarından Temmuz başlarına kadar devam ettiği, selefi mutasarrıf Nazmi Bey’in zamanına tesadüf etmediğini ve kendisinin de bu zamanda ne vekil ne de asil olarak bulunmadığını, bahs olunan olayların kendisiyle ilgisi bulunmadığını, bu konuda savunmayı gereksiz bulduğunu, şahit sıfatıyla dinlenen Agoni Markaryan ve Varsanik ile

²⁴⁰ **Darul Eytam:** Yetimhane.

Adisyan Arakel ve Erfahi Arakel namlı kadınların doğru söylemediğini, beyan ederek suçsuz olduğunu ifade etti.

Yargılamanın ardından Divan-ı Harp tarafından “Ermeni kırımından”, “cinayet”, “tecavüz” ve “Ermenilerin paralarını gasp”tan idamına karar verildi.

İdamının onaylandığına ilişkin Padişah İradesi 4 Ağustos 1920 tarihli **Takvim-i Vekayi Gazetesi**’nde yayınlandı. 5 Ağustos 1920’de Nusret Bey Beyazıt Meydanı’nda asılarak idam edildi.

Ama İttihat ve Terakki geleneğinden gelenler boş durmadı. Kemalist yönetim, 25 Aralık 1921 tarihinde çıkarttığı bir yasayla Ermeni tehcirinde görev almış ve yaptığı gayriinsani işlerden dolayı idam edilmiş Nusret Bey’i önce “Milli Şehit” ilan etti. Sonrasında, 1923 yılında çıkarttığı “*Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey Ailesine Maaş Tahsisine Dair Kanun*”la ailesine maaş bağlattı.²⁴¹ Dahası, değişik zamanlarda başta Bayburt ve Urfa olmak üzere değişik il ve ilçelerde birçok okula, caddeye, sokağa, parka, yerleşim yerine “Şehit Nusret Bey” adının verilmesini sağladı. Yetmezmiş gibi, sürekli suçsuzluğunu ve kahramanlığını konu edinen makaleler, kitaplar²⁴² yazılmasını körükledi.

Kemalistlerin ve her türden milliyetçilerin sahip çıktığı Nuster Bey’in işlediği suçları ve bu suçların karşılığında aldığı idam kararının tam metnini okumakta yarar var:

²⁴¹ Müslüm C. Akalın, **Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey’in Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbindeki Savunması**, ŞURKAV Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2011, s.91.

²⁴² Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yayınlanan Bayram Akça’nın **1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı: Şehit Nusret Bey** (2007) kitabı ile Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı tarafından yayınlanan Müslüm C. Akalın’ın **Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey’in Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbindeki Savunması** adlı kitabını örnek verebilirim.

**“Bayburt Tehcîri Hakkında Divân-ı Harb-i Örfinin Karârı
Birinci Divân-ı Harb-i Örfi Riyâsetinden:²⁴³**

Bayburt Kaymakamlığında bulunduğu esnâda Kazâ-i mezkûr Ermenilerinin tehcîri dolayısıyla ika’ olunan katl-i nüfus ve nehb-i emvâl fecâyî’inde zimmedhal olduğu ve tehîcir emrinde gösterdiği tazyîk eseri olarak Bayburt Mal Müdürî Ovakim Efendinin salben ve zevcesi ile kerîmelerinin mesmûmen intihar etmelerine sebebiyet verdiği ve Ergani Mutasarrıfılığında bulunduğu hemgâmda dahi Trabzon’dan tehcîren sevk edilmiş olan 24 yaşında Trabzonlu Filomen Nuryan bint-i Manu’ya fi’l-i şenî icrâ ve Mezbûrenin hemşiresi olup oniki yaşlarında bulunan ve Naime tesmiye edilmiş olan Sagîrenin bîkrini izâle eylediği iddiası ile maznûnen mevkuf bulunan Erenköyünde Bağdad Caddesinde bir hânede mukim Urfa Mutasarrıf-ı sâbıkı kırkdört yaşında Yanyalı Nusret Bey bin Behram Efendi ve Bayburt tehcîr ve takilini icra etmiş olduğu beyânîyle maznûn-i aleyh olup ahîren fîrar eden Erenköyünde eski İstasyon civârında sâkin ve Eminönü’nde Karakaş Hanında on numaralı odada ticâretle meşgul mülâzimlikten muhraç otuzbeş yaşında Erzurumlu Pire Mehmed nâmiyle ma’ruf Mehmed Necâtî Efendi bin Hacı Bekir haklarında icrâ kılınan muhâkemât-ı adide ve tedkikaat-ı amîka neticesinde mümâileyh Nusret Bey, Kazânın Jandarma Kuvveti seyyar jandarmaya nakl edilmiş olmasından dolayı bâki kalan elli-altmış nefer jandarmanın muhâcirîn kaafilelerini sevk’e kâfi olmamasına mebnî, Garnizon Kumandanlığından zâbitleriyle beraber aldığı üç muntazam bölük’e Jandarma Kumandanı ile bil’istişâre Kumandan-ı mümâileyh tarafından bu askerlerden tanzim olunan müfrezelere icâbı kadar jandarma terfîk edilerek altı yedi bine bâliğ olan Bayburt Ermenilerinin iki kaafilede kâmilin ve salimen Erzincan’a sevk edildiklerini ve Kazası dâhlinde taktîl vuku’a gelmediğini ve muhâcirinin emvâl-ı metrûkeleri dahi komisyon-ı mahsusunca toplattırılarak sebt-i defter ve Kiliseye idhal olunduğunu bilbeyan isnâdât-i mezkûreyi inkâr etmekte ise de o vakit Bayburt Jandarma Bölüğü Kumandanı olup elyevm mezkûr Bölüğü merbut Harita Takım Kumandanlığında müstahdem bulunan Mülâzım Sâlih Efendinin, bilistinâbe ahzolunan ifadesinde: Jandarma Bölüğü mevcudunun kısm-i a’zamı seyyar’e tefrik edilerek Harbe iştirâk etmiş olmasından ve mütebâki efrâd-ı cüz’iyyenin ancak firarileri ve bekaayâ-ı askeriyye’nin derdestine ve kıt’alarına sevkine kifâyet edebilmesinden nâşi Jandarma Bölüğünün tehcîr ile alâkası olmadığını ve muâmele-i tehcîriyenin Erzurum’dan otuz-kırk kişi maiyyetiyle gönderilen

²⁴³ Mücellitoğlu Ali Çankaya, Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler**, III.Cild, Mars Matbaası, Ankara 1968-1989, Ankara 1968-1989, s.797-801.

Mehmet Necâti Efendi tarafından icrâ edilmiş ve Ermenilerin yine merhum Necâti Efendi tarafından Erzincan'a sevkolunmuş olduklarını ve teslimlerine dâir ilmü-haber alınıp alınmadığından ma'lûmâtı olmadığını beyân ve seferberlik esnâsında Bayburt'da menzil tahniyes müstahdem olup elyevm ticâretle iştigal eden ve kezâlik ifâdesi bilistinâbe zabtolunan Sürmene'nin Zevali karyesinden Hasan Oğlu Ömer'in Bayburt Ermenilerinin o zaman Bayburt amele taburu fahri zabıtlığında müstahdem bulunan Mülâzim-ı Sâni Sürmene'nin Kocra Kariyesinden Kefeli oğlu Kâşif ve birâderi Mahmud ve mezkûr Zevali Kariyesinden ve Kerimoğullarından İlas oğlu Sâbit ve daha tanımadığı adamlar tarafından kaafile kaafile ve sefilâne bir surette sevkolunmakta ve sevk edenlerin de takriben iki saat sonra Bayburt'a avdet etmekte olduklarını müşâdaha ettiğini ve hattâ kaafileler meyânında gördüğü bir yaşıdan beş yaşına kadar olan ba'zı çocukları da bilâhare Bayburt'da gördüğünü ve sevkolunan Ermeni'lerin yolda emvâl ve nukûdu alınarak katledildiklerinin şâyi' olduğunu ve kezâlik ifâdesi istinâbeten mazbut bulunan Sürmene'nin Baştüccar Kariyesinden Ali Efendi bin Es'ad'ın, Ermenileri bir gece hiç kimsenin haber ve ma'lûmâtı olmadan Kaymakam Nusret Bey'in emriyle polis ve jandarmalar gürültü ve patırdı ile toplayarak sabahleyin kevâid-i insaniyeye riâyet olunmadan sevkolunduklarını ve malları hânelerinde kalıp bilâhare yine Nusret Bey'in emriyle toplattırılarak satıldığını ve Ermenilerin mallarının taharrisine kendisi de iki gün me'mur oldu ise de yapılan su'i-istimalâta ve haksızlığa dayanamayarak isti'fâ ettiğini ve mumâileyh Nusret Bey Erzurum Vâlisi Tahsin Bey'in adamı olduğundan hilâf-ı kanun hareketde bulunmaktan çekinmemekte ve Bayburt Ermenileri onbeş, yirmi gün zarfında azar azar kaafilelerle sevkolunmakta ve kaafilelere jandarma, asker ve başıbozuk terfîk edilmekde idüğünü ve bunların yolda katledildiği Bayburt'da şâyi' olup kısm-ı a'zâminin katlolunduğuna kanaat-ı tâmmesi olduğunu ve Nusret Bey'in yüzelli kadar kız ve erkek Ermeni çocuğunu Binbaşı Hanı denilen mahalle doldurtup, herkes oraya gidip istediğini alır dediğini ve bilâhara Nusret Bey'in İslamların yanında bulunanlardan bir kısmını da tutup yine sevk eylediğini dermiyân ve muvâceheten istima' kılınan esbak Bayburt Kaymakamı ve Beyazıd Mutasarrıfı Vekili Ziya Bey'in: Bayburt tehcîri ve taktillerinin, oraya giden Ahmed Rızâ Bey'in Hemşirezâdesi Meclis-i A'yân Zabıt ketebesinden İhtiyat Mülâzim Sa'di Bey'le Pire Mehmed denilen Mehmed Necâti Efendi tarafından idare edildiğini işittiğini ve Erzurum Jandarma Alay Kumandanı Âdil Bey'in, Bayburt Ermenilerinin elveyim Erenköy'ü cihetinde arabalarla gezinmekte olan Mehmed Necâti Efendi tarafından yirmidört saat zarfında çıkartılarak, Bayburt'un iki saat mesâfesinde kâin "Değirmen" nam mahalde Teşkilat-ı Mahsusa efrâdı tarafından bilhücûm katl edildiklerini hasbel me'muriye icrâ eylediği tahkikatdan ve Bayburt

Jandarma Kumandanından aldığı cevâb-ı tahririnden anladığını ve bu ma'lûmatı Vâli Tahsin Bey'e bildirdiğini ve Teşkilât-ı Mahsusa Zâbitânı'nın İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmîsi A'zasından olup o vakit Erzurum'da bulunan Doktor Bahâüddin Şâkir ve Cem'iyet-i mezkûrenin Erzurum Murahhas-ı Mes'ulü Hilmi ve Ahmed Rızâ Bey'in yeğeni ihtiyat mülâzimi Sa'di ve Merkûm Necâti ile beraber ma'lûmülesâmi eşhâs-ı sâireden ibâret bulunduğu ve Nusret Bey'in merkum Mehmed Necâti'yi kabul etmeyerek kovduğu ve kaafileyi asker ve jandarma ile salimen Erzincan'a sevkeylediği yolundaki ifâdesi hilâf-ı hakikat olup bu kaafilenin Pülür'de mahvedildiğini o vakit Bayburt'ta Fırka Kumandan Vekili ve Ahz-ı Asker Kalemî ve İnşaat Reisi bulunan Kaymakam (=Yarbay) Mehmed Ali Bey'in dahi Bayburt Ermenilerinin merkum Mehmet Necâti tarafından çıkarıldıklarını işittiğini aledderecât ityân ve ihbâr eylemelerine ve merkum Mehmed Necâti Efendinin ahiren firâr edip elveyim hâl-i firarda bulunmasına ve kezâlik Divân-ı Harbce bilmuvâcehe istima' olunan Bayburt ahalisinden Şayinsık ve Agavni ve Varsenik ve Araksiya ve Armenuhi Kadınlarla Haçator Seferyan Efendi ve Hampartsum adlı çocuğun, Nusret Bey'in çetebaşı olduğunu ve mumâileyhin dahi Bayburt'a yakın mesâfelerde kâin Binbaşı Hanı ve Hindi Hanı ve mevâkı'-i sâirede çetelerle beraber kaafilelere refâkt ve kendilerini kamçı ile darb ve para taleb ettiğini ve maktelde de hazır bulunduğunu ve jandarmalarla birlikte güzel kızların alınıp götürülmekte idüğünü bilbeyan mumâleyhi ta'yin ve tahsis eylemlerine ve müdâfaâtının ta'yini mâhiyetine gelince: Mahall-i muhtelifede vukua gelen taktîl fecâyî'inin Divân-ı Harbce şimdiye kadar icrâ kılınan muhâkemâtı neticesinde cinayât-ı mezkûre, evvel emirde İttihat ve Terakki Cem'iyetinin Merkez-i Umûmisinde tasmin ve takrir olunarak Merkez-i mezkûr A'zasından Doktor Bahâüddin Şâkir nam Hunhâr'ın riyâseti ve Teşkilât-ı Mahsusa ma'rifetiyle taşra rüesa ü me'murinine tebliğ edilerek ekserisinin muvâfakatı istihsal olunmuş ve bu vahşete rûy-i muvâfakat göstermeyen Yozgat Mutasarrıfı Cemâl Bey ve Kastamonu Vâlisi Reşid Paşa ve ma'lûmülesâmi diğerleri gibi ba'zı hamiyetperver me'murin ise azl ettirilerek anların âmal ve maksaad-ı muhterisalarına körükörüne âlet olan Yozgat Mutasarrıfı maslub Kemâl ve Ankara Vâlisi Atıf misilu insâniyet düşmanları nasb ve ta'yin edilmiş ve andan sonra da evâmir-i mübellega-i hafiyeye mucibince ve bervech-i muharrer tertib ve ihzâl edilmiş olan eşhâs-ı leime vâsıtasıyla tehcir ve taktile bed' ve mübâşeret kılınmış olduğu Divân-ı Harb'de mevcut zabıtnâmelerde mûnderic delâil ve berâhin-i kaatıa ile mertebe-i subûta vâsıl olmuş olup maznûn-ı aleyh Nusret Bey'in Bayburt tehcirini Garnizon Kumandanlığından aldığı muntazam asker ve mevcut jandarmalar ile icrâ ettirdiği ve tehcire me'muren Erzurum'dan gelen merkûm çeteci Mehmed Necâti'nin sıfatını tanımayarak kovduğunu ve Kazâsı dâhilinde taktîl vukua

gelmediğini beyân ettiği halde işbu ifâdâtının külliyyen hilâf-ı hakikat olduğunun bâlâda dercedilen şahâdât ve beyanât ile tezâhür etmesine ve binâen alâ zâlik fecâyî’-i mebhuseye muttali’ olmuş olduğu halde bu babda hiçbir günâ teşebbüsât-ı kanuniyede ve men ü tekerrürü hakkında tedâbir-i lâzimedede bulunmadıktan başka fecâyî’-i vâkıayı mâfevkine ihbâra bile lüzum görmemesi ve Erzincan’a teslim olunanlar için ilmühaber verilmediği halde buna da sükût ile mukaabele etmesi ve indelisticvâb ilk kaafileyi tahrirât-ı resmiye ile Erzincan’a gönderdiğini ve fakat bu tahrirâtın cevâbını almadığını beyân etmesine mebni bu hususda dahi Vilâyete şikâyet etmemesi esbâb-ı sual olunmasına karşı: “O vakit zâten iş bitmişti” yolunda cevab vermesi ve Hükûmet-i İttihâdiye zamanında Kaymakamlık ve Mutasarrıflık gibi riyâset-i idârede şöyle dursun nisbeten ehemmiyetsiz me’muriyetlerde bile istihdâm-içün kendilerine muti’ ve tarafdar olmakdan başka bir meziyyet nazar-i dikkate alınmadığı cümlelerin ma’lumu olduğu halde şuhûd-ı müsteniadan Ergani Ma’deni Mühendisi Abdullah Hüsrev Bey’in şahâdetine göre beynelhalk Demirpençeli Mutasarrıf deyu yâd olunan mumâileyh Nusret Bey’in Bayburt tehcîrinin hitâmını müteâkıb hemen terfî’ olunarak Bayburt Kaymakamlığından Erzincan Mutasarrıflığı vekâletine ve bilâhara da Ergani Mutasarrıflığına nakil ve ta’yin olunması ve havali-i baideden mahall-i müretteblerine nakil ve sevk olunmak üzere meşâkk-ı seferiyeden pek bitâb ü tuvân ve perişan bir halde Ergani’ye kadar gelebilmiş olan Ermeni muhâcirlerini “nasıl olsa iki üç gün handa kalıyorlar, ekmek yiyorlar” diyerek nefîr-i âm tarikiyle şose ameliyâtında çalıştırması ve yine mumâileyh Abdullah Hüsrev Bey’in ta’biri vechile hiç yokdan bir şosa vücûda getirmesi ve fakat mağdurinin bu mesâi-i masrûfelerine mukaabil yevmiye vermemesi, Ergani Mutasarrıflığında bulunduğu müddetçe dahi Ergani tehcîrinde her nasılsa kalmış olan ba’zı sıbyanı Diyârbekir’e göndermek bahânesiyle Diyârbekir Vâlisi cânî-i muntehir Reşid’in eyâdi-i zulm ü gadrine teslim eylemesi ve Ergani’den dahi taht-ı i’tirâfında olduğu vechile memâlik-i muhtelifeden tehcîren sevk olunmuş onbeş, yirmi bin kadar Ermeni’yi müctemi’ bulunan ve muhâcirinin makarrı olan Urfa Müstakil Mutasarrıflığı ile taltif edilmesi gibi karâin ve emmârâtın fecâyî’-i mezkûre mürettib ve mürtekibleriyle hemfî’il olduğuna belagan mâbelâğ delâlet etmesine ve Nusret Bey güyâ tehcîrden sonra gelen bir emirde hiçbir Ermeni bırakılmaması iş’ar ve bırakıldığı takdirde i’dâm ile tehdid ve icbar olduğundan dolayı ma’a âile intihar eden Bayburt Mal Müdürü Ovakim Efendi’yi dahi tehcîre tâbi’ tuttuğunu ve binâenaleyh mumâileyhin keyfiyet-i intiharında sun’u dahli olmadığını serd etmekde ise de mumâileyh Ovakim Efendi’nin âileten Din-i İslâmı kabul etmiş olması üzerine tehcirden istinâ edilmiş ve bundan sonra da Nusret Bey’in mumâileyhin hânesine giderek kızlarını kendisine vermesi yolundaki talebini

red' etmesine mebnî tehcir ile tazyik etmeye başlamış ve Ovakim Efendi'nin kendularının dahi tehcir edildikleri takdirde Memleket'de şâyi' ve mütevâtir olduğu cümle-i şahâdâtıdan olan ve vekaayi'-i feciaya ma'ruz kaldıktan sonra katl ü imhâ edilecekleri mülâhazasına mebnî kendisi ile iki erkek oğlunun salben ve zevcesi ile hemşiresinin mesmûmen intihar eylemiş oldukları suret-i cereyân-ı muhakmeden anlaşılmasına ve Nusret Bey'in mahall-i vak'aaya gitmediğini ve keyfiyeti cihet-i zabıtanı haber aldığını bilbeyan böyle bir fâcia-i dilsûzu da vukuat-ı âdiyeden ad ve i'tibâr etmesi ve mağdûr-i mezbûrun hânesinin penceresinde terk etmiş olduğu anlaşılın vasiyetnâmeden dahi tecâhül eylemesi de isnâdât-ı ânıfeyi müeyyid ahvalden görülmesine ve mumâileyh Nusret Bey'in Ergani Mutasarrıflığında bulunduğu esnâda dahi kendisi bekâr bulunduğu halde sagire-i mezbûre Naime kızı hânesine alarak bıkırını izâle ve hemşiresi Filomen'e de fi'li şeni' icrâ eylediği Trabzon vekaayi'-i tehciriyesinin Divân-ı Harb'ce icrâ-i muhâkemesi esnâsında şâhid sıfatıyla istima' olunan mezbûre Filomen'in mücerred sergüzeşt-i elimini hikâye sadedinde ve Nusret Bey'in gıyâbında beyan ve ifâde etmesine ve bunun Nusret Bey'in müdâfaaten dermiyan eylediği vechile intikam-ı milli sâikasıyla tertib edilmiş bir saniadan ibâret olamayıp, çünkü bir me'murun irtikâb edeceği ef'al-i nâlâyıka'dan bütün me'murin ve müstahdemin-i Devletin veyâhud tekmil efrâd-ı Milletın andan hissemend olamayacaklarına ve nitekim Divân-ı Harb'ce istisma' olunan Ermeni şâhid ve müştekileri kendilerinin ırz ve nâmus ve havatlarını vikaaye edenleri ve bu gibilerin muâmele-i müşfikaanelerini lisan-ı minnet ve şükran ile beyandan çekinmemeleri ifâdelerinin sıhhate makrun olduğuna delâlet etmesine ve vak'a akabinde şikâyet ve muayene raporu istihsaâle kıyam etmeleri ise o vakıt teşdid-i felâketlerinden başka bir fâideyi müstelzim olamayacağı derkâr bulunduğu husûsât-ı mebhûsenin adem-i vücudu dahi fi'l-i müddeâbihin butlânına delil ittihaz edilemeyeceğine binâen Nusret Bey'in bilcümle müdâfaâtı gayr-ı vârid ve elhâsıl Nusret Bey'le merkum Pire Mahmud nam Necâti Efendi'nin Bayburt Ermenilerinin tehciri dolayısıyla ikaa' olunan katl-i nüfus ve nehb-i emval fezâyının mürettib ve mürtekebelerinden oldukları ve Nusret Bey'in bâlâda izâh olunduğu üzere mumâileyh Mal Müdürü Ovakim Efendi'nin maâ âile intiharlarına sebebiyet verdiği ve Filomen kadına fi'l-i şeni' icrâ ve Naime kızın bıkırını izâle eylediği beyinât ve berâhin-i mebsûtadam mütehassıl kanaât-i vicdaniye ile sabit olduğundan ol vechile mücrimiyetlerine ve Nusret'in a'zam cürmü i'tibâriyle her ikisinin harektleri Mülkiye Cezâ Kanunnâme-i Hümâyûnu'nun kırkbeşinci Maddesinin birinci Fıkrası delâletiyle Kanûn-ı mezkûrun yüzyetmişinci ve Askeri Cezâ Kanununun yüzyetmişbirinci Maddelerine muvâfık ve mezkûr fıkra ve maddeler dahi "Eşhâs-ı müteaddide bir cinâyet veya cünhâyı müttehiden ika' eden veyâhud ef'al-i müteaddideden

mürekkebi olan bir cinâyet veya cûnhâda bir takım eşhasdan her biri cürmün husûlî maksadiyle ef'âl-i mezbûreden birini veya bir kaçını icrâ eylerse eşhâs-ı mezkûreye hemfi'l denilir. Ve cümlesi fâil-i müstakil gibi mücâzât olunur" ve "Taammüden bir şahsı katleden veya abâ-i ecdad ve ümmehât ve ecdadından birini velev min gayr-ı taammüdün kasden katleyleyen kimse i'dâm olunur."; "Gerek müsella ve gayr-ı müsella alenen tehâcüm ile ve gerek kesr-i sûr ve abvab ile gerek eşhas üzerine icrâ-i tazyik ile müctemian zahîre ve erzak ve emtia veya eşyayı yağma ve tahrib etmek... i'dâm" ibârâtını natik olduğundan işbu fikarât-ı kanuniye hükmüne tevfikân her ikisinin i'damlarına ve merkumândan Mehmed Necâtinin hukûk-i medeniyeden iskaatı ve emvâlinin haczi ile usulü dâiresinde idâre ettirilmesine ve gerek bir günde yirmi bin kişi birden sevk olunan Erzurum Ermenilerinin tehcirinde ve gerek Bayburt ve Ergani Ma'deni vekayi'-i tehcirîyesinde maznuniyetleri anlaşılan ma'lûmülesâmi yirmialtı zevât ve eşhâs hakkında dahi ta'kibât-ı Kanuniye icrâsına Nusret'in vicâhında ve Mehmed Necâti'nin gıyâbında müttefikan karar verildi. 20 Temmuz (1)336 (1920)."

EK 4:

FARKLI KİMLİKLERE DAİR BAZI OSMANLI ARŞİV BELGELERİ

Yazılı belgeler her zaman yeterli ve doğru değildir. Okuma yazma oranının düşük olduğu toplumlarda, zorbaların hüküm sürdüğü yerlerde yazı egemenlerin, seçkinlerin tekelindedir. Günümüzde çoğu belgenin de “*devlet sırrı*” olduğunu unutmayalım. Karanlıkta kalan tarihin aydınlatılması için, “*devlet sırrı*” olarak karanlık odalarda bekletilen belgelerin gün yüzüne çıkartılması görevi önümüzde durmaktadır.

Yazılı belgelerin bir özelliği de çoğu kez yalan ya da çarpıtılmış bilgiler içermesidir. Bir düşünelim: Bugün emlak beyannamelerinin doğru olduğunu kim söyleyebilir? Ya da “*faili meçhul*” cinayetlerle ilgili devlet kurumlarının düzenlemiş olduğu rapor veya tutanaklar ne kadar gerçeği yansıtmaktadır?

Arşiv belgelerini değerlendirirken bu nedenle dikkatli olmalıyız. Tarihin ruhuna aykırı salt belgelere dayanılarak yazılanlar çoğunlukla egemenlerin isteklerini yansıtır. Egemen olmayanların, karşı olanların, iktidarların sofrasında bulunmayanların tarihi ya yoktur, ya yok edilmiştir ya da yazılmamıştır. Elinde kılıç, belinde silah, cebinde para olanın ve sesi gür çıkanın aleyhinde olan bir belge kolay kolay kayda girer mi hiç? Girmez. Girse de çarpıtılarak girer. Dahası Ermenilere, Süryanilere, Rumlara, Kürtlere dair ciddi belgelerin, ehemmiyeti olanların halen “*devlet sırrı*” olduğu da bir sır değildir. Ama yine de belgelerden sınırlı da olsa bazı bilgiler edinebiliriz; mekânlar, insanlar, yaşanmışlıklar, yıllar, olaylar hakkında.

Aşağıda verdiğim belgelerin tam transkripsiyonunu/Latin harflerine dönüşümünü yaptıramadım. Bu nedenle belgelerin sadece neyle, nereyle ve kimle ilgili olduğunu özetlemeye çalıştım. Zaten belgelerde de fazla bir bilgi olacağını düşünmüyorum.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı’ndan 2009 yılında temin ettiğim bu belgeleri okuduğumuzda Ergani’de Müslüman Türk ve Kürtlerin dışında, Müslüman olmayan farklı etnik ve inançlara mensup Ermenilerin, Rumların, Yahudilerin de olduğunu ve bunların 1915 Ermeni katliamından önce de şu veya bu şekilde gerek ahali tarafından ve gerekse devlet kurumlarınca rahatsız edildiklerini görmekteyiz. Sonrasında ise zaten yok edildiler?

Tarih ve toplum bilincimiz olmadığı için, neden Ergani’de Ermeniler, Rumlar, Yahudiler bu bugün aramızda değiller, kapı komşularımız ne oldu da yok oldular sorusunu sormuyoruz ya da sormayıp susuyoruz.

Susmak sorunu ortadan kaldırır mı?

BELGELER

1. Ergani kazasına bağlı Dibine²⁴⁴ karyesindeki Ermeni Kilisesi'nin tamir talebinin tahkik olunmasına dair belge.

Tarih: 21/S/1270 (Hicrî)-23 Kasım 1853 (Miladi)
Dosya No:67 Gömlek No:38 Fon Kodu: HR.MKT.

²⁴⁴ **Dibine Kariyesi:** Dıbnı (Dövez) Köyü bugün Dicle ilçesinin sınırları içerisinde yer almaktadır.

2. Erganili Abdullah Ağa ile oğullarının, Hristiyan ahaliyi ücretsiz çalıştırıp zulüm ettiğinin bildirildiği ve bu halin men edilmesine dair belge.

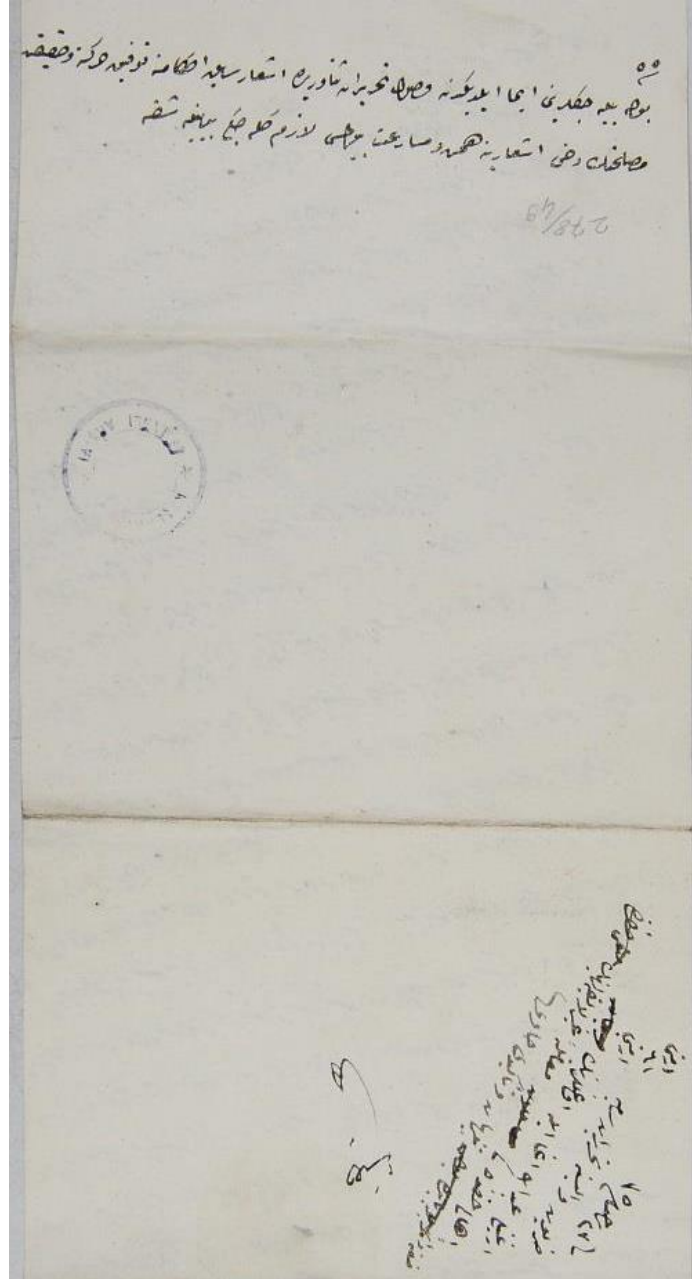

Tarih: 24/M/1275 (Hicrî) - 3 Eylül 1858 (Miladî)
Dosya No:254 Gömlek No:24 Fon Kodu: HR.MKT.

3. Ergani kazası ahalisinden Abdullah Ağa'nın oğullarıyla beraber Hristiyan ahaliyi ücretsiz istihdam etmekte olduğu bunun önlenmesine dair belge.

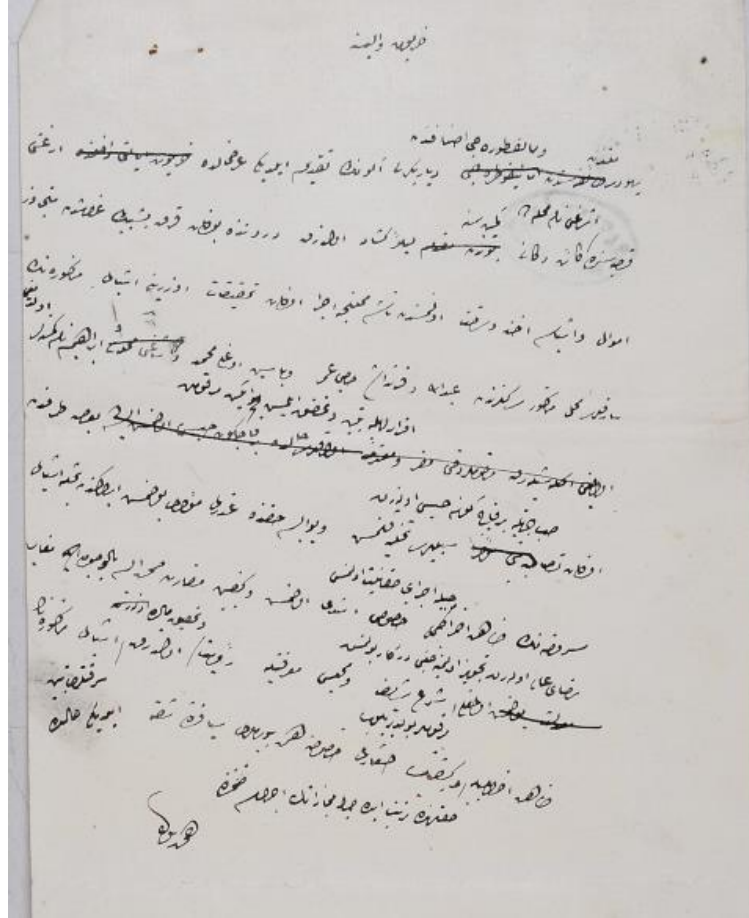
Sayfa 1

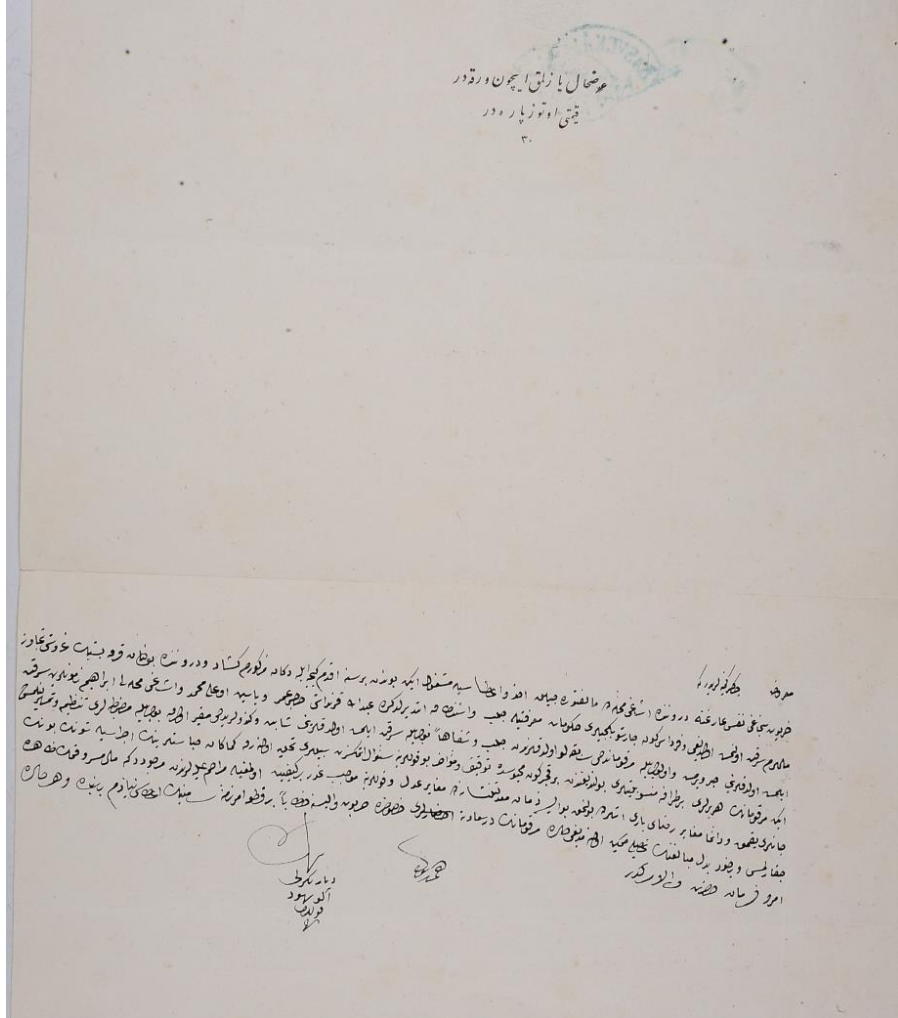
Sayfa 2

Tarih: 27/B /1275 (Hicrî) -2 Mart 1859 (Miladi)
Dosya No:278 Gömlek No:49 Fon Kodu: HR.MKT.

4. Manifaturacı Diyarbekirli Yahudi Alo'nun Ergani kasabasındaki dükkânını soyanların salıverilmesinin nizama aykırı olduğu ve çalınan malların bulunmasına dair belge.

Sayfa 1

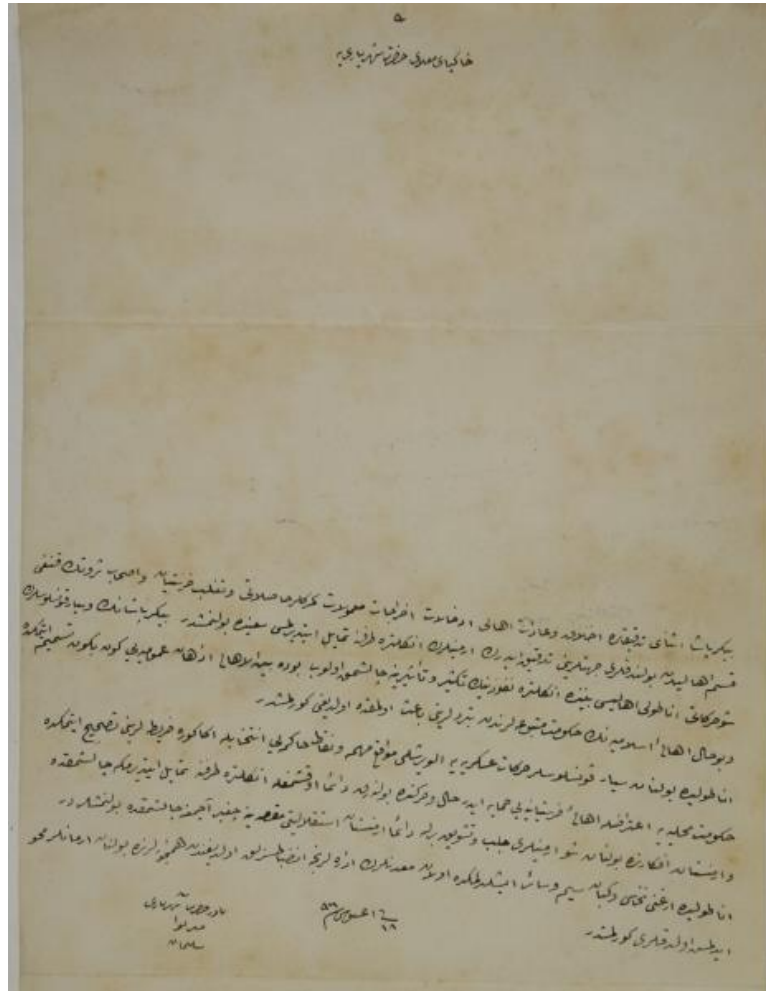

Sayfa 2
Tarih: 03/S/1276 (Hicrî) -1 Eylül 1859 (Miladi)
Dosya No:141 Gömlek No:74 Fon Kodu: A.}MKT.DV..

[illegible]

185

6. Baker Paşa'nın, halkın adet ve ahlakı ile servetin hangi kısım ahalide bulunduğunu araştırarak Ermeniler'in İngiltere tarafına temayüllerini sağlamaya çalıştığı, İngiliz nüfuzunu yaymaya çalıştığı, Anadolu'da bulunan seyyar konsolosların askeri harekete elverişli noktaları tespit ederek haritalarını tashih ettikleri ve Ermeniler arasında Ermenistan fikrini yaymaya çalıştıkları, inzibatsızlık yüzünden, Anadolu'daki maden idarelerince ormanların mahv edildiklerine dair belge.

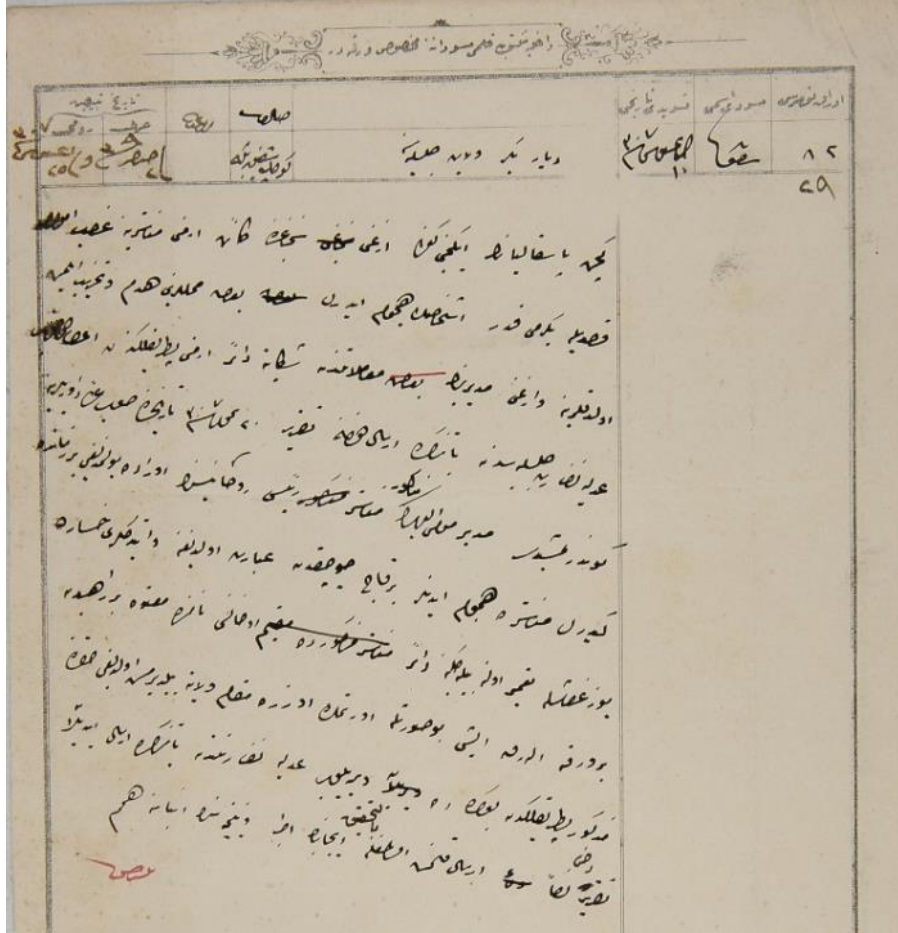

Tarih: 24/N/1297 (Hicrî) -30 Mart 1880 (Miladi)
Dosya No:1 Gömlek No:58 Fon Kodu: Y.PRK.MYD.

[illegible]

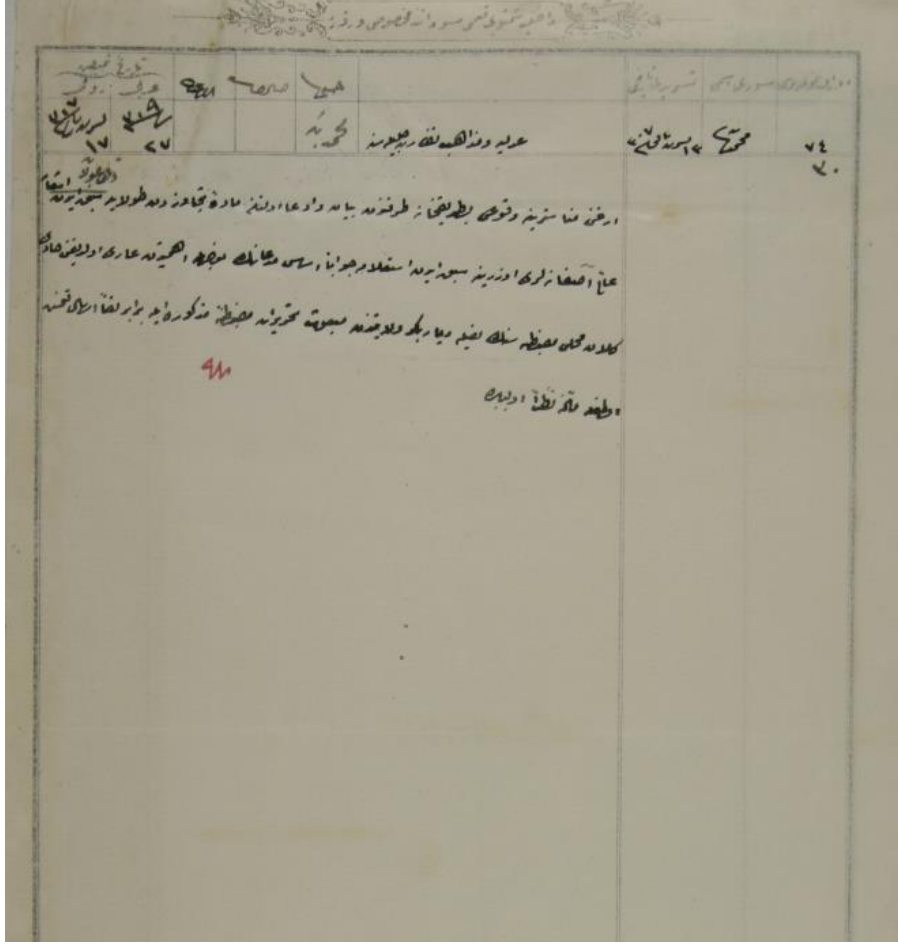
187

8. Ergani'de bulunan Ermeni Manastırı'na bazı şahıslar tarafından saldırıda bulunulduğu ve Ergani Müdürü'nün bu saldırıyı örtmek niyetinde olduğuna dair yapılan şikâyetin tahkikine dair belge.

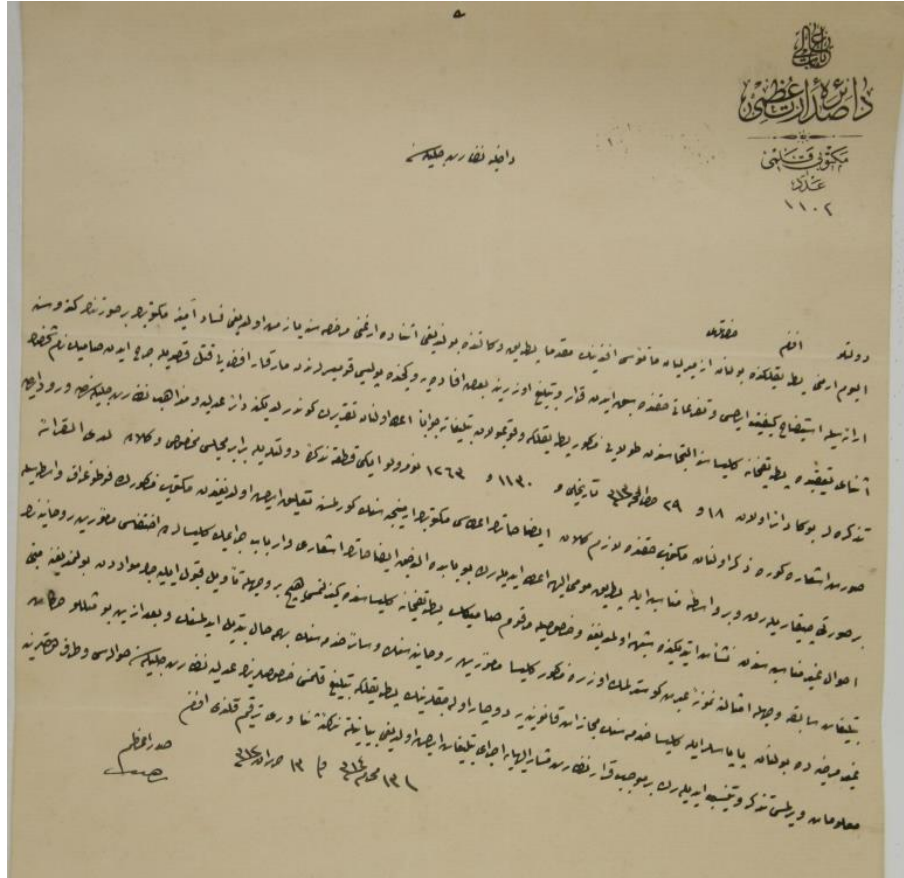
Tarih: 02/S/1309 (Hicrî) 7 Eylül 1891 (Miladi)
Dosya No:1865 Gömlek No:70 Fon Kodu: DH.MKT.

9. Patrikhanenin Ergani Manastırı'na tecavüz olunduğuna dair iddiasının bazı bölümlerinin ehemmiyetsiz olduğuna dair Diyarbakır Vilayeti'nden gelen cevabın ilgili makama sunulduğuna dair belge.

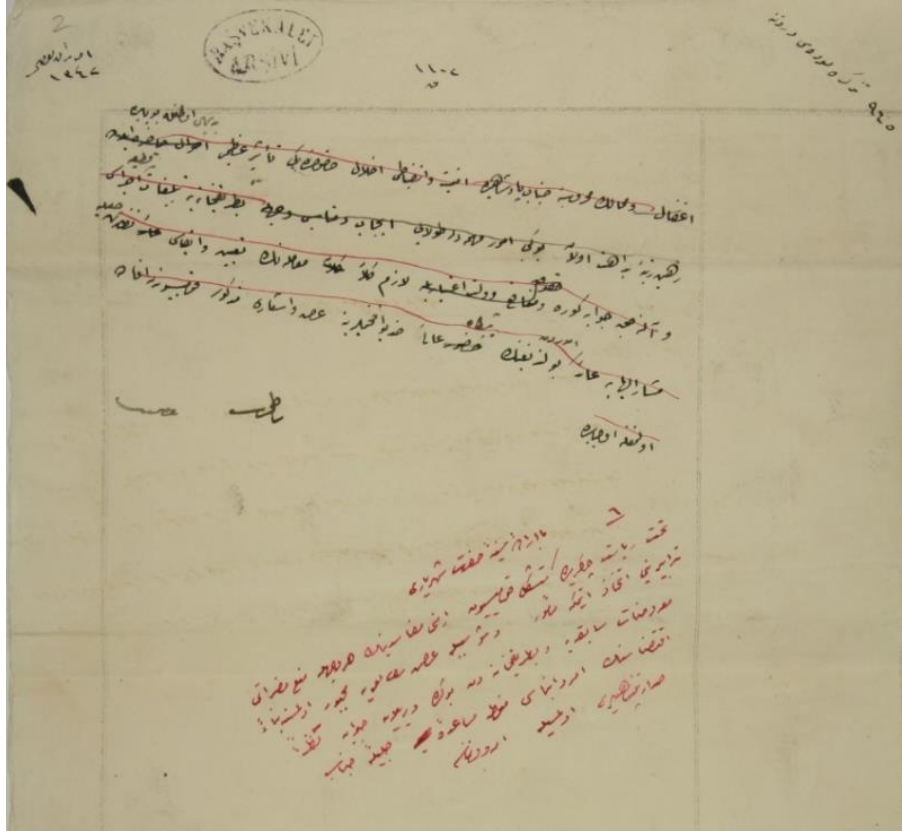

Tarih: 26/R/1309 (Hicrî) - 29 Kasım 1891 (Miladi)
Dosya No:1895 Gömlek No:53 Fon Kodu: DH.MKT.

10. Ermeni Patrikliği'nde bulunan İzmirliyan Matyos Efendi'ye, daha önce patrik vekâletinde bulunduğu esnada Ergani murahhasasına yazdığı fesad mektuptan dolayı ne şekilde muamele olunacağına dair belge.

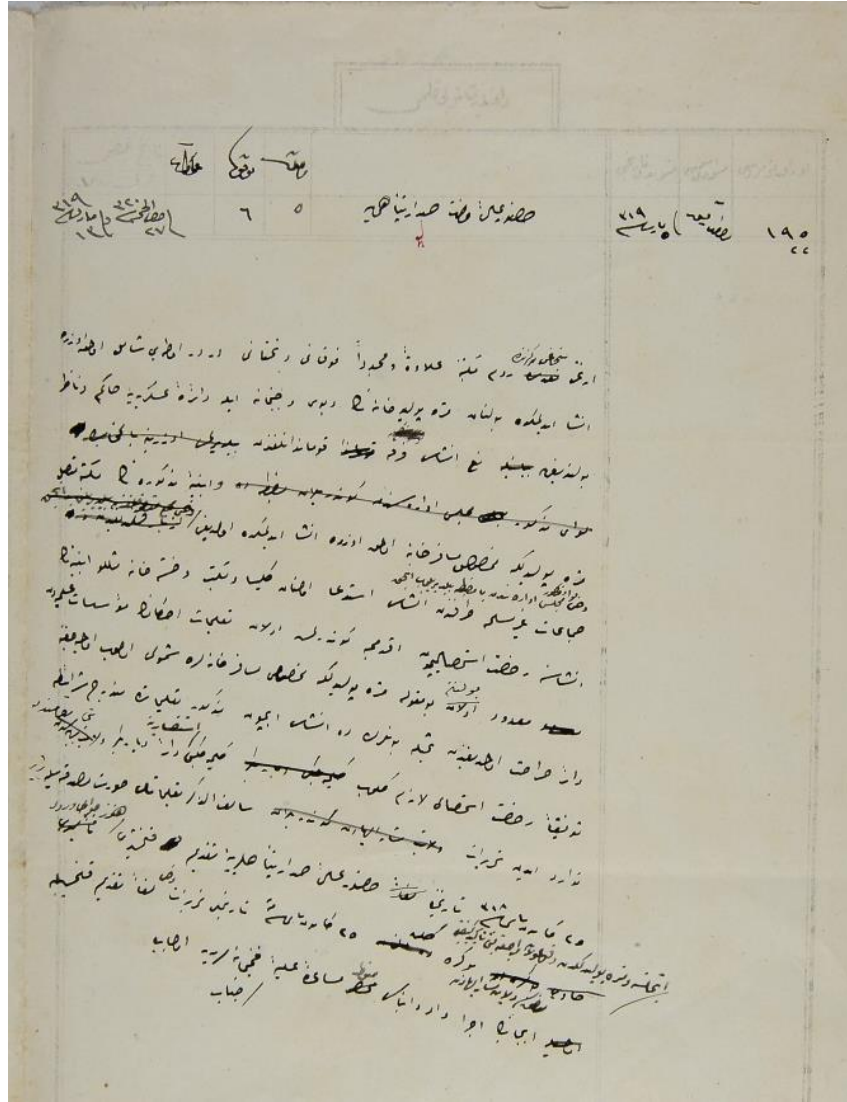
Sayfa 1

Sayfa 6

Tarih: 27/M/1314 (Hicrî) -8 Temmuz 1869 (Miladi)
Dosya No:9 Gömlek No:54 Fon Kodu: DH.TMIK.M..

11. Ergani Sancağı merkezinde²⁴⁵ Rum mektebine ilaveten ve yeniden inşa edilmekte olan metropolidhane için ruhsat alınıp alınmayacağına dair tebliğ edilecek neticenin Diyarbakır Vilayeti'ne bildirileceğine dair belge.

Sayfa 1

²⁴⁵ Ergani Sancağı merkezi o zamanlar Maden kasabası olup, sancak ismi de Erganimaden Sancağı'dır.

داخل نظام جدید چاپخانه

کتابخانه

شماره
۱۹۵

دولتو اقدم عتق
آنگاه معین روم بکته عموده و مجداً غوغان و حقایق در در اوطاق سبیل قلمه آورده است اینک بولان این ایمن حقیقت آنکه در کتب
استیاض حقیق باینکه «۲» از این ۴۸ تا به روز قلمه درن توردی و به تکیه بک جوب ابرق کوز و رود اینک و آن کتب مزه و بکدن
بکرده و مراجعت ایردیک باز و عهد سببه و عهد افغانک اردا شاعرانه معنی جدید داوران این سبیل و بولین اردا و کتب
۱. در این معنی ۲۰۰ کتب
و بکرده

155
218

امینہ رحیمہ علیہ

ذات الحیاتی
۹۱۶

درینو اتم حقیر
ملا و سیر و زندانی استیافان کیا و کتب و فن خانه ملو اینک اناسه رفعت و تحصالی و جمیع مقامی نظامی و غیره اینک از تواریخ و نمود و ۹۹
تاریخ و جزییات و سیر و تعلیمات و احکامات و مسائل و معروضات و غیره اینک از تواریخ و نمود و ۹۹
درمیکند و علاوه بر این و غیره اینک از تواریخ و نمود و ۹۹
کلیه اینک از تواریخ و نمود و ۹۹
نظامی و غیره اینک از تواریخ و نمود و ۹۹

155
219

خاتمة امور الخليفة

ملکوتی فلمی

عَلَاكَ

441

حضرت صاحب محنت سے انبیاء:

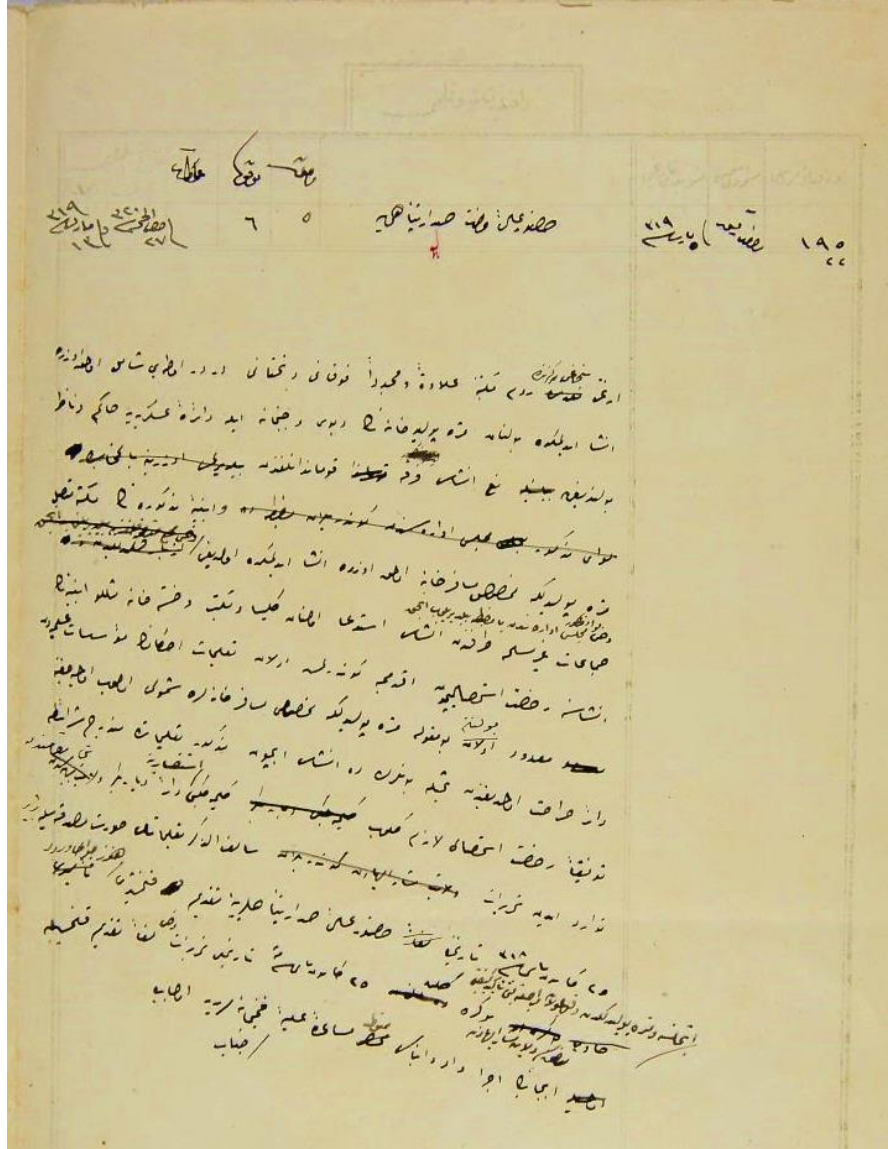
[illegible]

المرايوحه
مرايوحه

الحمد لله الذي جعل

155

220

Sayfa 8

Tarih: 27/Z/1320 (Hicrî) 27 Mart 1903 (Miladi)
Dosya No:649 Gömlük No:1 Fon Kodu: DH.MKT.

دست‌نویس‌های				روزنامه‌نگار	محرران	تألیفات
۱	۲	۳	۴	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۵	۶	۷	۸	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۹	۱۰	۱۱	۱۲	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۲۵	۲۶	۲۷	۲۸	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۲۹	۳۰	۳۱	۳۲	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۳۳	۳۴	۳۵	۳۶	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۳۷	۳۸	۳۹	۴۰	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۴۱	۴۲	۴۳	۴۴	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۴۵	۴۶	۴۷	۴۸	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۴۹	۵۰	۵۱	۵۲	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۵۳	۵۴	۵۵	۵۶	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۵۷	۵۸	۵۹	۶۰	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۶۱	۶۲	۶۳	۶۴	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۶۵	۶۶	۶۷	۶۸	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۶۹	۷۰	۷۱	۷۲	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۷۳	۷۴	۷۵	۷۶	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۷۷	۷۸	۷۹	۸۰	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۸۱	۸۲	۸۳	۸۴	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۸۵	۸۶	۸۷	۸۸	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۸۹	۹۰	۹۱	۹۲	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۹۳	۹۴	۹۵	۹۶	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار
۹۷	۹۸	۹۹	۱۰۰	مردمان قندهار	مردمان قندهار	مردمان قندهار

204

[illegible]

208

مجلس شورای اعیان و مشایخ		تاریخ جلسه		موضوع	
روز و ماه و سال	ساعت	محل جلسه	حاضرین	غایبین	مقررین
روز و ماه و سال		ساعت		محل جلسه	
روز و ماه و سال		ساعت		محل جلسه	

209

تاریخ ۱۳۰۴ ۵۰۴۱	شماره ۵۰۴۱	نام ۵۰۴۱	موضوع ۵۰۴۱	تاریخ ۱۳۰۴ ۵۰۴۱	نام ۵۰۴۱
-----------------------	---------------	-------------	---------------	-----------------------	-------------

210

KAYNAKÇA

Abdullah Şevki, **Berfin Bahar Dergisi**, Şubat 2003, Sayı: 60.

Adnan Çelik-Namık Kemal Dinç, **Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 DİYARBEKİR**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.

Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri**, Fey Vakfı Yayınları, İst. 1991.

Apdurezak Ayata, **Bir Halaydır Ağdımız**, (Yayınlanmamış Şiir Dosyası), Kanada 2011.

Aram Pehlivanian, **Özgürlük İki Adım Ötede Değil**, Aras Yayıncılık, İstanbul 1999.

Arsen Avagyan-Gaidz F. Minassian, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, Aras Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2013.

Arsen Yarman, **Ermeni Yazılı Kültürü**, Türkiye Ermenileri Patrikliği, İstanbul 2012.

Ayşe Hür, “*Ermeni mallarını kimler aldı?*”
<http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/ayse-hur/ermen-mallarini-kimler-aldi/370/>

Basri Konyar, **Diyarbakır Tarihi Cilt I-II-III**, Ulus Matbaası, Ank. 1936.

Bedros Dağlayan, **Yaya Turna** (Şiir), Pencere Yayınları, İstanbul 2011.

Boğos Natanyan, **Sivas 1877**, (Yayına Hazırlayan: Arsen Yarman), Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2008.

Cemal Süreya, **Sevda Sözleri**, Yapı Kredi Yayınları, 35. Baskı, İst. 2008.

Cumali Eşsizoglu, **Cehennemde Üşüyorum** (Şiir), Astore Yayınları, İstanbul 2010.

Eduardo Galeano, **Ve Günler Yürümeye Başladı**, Sel Yayıncılık, İst. 1912.

Enver Atılğan-Yaşar Hekimoğlu, **ERGANI**, Fatih Matbaası, İstanbul 1967.

Eşref Üzülmmez, *Aile ve Soyumuzla İlgili Hikâyeler*”, (Yayınlanmamış Çalışması), Elazığ 2013.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt III-IV, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976.

Fethiye Çetin, **Anneanem**, Metis Yayınları, İstanbul 2004.

Gabriele Yonan, **ASUR SOYKIRIMI Unutulan Bir Holocaust**, Pencere Yayınları, İstanbul 1999.

Gabriel García Márquez, **Benim Hüzünlü Orospularım**, Can Yayınları, Roman, (Çev: İnci Kut), 3. Basım, İstanbul 2005.

Ğugas İnciciyan, **Aşkharakrutyun, Çorits Masants Aşkharhi** [Dünya Coğrafyası-I], Venedik 1808.

Hilmar Kaiser, **Diyarbakır’da Ermeni Kiyımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 20015.

Huneyn Kaygusuz, **Hılar**, Titiz Yayınları, İstanbul 2010.

İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, TTK Yayınları, Ankara 1995.

İdris-i Bitlîsî, **Selim Şah-Nâme**, (Hicabi Kırlangıç), Kültür Bakanlığı Yayınları No: 2565, Ankara 2001.

İlkay Yılmaz, **Alis Kürtler Diyarında**, Şenocak Yayınları, İzmir 2011.

James Bryce-Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, Cilt 1, Pencere Yayınları, İstanbul 2005.

Kâzım Karabekir, **I. Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İst. 2011.

Lütfi Ergene, **Geçmişten Günümüze Bakır MADEN**, Kendi Yayını, Maden 1995.

Mehmed Uzun, **Dicle’nin Sürgünleri-Dicle’nin Sesi-II**, İthaki Yayınları, (Kürtçeden çeviren: Muhsin Kızılkaya), 5.Basım, İstanbul 2006.

Mehmet Altan, “*Devletimizi Tanıyalım*”,
<http://www.mehmetaltan.com/?sayfa=sureliyayin&icerik=1212>

Mehmet Oğuz, **Sus/Kuyu/Su**, Hayal Yayınları, Ankara 2008.

Mehmet Özdoğan, “*1988 Yılı Diyarbakır Yüzey Araştırması*”, Araştırma Sonuçları Toplantısı VII, Ankara 1989.

Mıgırdiç Margosyan, **Biletimiz İstanbul'a Kesildi**, Aras Yayıncılık, İstanbul 1998.

Mıgırdiç Margosyan, **Söyle Margos Nerelisen?**, Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 1995.

Mıgırdiç Margosyan, **Tespîh Taneleri**, Aras Yayınları, İstanbul 2006.

Murathan Mungan, **Bir Dersim Hikâyesi**, Metis Yayınları, İstanbul 2012.

Musa Anter, **Hatıralarım**, Yön Yayıncılık, 2. Cilt, 1992.

M. Salih Erpolat, **XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.

M. Salih Erpolat, “*XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı’ndaki Gayrimüslim İskan Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme*” Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Eylül 2004, Sayı: 4.

Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Arıfî Paşa’nın Seyahatnamesi Diyarbakır, **BELGELER Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, Cilt: XVIII, Yıl: 1997, Sayı: 22, TTK Basımevi, Ankara 1998.

Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler**, III.Cild, Mars Matbaası, Ankara 1968-1989.

Müslüm C. Akalın, **Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey’in Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbindeki Savunması**, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı –ŞURKAV Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2011.

Müslüm Üzülmöz, **Çayönü’nden Ergani’ye: Uzun Bir Yürüyüş**, Kendi Yayını, İstanbul 2005.

Müslüm Üzülmöz, **On Bin Yıllık Tarihin Tanığı HİLAR**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Naci Kutlay, **Anılarım**, Avesta Yayınları, İstanbul 1998.

Osman Köker (Editör), **Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler**, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2011.

Ömer Kemal Ağar, **Maden İli**, Ülkü Basımevi, İstanbul 1938.

Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Tesisleri, İstanbul 1985.

Paylazu Kaptanyan, **1915 Ermeni Soykırımı -Bir Tanığın Anlattıkları**, (Çev: Fatma Özgen), Pencere Yayınları, İstanbul 2011.

Raymond Kévorkian, **Ermeni Soykırımı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Reymond H. Kevorkian, **Soykırımın İkinci Safhası**, Belge Yayınları, İstanbul 2011.

René Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi**, Aras Yayınları, İstanbul 2005.

Sait Çetinoğlu, “**Diyarbakır/Ergani [Argana] Sancağında 1915 Soykırımı ve Ermeni mülklerinin paylaşımı**”, <http://www.ermenisoykirimini.net/sait-ergani.htm>

Sevan Nişanyan, **Adımı Unutan Ülke**, Everest Yayınları, İstanbul 2010.

Simeon, **Tarihte Ermeniler**, Çiviyazısı Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 1999.

Suat Oktar-Arzu Varlı, “**İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası**”, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2009, Cilt XXVII, Sayı II.

Şehmus Aslan, **Kuzey Mezopotamya'nın Gani Kenti ERGANİ**, Urartu Yayın Dağıtım Pazarlama, Diyarbakır 1998.

Şerafettin Güneli, **Bütün Yönleriyle ERGANİ**, Modern Matbaa, Ank. 1966.

Şerafettin Güneli, “**Çayönü Kazılarının Yapıldığı Hilar Köyündeki Arkeolojik Bulgular**”, Berfin Bahar Dergisi, Yıl: 2002, Sayı: 57.

Şerafettin Güneli, “**Zağros Yöresinde Değiştirilen Tarihi Yer İsimleri**”, Berfin Bahar Aylık Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, İstanbul, Yıl: 2002, Sayı: 58.

Şerefhan, **Şerefname Kürt Tarihi**, 3. baskı, (Çev: M.Emin Bozaslan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990.

Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri İle DİYARBAKIR TARİHİ**, I. Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2005.

Taner Akçam, **Ermeni Tabusu Aralanırken: Diyalogdan Başka Bir Çözüm Var mı?**, Su Yayınları, İstanbul 2000.

Urfalı Meteos Vakayi-Nâmesi (942-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli, (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayını, Ankara 1962.

Vahakn N. Dadrian, **Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller**, Belge Yayınları, İstanbul 2004.

V. Bardizaktsi-B. Natanyan-K. Sırvantsdyants, **Palu-Harput 1878**, II. Cilt/Raporlar, (Yay. Haz.: Arsen Yarman), Derlem Yayınları, İstanbul 2010.

Vital Cuinet, **La Turquie d’Asie Géographie Administrative** [Asya’nın Türkiye’si-İdari Coğrafya(sı)], 2. Cilt, Paris 1892.

Wolfgang Gust, **Alman Belgeleri/Ermeni Soykırımı 1915/16**-Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri, (Çev: Zekiye Hasançebi & A. Takean), İstanbul 2012.

Yaşar KURT, “**Karpuzlu**”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Karpuzlu>, Ergani

Yavuz Aközel, **Sessiz Bir Yolculuk**, Öykü, Emegın Sanatı E-Yayınları, 2012.

MÜSLÜM ÜZÜLMEZ,

1950’de Ergani’de (Diyarbakır’da) doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Ergani’de, yüksek öğrenimini Ankara’da 1977’de kimya mühendisi olarak tamamladı. Çeşitli kamu ve özel sektöre bağlı işyerlerinde mühendis olarak çalıştı. Eylül 2010 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Çevre Koruma Müdürlüğü’nden emekli oldu.

Mühendislik, Mimarlıkta ve Planlamada ÖLÇÜ, Metal Dünyası, Kimya Mühendisliği, Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi’nin Yayını Bülten, Bilim ve Gelecek, Berfin Bahar, Arkeoloji ve Sanat, Yeni Çaba dergilerinde; Politika, Atılım, İstanbul Ticaret, Evrensel, Milat, Yeni Yurt, Özgür Haber, Tigris Haber, Ergani Haber, Ergani Söz, Ergani Postası, Çermik ve Dicle gazetelerinde bilim, kültür, sanat, sosyal, siyasal, çevre ve tarih konularında çeşitli yazıları yayınlandı. Basılı on altı kitabı bulunmaktadır.

Kitap çalışmalarının yanında çeşitli gazete, dergi ve sitelerde yazılar yazmaktadır. Ayrıca kendi şahsi Web sitesi <http://www.uzulmez.info> da yazı ve araştırmalarının yanında değişik gazete, dergi ve web sitelerinde yayınlanan yazılarını okuyucularıyla paylaşmaktadır.

YAYINLANMIŞ KİTAPLARI

Anı

Yoldaş Koçero, Tüstav-Sarı Defter Yayınları, İstanbul 2011.

Araştırma

Çayönü'nden Ergani'ye: Uzun Bir Yürüyüş, İstanbul 2005.

HİLAR, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Makam, Makam Çiçeği ve Bülbül, Titiz Yayınları, İstanbul 2010.

Bir Uzun Yürüyüşür Yaşamak, Titiz Yayınları, İstanbul 2010.

Yazılı Kaynaklarda ÇERMİK, Kent Işıkları, İstanbul 2012.

Siir

Doludizgin Yaşamak, Kendi Yayını, İstanbul 1994.

Gelincik Yurdunda Bahar, Kendi Yayını, İstanbul 1996.

Hazinenin Anahtarı -Müslüm Üzülmöz/Cuma Üzülmöz, İstanbul 1999.

Gecenin Işığı, Kendi Yayını, İstanbul 2002.

Mizah

Ben Bölmeden Geldim Komutanım, Eko Yayınları, İstanbul 1999.

Mesleki

Ateşçi ve Kalorifercinin El Kitabı, Kendi Yayını, İstanbul 1991.

Temel Çevre Politikaları ve Yasal Düzenlemeler, Kendi Yay., İstanbul 1993

Döküm Sanayi ve Çevre, Kendi Yayını, İstanbul 1993.

Motorlu Taşıt Sürücüleri İçin Çevre El Kitabı, Kendi Yayını, İstanbul 1995.

Kalorifer Kazanı Yakma Kılavuzu, Kendi Yayını, İstanbul 1997.